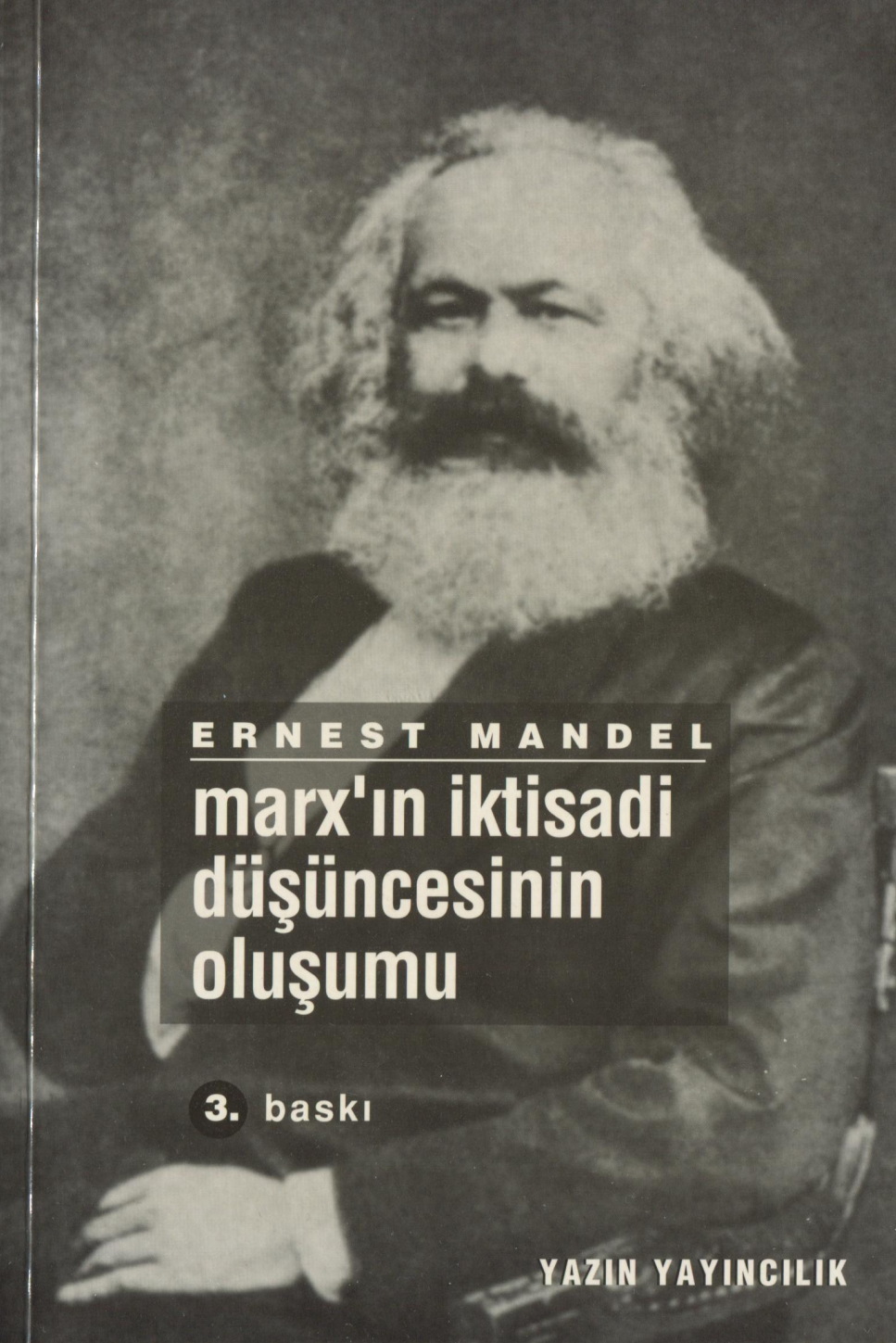

ERNEST MANDEL

marx'ın iktisadi düşüncesinin oluşumu

3. baskı

YAZIN YAYINCILIK

ERNEST MANDEL

MARX'IN İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMU

Türkçesi:
D. IfiIK

YAZIN YAYINCILIK

Ernest Mandel
Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu

●

Özgün adı:
La Formation de la Pansée Economique de Karl Marx (1967)

●

İlk baskı (Köz Yayınları): Ocak 1978
İkinci Baskı: Ekim 1993
Üçüncü Baskı: Mayıs 2000

●

Türkçesi:
D. Işık

●

Kapak:
İnci Batuk

●

Baskı:
Kitap Matbaası

●

Yazın Yayıncılık
Asmalı Mescit Sok. 13/9
Tünel - İSTANBUL

●

PK 224 Beyoğlu - İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

1. Özel Mülkiyetin Eleştirisinden Kapitalizmin Eleştirisine 7
2. Kapitalizmin Mahkûm Edilmesinden
Komünizmin Sosyoekonomik Doğrulanışına 25
3. Emek-Değer Teorisini Reddetmeden Kabul Etmeye 37
4. Kapitalist Üretim Tarzının İlk Genel Çözümlemesi 49
5. Dönemsel Bunalımlar Sorunu 63
6. Değer Teorisinin, Artık-Değer Teorisinin ve
Para Teorisinin Yetkinleştirilmesi 75
7. *Grundrisse* veya Çalışma Zamanının ve Boş Zamanın Diyalektiği 95
8. Asyai Üretim Tarzı ve
Sermayenin Doğuşunun Tarihsel Önşartları 111
9. Ücret Teorisinin Son Biçimlendirilişi 135
10. *Ekonomi ve Felsefe El Yazmaları*ndan *Grundrisse*'ye
Yabancılaşmanın Antropolik Anlayışından
Tarihsel Anlayışına 149
11. Sosyalist Toplumun Kuruluşu Yoluyla İlerleyen Yabancısızlaşma Mı,
"Sanayi Toplumu"nda Kaçınılmaz Yabancılaşma Mı? 182

Mutlu biri olarak
bu kitabı yazmamı sağlayan
Gisèl'e

1.
Özel Mülkiyetin Eleştirisinden Kapitalizmin Eleştirisine

Marx ve Engels paylaşacak oldukları fikirlere aynı yoldan varmamışlardır. "Felsefi başlangıç notkaları aynıydı, yani Hegel diyalektiği, [Bruno] Bauer'in 'özbilinci' ve Feuerbach'ın hümanizmi. Sonra İngiliz ve Fransız sosyalizmiyle tanıştılar; bu tanışma Marx için, kendi çağının mücadele ve özlemlerine ilişkin düşüncelerini düzenlediği bir araç olurken Engels için aynı rolü İngiliz sanayisi oynamıştır."[1]

Şüphesiz bu fark karakter ve mizaçlarındaki farklılıklardan ileri gelmektedir –Marx'ın dehasının spekülatif niteliği kadar Engels'inkinin de o denli tezcanlılığı. Bununla birlikte raslantı ve maddi koşullar da kısmen rol oynamışlardır. Marx Almanya'dan Fransa'ya göç ederken Engels, ticari işlerin yürütülmesini öğrenmek için İngiltere'ye yollanmıştı ve orada büyük ölçekli kapitalist sanayi gerçeği ile karşılaştı. Yaşanı boyunca düşüncesinin seyrini belirleyecek olan şey de burjuva toplumunun çelişkileriyle bu yüzyüze gelişinin şokuydu.[2]

1- Franz Mehring, *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels, 1841-1850*'de, Cilt I, s.359.

2- "Tarih yazımında şimdiye dek hiç ya da önemsiz bir rol oynamış olan ekonomik olguların, en azından modern dünyada kesin bir tarihsel güç olduklarına; bunların, günümüz uzlaşmaz sınıf karşıtlığının kökenine temel oluşturduklarına; sonra da bizzat bu uzlaşmaz sınıf karşıtlıklarının, büyük ölçekli sanayi sayesinde tamamen geliştiği ülkelerde, dolayısıyla özellikle İngiltere'de siyasal partilerin ve parti mücadelelerinin oluşmasının temeli ve böylece bütün siyasal tarihin temeli olduklarına Manchester'de bulunduğum sırada elle tutulur şekilde kanaat getirdim." Frrederich Engels *On the History of the Communist League*, Karl Marx ve Frederich Engels *Selected Works*'da, Cilt III, s. 173-190. Bu parça Marx'ın *Köln Komünist Yargılaması Üzerine Açıklamalar* adlı broşürünün 1885 Almanca baskısına sunuş olarak yazılmıştır. Bkz. *Köln Davası Üzerine Açıklamalar* E. Ateş çevirisi. Ana Yayınları. 1997 s. 7-32.

Marxist teorinin tüm ekonomik çerçevesini Marx hemen hemen yardım almadan geliştirdi ise de, ekonomi politiği incelemeye başlaması için Marx'a ilk ısrar eden kişi olmak ve "parlak bir taslak"ta bu bilimin komünizm için merkezi önem taşıdığını kavramak şerefi Engels'e aittir.[3] 1843 sonunda yazılan bu "taslak", iki arkadaştan birinin ilk ekonomik çalışmasıydı; Ryazanov bu taslağa haklı olarak "Marxizmin [başlangıcının] gelişmesinin tarihinde çok büyük bir önem" verir.[4] Marx'ın iki yaş küçüğü olmasıyla, açık açık komünist olduğunu ilân eden ve özel mülkiyeti ortadan kaldıracak bir köklü devrimi zorunlu ve kaçınılmaz sayan ilk kişinin Engels olduğu da vurgulanmalıdır.

Daha 1842'de henüz yirmi iki yaşındayken Engels Prusya monarşisi üzerine yazdığı bir makaleyi bir burjuva devrimi öngörerek bitirdi; ardından İngiltere üzerine, toplumsal bir devrimin yaklaşmakta olduğunu haber veren bir makale yazmaya başladı.[5] O sırada *Rheinische Zeitung*da yayınlanan bir makalesinde ("Der Kommunismus und die Augsburger Allgemeine Zeitung") Marx hâlâ komünizmi reddediyor ve komünizmi yeterince eleştirebilmek için onu baştan sona inceleme ihtiyacı üzerinde duruyordu.[6] Bununla beraber bilimsel sosyalizmin iki kurucusu da sorunu aynı açıdan ele alıyorlardı: Yeni Hegelci devlet anlayışını eleştirmek, toplumsal sınıfların varlığını keşfetmek ve özel mülkiyet ile rakebetin gayri insani etkilerini çözümlemek.

Her iki durumda da onların düşüncesinin yörüngesini noktası notkasına izleyebiliriz: dinin eleştirisinden felsefenin eleştirisine; felsefenin eleştirisinden devletin eleştirisine; devletin eleştirisinden toplumun eleştirisine –yani, politikanın eleştirisinden ekonomi politiğin eleştirisine ve giderek özel mülkiyetin eleştirisine.

3- *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatlarının* bu görüşünü Marx *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkıya* önsözünde ifade eder. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sevim Belli çevirisi, Sol Yayınları, Mart 1970 s.4.

4- Marx ve Engels, *Histroich-kritische Gesauntausgabe (MEGA)* I, 2, s. ixxii ve ixxiii.

5- Ibid., I, 2, s. 346 ve 351.

6- Ibid., I,6,I, s.263.

Bununla birlikte bu dönem boyunca Marx'da saf teorik yan hakim olacak ve düşüncesinin evrimi *Hegelci Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*te sonuçlanacaktı (1843 sonu ve 1844 başı). Engels'de ise hem *Ekonomi Politiğin Anahatlarında* hem de *Deutsch-Französische Jahrbücher*de Marx'ın ünlü eleştirisinin yayınlandığı sırada çıkan *Die Lage Englands (İngiltere'nin Durumu)*'nda hakim olan yan, pratik yandır, İngiliz burjuva toplumunun eleştirisidir.

Marx'ın ekonomi politiğe üniversite çalışmaları sırasında az ilgi duyduğu genellikle kabul edilir. Berlin Üniversitesinde iken incelediği kitapların bize ulaşan listesinde bu konuya ilişkin bir tek kitap yoktur.[7] Franz Mehring'e yazdığı 28 Eylül 1892 tarihli mektubunda Marx'ın Bonn ve Berlin Üniversitelerindeki yıllarını dile getiren Engels, "ekonomi politik hakkında hiçbirşeycik bilmiyordu..."[8] der.

Bununla birlikte bu görünümün son derece katı karakterini yumuşatmaya çalışmakta Pierre Naville haklıdır. Aslında Hegel'in kendisi de gençliğinde ekonomik çalışmalardan, özellikle Adam Smith'in yapıtından önemli ölçüde etkilenmiştir.[9] Marx, Hegel sistemini emeğin gerçek (=veritable) felsefesi olarak gördü. "*Aklın Fenomenolojisi*ni, *Hukuk Felsefesi*ni ve hatta *Mantık Bilimi*ni okuduğunda Marx yalnızca Hegel'i keşfetmekle kalmadı fakat aynı zamanda bu yolla

---

7- D. I. Rosenberg, *Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels in den Vierziger Jahren des 19. Jahrunderts*, s.35.

8- Marx ve Engels, *Ausgewählte Briefe*, s541.

9-Her ulusta veya uygarlıkta özgül olan ne varsa onun açıklanmasında ekonomik gelişmeye merkezi bir yer vermesiyle tarihi materyalizmin bir habercisi olarak Hegel'in önemini ilk vurgulayan Plekhanov olmuştur. Plekhanov'un buna ilişkin makaleleri 1891'de *Die Neue Zeit*da çıkmış ve *La Revue Internationale*in Nisan-Haziran 1950 tarihli 22. sayısında yeniden basılmıştır.

Der Junge Hegel adlı ustaca eserinde Georg Lukacs, genç Hegel'in ekonomik fikirlerini ayrıntılı biçimde incelemiştir. Özet olarak, Hegelci antropolojide *emeğin* aldığı merkezi konumu göstermiştir. 1803-1804'te Hegel şöyle yazıyordu: "Çalışma (emek, *labor*) ne denli makina yardımıyla sürdürülürse değeri de o denli azalır ve o denli böylesine sürdürülmek zorunda kalır." Bu cümle, Marx ve Engels'in kırk yıl sonra yazacaklarının parlak bir sezinlenişidir. (Georg Lukacs, *Der Junge Hegel*, s. 431, 432, 440. vs) Hegel'in *Logic*inde emeğin, praxis'in özgün biçimi olduğu da unutulmamalıdır. Hegel'in ekonomik fikirleri sorununa 10. bölümde yeniden döneceğiz.

klâsik ekonomi politiğin Hegel'in yapıtında özümlenen bir felsefi terimlere dönüştürülen kısmından haberdar oldu. Öyle ki, Hegel'in yazılarında ihtiyaçlar teorisi, mülk edinme teorisi veya işbölümünün tahlili gibi hâlâ canlı olan belli öğeleri bulmuş olmasa Marx, Hegel'in sivil toplum ve devlet görüşünün sistematik eleştirisine girişemezdi."[10]

Marx 1842'de *Rheinische Zeitung*un editörü olduğunda entellektüel gelişmesinin ilk adımını atarak felsefeden politikaya geçmiş bulunuyordu. Onun temel tutumu "insanal" bir devlet için mücadele olmaya devam etti; hâlâ genel olarak "insan hakları" için ve feodal kalıntılara karşı mücadele düzleminde yer almaktaydı. Hegel gibi o da devletin, "özgürlüğün gerçekleşmesi" olması gerektiğini kabul etti.[11] Fakat daha bu aşamada bile bu ideal devlet anlayışı ile Ren bölgesi eyalet meclisinde temsil edilen *Staende* (zümreler)in "devleti özel çıkar fikri düzeyine indirmeye" çabalamaları olgusu arasında bir çelişki yakalamıştı. Başka deyişle, güncel bir politik sorunu –yani orman hırsızlığına ilişkin yeni yasayı– ele alır almaz toplumsal sınıflar sorunu ile karşı karşıya kaldı. "Genel çıkar"ı temsil etmesi gereken devlet salt özel mülkiyet yararına çalışır görünüyor ve bunu yapmak için yalnızca hukuk mantığını değil insanlığın bazı bariz ilkelerini de çiğniyordu.[12]

Marx, savunulması için devletin kendisini özel olarak adar gözüktüğü özel mülkiyetin, ortak servetin özel ve tekelci mülk edinilmesinden çıktığını kavramış bulunuyordu.[13] Hırsızın emeğini, zararını karşılaması için orman sahibine tahsis etmeyi getiren bir ceza yasası taslağında, Marx gelecekte kuracağı artıkdeğer teorisinin başlıca anahtarını gördü: ödenmemiş cebri emek "yüzdeler"in, yani faiz'in yani kârın kaynağıdır.[14]

10-Pierre Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, s. 11.
11- Paul Kaegi, *Genesis des historischen Moterialismus*, s. 120.
12- *MEGA* i, 1,1, s. 281-2828.
13- Ibid., s. 274-276.
14- Ibid., s. 289-297.

Konuya bu ilk girişten sonra, politik bir eleştiri genç Marx'ı "sivil toplum"un eleştirisinin eşiğine getirdi.[15] Ne var ki, bu eşiği geçmeden ve bir bilim adamı olarak yaşamı boyunca zihnini başlıca kurcalayacak konuya dalmadan önce sürekli bir geriye bakış, atmış olduğu adımları yoklama, herhangi bir almaşık çözümü atlamadığından emin olma ve nihayet henüz aştığı bütün ideolojileri yerli yerine koyma ihtiyacını duyar gözüküyordu. *Debatten über das Holdzdiebstahlgeset* (orman hırsızlığına ilişkin yasa üzerine tartışmalar) üzerine makaleler yazmaya başladığı 1842 Ekimi ile Paris'te başladığı ekonomi politik çalışmalarının başlangıcı arasında iki yıl süresince Marx bizzat kendi fikirlerine kesin bir biçim vermeden önce aşması gereken iki hareketin –Hegel felsefesi ve ütopik sosyalizm– bilançosunu çıkarma durumundaydı. ("Aşmak" sözcüğü, burada, aşılmış konumda geçerli ne varsa hepsinin yeni konumda da muhafaza edileceğini imâ eden Hegelci, diyalektik anlamıyla anlaşılmalıdır.)

Genç Marx'ın ekonomik fikirlerinin nasıl evrildiğini anlayabilmek için onun toplumsal meselelere ilgisinin kökenine inmek ilginç olacaktır. Bir kez bu meselelerin varlığını Moselle bağcılarının yoksulluğundan ve orman hırsızları hakkındaki tartışmalardan yakaladıktan sonra Hegel felsefesinin ayrıntılı bir eleştirisine başladığı her adımda bu meselelerle karşılaşacaktır. "Doğrudan emek zümresi"nin (der Stand der unmittelbaren Arbeit) –yani hiçbirşeyleri olmayanlar kitlesinin– aslında burjuva toplumunun var olmasının ön şartını oluşturduğunu bulur.[16] Bu "yapay olarak yaratılan yoksulluğun" karşısına insanlığın gerçek amacı olarak zevki koyar. *Deutsch-Französische Jahrbücher*in yayımcısı olan Ruge'a yazdığı mektupta "siyasal devle-

15-Marx'ın kendisi bu konuda şöyle yazar: "1842-43'de *Rhenische Zeitung*un editörü olarak maddi çıkarlar denen şeye ilişkin tartışmalarda ilk kez yer almak zorunda kalınca kendi kendimden utandım. Ren Meclisi'nin orman hırsızlıkları ve toprak mülkiyetinin parçalanmış olmasına ilişkin toplantı tutanakları; o zamanlar *Ren Eyalet Başkanı* Herr von Schaper'in Moselle köylülerinin durumu hakkında *Rheinische Zeitung* ile girdiği resmi tartışma; nihayet serbest ticaret ve koruyucu gömrük üzerine yapılan tartışmalar, beni ekonomik konuları incelemeye başlatan ilk itilim olmuştur." (Marx *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*ya önsöz Sol Yayınları. s. 24.)

tin kendi kendisiyle olan bu çatışmasından toplum hakkındaki gerçeğe her zaman varılabilir"[17] der. Bununla birlikte, hukuğun teori ve pratiğini eleştirdiğinde bütün adaletsizliklerin kaynağı olarak tanımladığı özel mülkiyetin bizzat karşısında olduğunu ilân ederken bile kendisine komünist demekten kaçınıyordu.

Marx'ın devlet felsefesinin sorunları incelemesi onu Rousseau'yu, Montesquieu'yu, Machiavelli'yi ve özellikle kendisini önemli ölçüde etkileyen ve Devrim'in özgür kıldığı eğilimlerin ürünü olan Fransız sosyalizmini incelemeye yönelten birkaç Fransız Devrimi tarihçisini okumaya sevk etti.

Komünizmi son reddedişi yukarda sözü geçen Eylül 1843 tarihli, Ruge'a mektubunda görülür ve kendini komünist olarak ilk kabul edişi Mart 1844'e rastlar. Bu iki tarih arasında, yaşamı boyunca belirleyici olacak politik bir evrim meydana gelmiştir.[18]

Bu evrimdeki belirleyici etken ne idi? Bir dizi etki içinden bir öğeyi soyutlamak zordur. Bununla birlikte etkisi yadsınmaz olan Moses Hess gibi yazarları okumuş olması ya da Fransız Devrimi'ni incelemesi ne denli önemli olursa olsun, kitabi etkilerin billurlaşmasını olanaklı kılan şey Louis-Philippe dönemi Fransız toplumunun topyekûn ortamı (=climate), ortada ilerici fikirlerin kaynaşması, çeşitli sosyalist mezheplerin faaliyeti, gerçek yaşamda işçi sınıfı ile kurduğu ilk temas ve proletaryanın durumu olmuştur.[19]

16- *MEGA* I, 1, 1, s. 498. Günther Hillmann, Marx'ın özel mülkiyet sorunuyla ilk karşılaşmasının aynı zamanda kişisel bir karşılaşma olduğunu söyler. *Rheinische Zeitung*un editörü olarak, o, birkaç pay sahibinin siyasal ödünler vererek gazeteyi sansürce yasaklamaktan kurtarma çabalarıyla çatışmış gözükür. ("Zum Vestäandnis der Texte", Karl Marx, *Texte zu Methode und Praxis* II, Pariser Manuskripte 1844'de, s. 205.)

17- *MEGA* I. 1, 1, s. 574.

18-Kaegi, *Genesis des historischen Materialismus*, s. 140-147. Marx'ın sosyalizme geçişinin kesin anını bulmak için yaptığı zekice araştırmasında Kaegi, esaslı önem taşıyan bir kaynağa yaklaşmayı unutmuştur: *Engeles'in Handwörterbuch der Staatwissenchaften* Cilt VI için Marx üzerine yazdığı biyografik not. Orada (s. 497) Engels, Marx'ın Paris'e varışından sonra ekonomi politiği, Fransız sosyalistlerini ve Fransız tarihini incelemesi sayesinde sosyalist olduğunu kaydeder.

Yahudi sorunu üzerine yazdığı ilk makalesinde Marx, politik kurtuluş ile genel olarak insanın kurtuluşu arasındaki ilişkiyi, yani anayasal siyaset teorilerine ilişkin kendi eleştirisinin mantıksal sonucunu incelemeyi iş edinmiş bulunuyordu. Geçerken, insanın yabancılaşmasının kaynağı olarak parayı özel mülkiyetle birlikte ele alır.[20] Fakat aynı zamanda kurtarılması gereken o yabancılaşmış insanlığın emekte, işçide, proleterde vücut bulduğunu görür. Ve *Hegelci Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*te proletaryayı kendi kurtuluşunun bizzat yaratıcısı olarak koyacaktır, böylelikle, bu bir bütün olarak insanlığın kurtuluşu olacaktı.

Marx, "sanayi ve genel olarak zenginlikler dünyası ile, siyasi dünya arasındaki ilişkinin modern çağın önemli bir sorunu olduğu"nun farkındaydı. Bununla birlikte teorik olarak kavranıp eleştirilen bu ilişki, ancak pratikle değiştirebilir.[21] Fakat "eleştiri silahı silahların eleştirisinin yerini alamayacağından", "teorinin kendisi, kitleleri kucakladığında maddi bir güç olur."[22] Bu kitleler ise, ortaya çıkışları bir Alman devrimini olanaklı kılan, proleter kitlelerdir. Böylesi bir devrim radikal bir devrimden başkası olamazdı; siyasi (burjuva) alanla sınırlanıp kalamazdı. "Alman kurtuluşunun olumlu olanaklılığı" "radikal zincirler"i olan bir sınıfın oluşmasına bağlıydı kesinlikle... O zincirleri atmaya çabalayan bu sınıf ise özel mülkiyeti kaldıracak, bütün toplumsal zincirleri reddedecekti: "Proletarya özel mülkiyetin olumsuzlanmasını talep ederken yalnızca toplumun zaten proletarya için bir ilke olarak dayattığı ve onun da toplumun olumsuz

19- Auguste Cornu (*Karl Marx und Friedrich Engels: Leben und Werke II*, yer yer) Marx'ın gelişimini belirleyen bir etken olarak toplumsal ve tarihsel dekoru doğru biçimde vurgularken Erich Thier (*Dar Menschenbild des jungen Marx*) Moses Hess'in etkisini açıkça abartır.

20-*MEGA* I, 1,1, s. 583-584 (Karl Marx, *Yahudi Meselesi*, Niyazi Berkes çevirisi, Sol Yayınları, Mart 1968, s.24).

21-Bu fikir şüphesiz ki *Philosophie der Tat* (Eylem Felsefesi) başlıklı yazısı, 1843 Ekiminde Georg Herwgh tarafından *Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz* adıyla düzenlenen bir sempozyumda çıkmış olan Hess'e aittir. (Bkz. Kaegi, *Genesis des historischen Materialismus*, s. 200.)

22-*MEGA* I. 1, 1, s. 614.

sonucu olarak istemiyerek temsil ettiği şeyi, toplumun genel bir ilkesi düzeyine çıkarmış olmaktadır."[23]

Yine de proletaryanın özel mülkiyetin olumsuzlayıcısı olarak devrimci rolünün bu keşfi hâlâ felsefi sınırlar içinde kalıyordu ve belli bir duygusal hümanizmden –Feuerbach'ın antropolojik ilkesi– kurtarılmamıştı. Feuerbach'ın hümanizminin kendisine kalkış noktası olarak soyut insanı, tarih dışından –çünkü bu insanın içinde yaşadığı dünya (somut toplumsal koşullar) hiç tartışılmaz– aldığını daha sonra Engels söylecektir.[24] Proletaryanın durumu "adaletsiz" olarak, adaletsizliğe dayanıyor olarak, ahlak dışı olarak mahkûm edilmişti. Feuerbach'ı izleyen Marx da proletaryanın hâlâ insanlığın kurtuluşunun kalbi olduğunu ilân ederken beyninin de felsefe olduğunu belirtiyordu. Henüz proletaryanın üretim süreci içinde aldığı yerin, onun kurtuluş gücünün temeli olduğunu kavramamıştı. Eğer komünizme varılacaksa üretici güçlerin gelişmesinin belli bir düzeyinin, belli maddi koşulların gerçekleşmesinin kaçınılmaz olduğunu henüz kavramamıştı. Onun komünizmi hâlâ özünde felsefi idi. Bununla birlikte, bu felsefi komünizm ile proletarya arasındaki bağ artık sağlam bir şekilde kurulmuştu. Buradan, proletaryanın "gerçek kurtuluş hareketi"nin -Fransız, Alman, İngiliz sosyalizmi ve komünizmi- incelenmesi yalnızca bir adım gerektiriyordu; bunu da Marx Paris'e sürgün edilişinin daha başında attı. Felsefi komünizmden proleter komünizme geçiş ciddi bir zorluk olmaksızın gerçekleşti.

Yukarda söylenildiği gibi, Engels komünizme Marx'dan önce varmıştır. Fakat onun komünizmi de önce, özünde açıkça felsefi idi. Hatta 1843 sonunda ve 1844 başlarında, Owencilerin haftalık *The New Moral World* dergisine Engels'in kıta Avrupa'sındaki komünist hareket üstüne yazdığı bir çok makaleden görüleceği gibi bu komünizm en başta aydın burjuvaziye ve entellektüellere sesleniyordu. "Biz [ya-

23- İbid., s. 620 (Marx, Sosyoloji ve Felsefe, Ardeşez Margoz çevirisi, May Yayınları, Ocak 1975, s. 219.)

24-Engels, *Ludwig Feurbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Sevim Belli çevirisi, Sol Yayınları, Ocak 1976, s. 39.

ni, Alman komünistleri] saflarımızı yalnızca iyi eğitim görmüş sınıflardan derleyebiliriz" diyor ve felsefi komünizmi, Weitling'in komünist hareketinde cisimlendiği gibi, çalışan kitlelerin komünizminin karşısına koyuyordu.[25]

Bununla beraber Engels komünizmin, modern uygarlığın yarattığı toplumsal koşulların zorunlu sonucu olduğunu anlamıştı.[26] İngiltere, Fransa ve Almanya'daki (İsviçre'nin Almanca konuşulan bölümü dahil) komünist hareketin koşutluğunu da buna dayanarak tanımlıyordu: "Böylece Avrupa'nın üç büyük uygar ülkesi –İngiltere, Fransa, Almanya– toplumsal düzenlemelerde ortak mülkiyete dayalı bir topyekûn devrimin artık acil ve kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu sonucuna varmışlardır... İngilizler bu sonuca pratik olarak, yani kendi ülkelerinde sefaletin, ahlak bozukluğunun ve yoksulluğun hızlı artışıyla; Fransızlar da politik olarak, yani önce siyasal özgürlük ve eşitlik isteyip sonra bunun yetersiz olduğunu görünce siyasal taleplerine toplumsal özgürlük ve toplumsal eşitliği eklemekle vardılar; Almanlar ise felsefi olarak, yani önce ilkeler üzerinde düşünmekle komünist oldular."[27]

Marx ve Engels'in proleter toplumsal devrimin temel programını, yani özel mülkiyetin kaldırılışını hemen hemen aynı zamanda formüle ettikleri vurgulanmalıdır. Şüphesiz bunu birbirlerinden bağımsız olarak, 1843 Kasım ve 1844 Ocağı arasında yazdıkları yazılarında –Marx *Hegelci Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*te ve Engels de, *The New Moral World* dergisindeki makalelerinde– yapmışlardır. Bir tek cümlede üç büyük Batı Avrupa ulusunun XIX. yy. dünya işçi hareketine ayrı ayrı yapacakları katkıyı özetlerken genç Engels'in gösterdiği parlak kavrayış vurgulanmaya değer: İngiltere'nin katkısı ilk kitle örgütlerinin (Çartizm ve sendikacılık) pratik başarısı olacaktı; Fransa'nın katkısı siyasi iktidarın zaptı için verilen devrimci mücadele (bu mücadele Büyük Fransız Devriminin bıraktığı gelenekle başla-

25- *MEGA*, I, 2, s. 444, 446, 449.
26-D. Ryazanov, *MEGA* I, 2, lxxv.
27-*The New Moral World*, 4 Kasım 1843. *MEGA* I, 2, s. 435.

mış, Babeuf, Blanqui ve 1848 Haziranından geçmiş ve proletaryanın iktidarı ilk kez etkin şekilde zaptı olan Paris Komününde zirveye ulaşmıştır) olacaktı; Almanya'nınki ise ilk bilimsel sosyalist programın teorik yetikleştirilmesi olacaktı. Şüphesiz bunu son kez yazarken, *Komünist Manifesto* için yaptığı hazırlık çalışması ve onun yazılmasındaki payı dolayısıyla, Almanya'nın teorik katkısının hazırlanmasında bizzat kendisinin oynayacağı belirleyici rolün farkında değildi. Engels'in felsefi komünizmden proleter komünizmine ilerlemesini sağlayan şey, daha önce de söylediğimiz gibi, kendisinin, İngiltere'de, büyük ölçekli sanayiin yarattığı gerçek proletarya ile, onun yoksulluğu ve ahlak bozukluğu ama aynı zamanda korkunç kolektif gücü ve örgütlenme yeteneği (Engels, Çartistlerin her hafta *bir milyon penny* toplayabildiklerini hayranlıkla belirtir[28]), savaşçı ruhu ve örgütlenir örgütlenmez maddi perişanlığından kendini manevi ve ahlaki olarak kurtarma gücü ile karşılaşmasının yarattığı şok olmuştur. Ryazanov haklı olarak ilk gerçek proleter komünistlerle –Londraya göç etmiş olan Alman Schapper, Bauer ve Moll– karşılaşmasının Engels'e dehşetli bir etki yaptığını kaydeder; gerçekte Engels de bunu Marx'ın *Köln Komünist Yargılaması Üzerine Açıklamaları*na[29] önsözünde bizzat ifade eder. Bu pratik deneyimin etkisini, bu geçişi damgalayacak olan üç eserde görürüz: *Ekononi Politiğin Eleştirisinin Anahatları* (1843 sonu), *Die Lage Englands* (Ocak 1844) ve *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* (1844 sonu- 1845 başı).

Bu üçünden ilki, *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları* yukarda söylediğimiz gibi iki arkadaştan birinin tam anlamıyla ilk ekonomik çalışmasıydı. Engels bu yapıtta özde yeni bir şey söylemez. Ekonomik liberalizmi –A. Smith, Ricardo ve Mc. Culloch öğretisi– sanayileşmiş İngiltere'nin ekonomik ve toplumsal gerçekliğiyle karşılaştırarak eleştirir. Bu eleştiri büyük ölçüde Owen, Fourier ve Proud-

28-*MEGA*, 1, 2, s. 369.

29-*Selected Works*, Cilt III s. 174-175. Bu etki Marx'ın Fransız işçi gruplarıyla *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda hayranlıkla tanımladığı işbirliğinin kendi üzerinde yaptığı etkiyle karşılaştırılabilir.

hon gibi sosyalist yazarlardan esinlenmiş, fakat Hegel diyalektiğini toplumsal gerçekliğe verimli bir biçimde uygulamasıyla onları aşmıştır.[30] Ticaretin "karşılıklı güvensizlik"e sebep olmak ve "ahlak dışı bir amaca varmak için ahlak dışı araçlar"[31] kullanmakla suçlandığı bu eleştiriye hâlâ bir dizi ahlaki ve idealist kavramlar egemen ise de,[32] sonradan Marx'ın eserinde, *Komünist Manifesto*da ve hatta *Grundrisse*de yankı bulacak bazı dikkate değer sezgiler de göze çarpmaktadır: Örneğin "bütün bu küçük, yerel ve ulusal düşüncelerin (=considerations) arka plana çekilmesi, böylece zamanımızın mücadelesinin evrensel bir insan mücadelesi olabilmesi" için kapitalist ekonominin zorunlu ileri adım olduğu fikri.[33]

Anahatların başlangıç noktası ticaretin –merkantilist öğretinin ve serbest ticaret teorisinin– eleştirisidir. "Saf insanal, evrensel bir temelden" başlayan Engels her iki öğretinin birlikte eleştirilmesi gerektiği doğru sonucuna varır. Engels özellikle, bizzat serbest ticaretin tekele, yani toplumun bir azınlık sınıfının elindeki özel mülkiyetin tekeline dayandığını ve aynı zamanda serbest rekabetin kaçınılmaz olarak tekele yol açtığını bilmez gözüken liberal anti-tekelci öğretinin iki yüzlülüğünü ortaya koyar.

Makalenin ikinci kısmı değeri ele alır; bu makalenin en zayıf kısmıdır; burada Engels'in ne Ricardo'yu anladığı ne de ondan daha derinlere indiği görülür. Engels değeri bir yandan "soyut veya gerçek" değer ve öte yandan değişim değeri arasındaki ayrımdan başlayarak

30-Ryazanov, *MEGA*, I, 2, s. lxxii.

31- *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları, Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın Ek, Kenan Somer çevirisi. Sol Yayınları Temmuz 1976, s. 403.

32-Bununla birlikte Emile Bottigelli (*Bilimsel Sosyalizmin Doğuşu*, Kenan Somer çevirisi, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Mart 1976, s. 147-148) ticaretin rekabetin vb bu ahlaki suçlanmasının Feurbach'ın, Hegelci tarih felsefesiyle birleştirilen insancıl ilkesi üzerine temellendirdiğini doğru olarak gözlemler. Böylece, belki *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* ve *Alman İdeolojisi*nin hazırlanmasında bir aşama olarak görülebileceği gibi, tarihin, toplumun ve ekonominin eleştirisini birleştirmek için elimizde deneme olmaktadır.

33-*Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları, Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın Ek. Sol Yay., s. 400.

tartışır. Daha sonra, "soyut değeri" sırasıyla "üretim maliyetleri" ve "fayda"ya indirgeyen iki okulu inceler. Bir nesnenin "asli değeri"nin "her iki faktörü" de, yani üretim maliyetlerini ve faydayı "içerdiği" sonucuna varır. Fazlaca açık olmayan bir pasajda kuşkusuz, bizzat değerin varlığından şüphe eder gözükür.[34] "Tamamen bir doğal yasa"[35] olarak işleyen "rekabet yasası"nın işleyişini eleştirirken doğru bir görüşe daha da yaklaşır ve aşırı üretim bunalımlarının kesinlikle bu yasanın işleyişinden, yani rekabetten ortaya çıktığı sonucuna varır.

Bu makale Malthus'un "nüfus yasası"na karşı keskin bir polemikle[36] ve büyük ölçekli sanayinin nüfusun önemli bir bölümü üzerindeki feci sonuçlarının tanımıyla son bulur. Makalenin bu en büyüleyici kısmı kapitalizmin Fourier tarafından yapılan eleştirisini ele alır ve onu daha da derinleştirir; bu eleştiri sonradan Engels'in ilk kitabı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*nda genişletilip dikkate değer bir belgemeyle kuvvetlendirilecektir.

Makalenin son kısmında işçi ücretlerinin yalnız ve yalnız yaşama araçlarına indirgenmiş olması fikri gibi bazı yanlışlar hâlâ görülmektedir.[37] Ama Malthus eleştirisi açık olup yeni-Malthuscularla yapılan polemiklerde bugüne dek geçerli asli muhakemeyi ortaya koyar. Yani nüfus artışının toprağın doğal verimindeki artışla kıyaslanmasının yanlış olduğunu; daha çok *modern bilim ve tekniğin tarıma etkin şekilde uygulanmasının* sonucunda tarımsal üretkenlikte meydana gelecek gizil artış ile kıyaslanması gerektiğini ortaya koyar. Aşırı üretim bunalımlarının kapitalizmin çelişkilerinin temel bir ifadesi olarak çözümlenmesi öz oluşuyla ve genç yazarın meselelerin derinine inebilme yeteneği bakımından çarpıcıdır. Bu çözümleme anlamsız ve saçma bir durumu, insanların bolluk içinde açlıktan ölmesini açığa serer. Her şeyden çok bu makalede Engels, *sermaye ile emek arasın-*

34- Ibid., s. 406-410.

35. Ibid., s. 418-420.

36- Onu "iğrenç, rezil bir teori", "doğaya ve insanlığa karşı isyancı bir sövgü" olarak niteler.(Ibid., s. 224.)

37-Ibid. s. 429.

daki bölünmenin kaçınılmaz olarak özel mülkiyetin sonucu olduğunu belirtmekle ve bu bölünmenin burjuva toplumunun karşıt sınıflara bölünmesine, insanlığın kapitalistler ve işçiler olarak bölünmesine yol açtığını söylemekle, sonradan arkadaş olacak iki insanı iki yıldan beri meşgul etmiş olan özel mülkiyetin eleştirisini ve her iki arkadaşın yaşamları boyunca uğraşı edinecekleri kapitalizmin eleştirisini bir araya getirir.[38]

*Anahatlar*ın birkaç çarpıcı cümlesinde belirtilen ve *Komünist Manifesto*nun acımasız, unutulmaz bir anlatım zenginliği ile tanımlayacağı kapitalizmin, büyük ölçekli sanayinin ahlak ve insanlık dışı sonuçları –aileyi parçalayışı ve suçların artışına sebep oluş biçimi– bugüne dek sanayi devriminin toplumsal sonuçlarının en dokunaklı betimlemesi olarak kalan bir eserde daha genişçe özümlenmişti[39]: *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* tam anlamıyla bir tarihi materyalizm eseri değildir. Genç toplum eleştiricisini esinleyen şey hâlâ toplumsal sürecin anlaşılmasından çok ahlaki bir öfkedir. Fakat bu ahlaki öfke daha o zamandan devrimciydi, daha o zamandan sermaye tarafından sömürülüp ezilen sınıfa, bütün zenginliği yaratan fakat onu sermayeye kaptıran sınıfa sınırsız bir adayışla bağlantılıydı.[40] En önemlisi, daha o zamandan kitapta *sosyalizmin biricik olası aracının proletaryanın gerçek mücadelesi olduğunun* anlaşılmasına yönelinmesidir. Bu anlamda kitap Engels'in ütopik sosyalizmden kesin ayrılışının işaretidir; aynı zamanda ütopik sosyalizme karşı da asli bir silah oluşturur.

Son yıllarda, Batı'nın sanayi bakımından gelişmiş ülkelerinde sosyalizmin zaferinin aşikar olarak tarihsel gecikmeye uğraması nedeniyle, bu anlayış eleştirel incelemeye tabi tutulmuştur. Bazı eleştirmenler –ister Frantz Fanon gibi açıkça, ister Çin Komünist Partisinin

38-Ibid, s. 414-415-421.

39-D. I. Rosenber, henüz ondokuz yaşındayken yazdığı *Briefe aus dem Wuppertal* (Wuppertal'den Mektuplar) adlı yapıtında, işçilerin "onları bütün yaşama sevincinden yoksun kılacak" insanlık dışı çalışma koşullarından Engels'in etkilendiğini kaydeder. (Rosenberg, *Die Entwicklung*, s. 51.)

40-*MEGA* I, 4. 24-25.

teorisyenleri gibi zımnen olsun– Üçüncü Dünya halklarının devrimci potansiyelinin Batı proletaryasınkinden daha büyük olduğuna göstermeye can atıyorlar. Ayrıca onlar Üçüncü Dünya halkları içinde de devrimdeki başrolü köylülüğe ve devrimci aydınlara verip bu ülkelerdeki sanayi proletaryasını, topraksız köylülere göre bir dereceye kadar ayrıcalıklı bir toplumsal sınıf olarak görüyorlar.[41]

Başka eleştirmenler Üçüncü Dünya halklarınınkine oranla Batı proletaryasının devrimci yeteneğinden (=kapasitesinden) değil de, onun bizzat devrimci yeteneğinden bu sıfatıyla şüphe etmektedirler. Onlar Batı proletaryasını, onun özellikle (yarı otomasyona uğramış sanayide) atomize olması, tüketim hacminin büyümesi ile ideolojisinin ve ihtiyaçlarının ustaca yönlendirilmesi için fırsatların varolması dolayısıyla pratikte kapitalist toplumla bütünleşmiş olarak görürler.[42] İşgüçlerini satmak zorunda olanlar kitlesinin hem mutlak sayı bakımından hem de toplam çalışan nüfus içinde görece artmaya devam ettiğini yadsımazlar. Bu sayısal artışın, dolaylı ya da dolaysız olarak, Batı kapitalizmine yöneltilen meydan okumaya güç kattığını veya hatta onun Batı proletaryasınca yıkılışını görme olasılığını güçlendirdiğini yadsırlar ama.

Her iki tip eleştirmen de Marx ve Engels'in daha ergin yıllarının yazılarından çok, onların gençlik yazılarına atıfta bulunmaya yönelmektedirler. Bu gençlik yazılarında ve özellikle *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*te, proletaryanın devrimci rolü esas olarak bu sınıfın burjuva toplumundaki *olumsuz* karakteristiğinden çıkarsanmıştır. Bu rol, Hegelci üçlemenin doruğu olarak, "olumsuzun" gerçek "olumsuzlanması" olarak sunulmuştur. Proletaryanın zincirlerinin köklü olmasıdır onu bu zincirlerden kurtaracak köklü bir devrimi gerekli kılan. Bu, çağdaş eleştirmenleri, proletaryanın zincirleri-

41-Bkz. Örneğin, Franz Fanon, The Wretched of the Earth. s. 48- 50, 87 ve devamı. 42- Bkz. Örneğin. Herbert Marcuse. "Las Perspectives du socialisme dans la société industrielle développés," *Revue Internationale du Socialisme*, yıl 2, No 8'de, Paul A. Baran ve Paul M. Sweezy. *Tekelci Kapitalizm*, Filiz Onaran çevirisi, Doğan Yayınları, Mayıs 1970, s. 439, C. Wright Mills, *Marxistler*, T. Hasan çevirisi, Ağaoğlu Yayınevi, Temmuz 1966, Cilt 1, s. 91-94p vb.

nin günümüzde büyük ölçüde daha az radikal olması dolayısıyla bu sınıfın yapacağı radikal bir devrim umudunun büyük çapta ütopik olduğu sonucunu çıkarmaya yöneltmektedir.

Bununla birlikte, Marx ve Engels'in gençlik yazılarının –özellikle toplumsal devrime ilişkin fikirlerinin kökeninin– daha eleştirel bir çözümlemesi, onların parlak anlatılarının ardında henüz o aşamada deneysel bilgi eksikliğinin varolduğunu gösterir. *Alman İdeolojisi* hakkında hemen hemen kırk yıl sonra yazarken Engels'in formüle ettiği bir görüş, "köklü zincirler" hakkındaki ünlü söz için de aynı derecede geçerlidir: "Bitmiş olan bölümü, materyalist tarih anlayışının bir ifadesinden ibaret olup yalnızca o zamanlar iktisat bilgimizin daha ne denli eksik olduğunu ortaya koymaktadır."[43] Modern proletarya aslında dünya tarihinde en ağır zincirleri taşıyan toplumsal sınıf değildir. Bu tanım daha çok İ.Ö. I. ve İ.S. III. yüzyıllar arasında Romalı kölelerin durumuna uyardı. Tarih *bütün* özel mülkiyeti ortadan kaldıran toplumsal bir devrim yapabilmesi için bir sınıfın kaybedecek başka şeyi olmamasının ve özel mülkiyete sahip olmamasının yetmediğini göstermiştir. Sonraları teşhislerini daha da keskinleştirdiklerinde Marx ve Engels, çektiği sefaletten çok üretim sürecinde aldığı yer ve bundan dolayı geçmişin hiçbir ezilen sınıfında görülmeyen eşsiz bir örgütlenme hüneri ve eylem birliği kazanmakta sahip olduğu yetenek dolayısıyla proletaryaya, sosyalizmin gelişinde kilit rol vermişlerdir.

Üçüncü Dünya ülkelerinin topraksız köylülüğünün devrimci yeteneğini yadsımaya ya da geçen yirmi yıl boyunca, dünya çapında, devrimci mücadeleye katılanlar içinde bu ülkelerin en büyük sayıyı oluşturdukları olgusundan şüphe etmeye yer yoktur. Bununla birlikte olgunun topyekûn gerçekliğin yanlış bir görüntüsüne dönüştürülmemesi için, iki noktanın vurgulanması gerekir. Bir kere, Marxistlerin öngördüğü gibi, kendi başına iktidarı almaya ve yeni devletler kurmaya bu köylülerin gücü yeterli değildir; bunun için kökeni, bileşimi

43-Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, 1888 basımına önsöz, Sol Yay., s.9.

ve esiniyle proleter olan bir önderliğe ihtiyaçları vardır.[44] Ayrıca, Marx'ın anladığı, yani, insanın bütün gizil gücünün tam ve eksiksiz yeşermesini sağlayan bir toplum anlamında sosyalist bir toplum kurmaya yalnız başına bir yoksul köylülüğün gücü yeterli değildir. Böylesi bir toplumun altı yapısı, kesinlikle yalnızca en yüksek aşamasına ulaşmış modern büyük ölçekli sanayinin ürünü olabileceği içindir ki, azgelişmiş ülkelerde *başlayabilirse* de, evrensel bir süreç olarak kavrandığında[45], sosyalist devrim sanayice en ileri ülkeleri kucaklamadıkça *tamamlanamaz*, yani tam gelişmesine varamaz.

Bunun yanısıra, çeşitli sosyologlar ve iktisatçılar Batı'da sosyalist dönüşümün aracı olarak proletaryanın rolünden şüphe ederken, şu iki hatadan birine düşmektedirler: ya sanayinin gelişmişlik derecesi ile sınıf bilincinin derecesi arasında *otomatik* bir ilişki[46] öne sürmesiyle Marx'ı suçlu öngörmektedirler ya da bu sınıf bilincinin (ve genel olarak kapitalizmin yıkılması için gerekli öznel koşulların) gelişmesini düz bir çizgi boyunca ilerliyor saymaktadırlar.

Marx ve Engels'in erginlik çağlarında, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi ile sınıf bilincinin düzeyi arasındaki diyalektik ilişkileri açıkça kavradıkları aşikardır.[47] Engels'in XIX. yy. İngiliz proletaryası için

---

44- Karşılaştırma için bkz. Leon Trotsky, *Die Russische Revolution 1905*, s. 44-45. Lenin:"Bu temel ekonomik olgular bu gücün, bizzat kendi çabalarıyla, kendini ortaya neden koyamadığını ve neden bütün devrimlerin tarihinde bu yönde yaptığı atılımların sonuçsuz kaldığını açıklamaktadır. Proletaryanın devrime önderlik edemediği her seferinde bu güç daima burjuvazinin önderliğini izlemiştir." (Ulaştırma İşçilerinin Bütün-Rusya Kongresine Söylev, 27 Mart 1921, Lenin, *Collected Works*, Cilt 32, s. 278. Aynı zamanda bkz. İkinci Havana Bildirisi.

45- Marx; "Komünizm, ampirik olarak, ancak egemen halkların 'hep birden' ve eşzamanlı eylemiyle mümkündür; bu da gene üretici güçlerin ve komünizme bağlı olarak dünya çapında ilişkilerin evrensel gelişmesini öngerektirir." (*Alman İdeolojisi*, Sevim Belli çevirisi, Sol Yayınları, Eylül 1976, s. 68.)

46-Karşılaştırma için bkz. "O (Marx) sınıf bilincinin, mülk sahipleriyle işçilerin kutuplaşmasını içeren nesnel ekonomik gelişmenin zorunlu bir psikolojik sonucu olduğuna inanır gözükür." (C. Wright Mills. *Marxistler*, Ağaoğlu Yay., Cilt 1, s. 92.)

47-Karşılaştırma için bkz. Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıflarının Durumu*nun 1892'deki İngilizce baskısına yazdığı Önsöz, Gözlem Yayınları, Oktay Emre çevirisi, Aralık 1974, s. 35-53.

yazdıkları, mutatis mutandis, XX. yy. Amerikan proletaryası için de geçerlidir. Amerikan proletaryasının devrimci görevini yerine getirmeye gücü yetmeyeceğini göstermek için *mevcut* bütünleşme mekanizmalarını, ideolojik yönlendirmeleri (=manipulation) vb. tanımlamak yeterli değildir. Gerekli olan şey, uzun vadede, zıt yönde işleyen etkenlerin –yüksek üretkenlik üzerindeki Amerikan tekelini ve bu tekelin sonucu olarak Amerikan işçilerinin aldıkları ücretlerin üstünlüğünü azaltıcı yönde işleyen artan uluslararası rekabet– ABD proletaryasının davranışını değiştirmeyeceğini göstermektedir. Herşeyden çok gerekli olan şey de salt, canlı emeğin yerine ölü emeği koymakta sermayenin tarihsel eğiliminin aldığı en radikal biçim olan otomasyonun[48], uzun vadede tam istihdam ile yanyana bulunacağını ve bu otomasyonun, artan enflasyonun kontrol edemeyeceği durgunluklara yol açmayacağını göstermektedir. Bu henüz gösterilmiş değildir.

Proletaryanın kurtarıcı rolünün "bütünleşmemiş azınlıklar" (radikal azınlıklar, öğrenciler, alt-proletarya, hatta açıkça toplumdışı öğeler) tarafından yerine getirilişini görme umuduna gelince, bu da karşısında eski Roma'nın köle isyanlarının çarpıp düştüğü engelin aynını bulur. Bu gruplar olsa olsa çılgınca kalkışmalar yapabilirler. Onlar da çağdaş toplumun dönüştürülmesi için gerekli olan (ister üretimi bir bütün olarak sağlamak, ister felce uğratmak için) ne nesnel toplumsal güç ne de kendilerini kolektif olarak örgütlemek için sürekli yetenek vardır.

Sonradan göreceğimiz gibi kapitalizmin yıkılması için elverişli nesnel ve öznel koşulların düz bir çizgi boyunca gelişmediğine, tersine endüstriyel döngü (=cycle) dalgalanmalarından (hem yedi yıllık döngü, hem de uzun vadeli döngü) açıkça etkilenen bir eğri izlediğine Marx ve Engels çabucak kanaat getirmişlerdir.[49] Aslolan, özgül bir ülkede ya da bir dizi ülkede işçi sınıfının geçici olarak edilgen olup

48-Baran ve Sweezy, 1950 ve 1962 arasında, ABD'de vasıfsız işçilerin sayısının, otomasyonunun sonucu olarak, 13 milyondan 4 milyona düştüğünü gösterirler. (*Tekelci Kapitalizm*, Doğan Yay. 323-324.)

49- Bkz. Bölüm 5.

olmadığını bilmek değil,[50] içinde yaşadığı nesnel ve öznel koşulların onu dönemsel olarak kapitalist düzene karşı genel bir meydan okuma yolunu tutmaya zorlayıp zorlamadığını bilmektir.

Böyle bir meydan okumanın nesnel koşulları bizzat kapitalizmin işleyişinden –özellikle, ücretlerin yedek sanayi ordusu aracılığıyla düzenlenmesi, bundan doğan güvensizlik, toplumsal koşulların yarattığı ihtiyaçlara oranla ücretlerin yetersizliği, işin yabancılaştırıcı tabiatı, vb.– doğan koşullardır. Öznel koşullar ise, son çözümlemede, işçinin, kendi durumunu bayağı ve doyumsuz bulmasına neden olan koşullardır. Son zamanlardaki bir çok yayın bunun, geçtiğimiz yüzyılda olduğu kadar "tüketim toplumu" denen toplumda da doğru olduğunu göstermektedir.[51]

50-Marx'ın *Fransa'da Sınıf Savaşımları*na Engels'in yazdığı Girişle karşılaştırınız. Sevim Belli çevirisi, Sol Yayınları, İkinci Baskı, Şubat 1975, s. 7-32.

51-Bkz. örneğin, A. Andrieux ve J. Lignon, *L'Ouvrier d'aujord'hui* (Paris Rivière, 1960); M. Feuersenger tarafından düzenlenen *Gibt es noch ein Proletariat?* (Frankfurt, 1962) da Hans-Paul Bahrdt, Walter Dirks ve diğerleri. Son zamanlarda Robin Blackburn İngiltere'den tuhaf bir örneği sergileri: bir sosyolog Luton'daki Vauhall fabrikasında işçilerin yönetime karşı tavırlarını inceleyen bir araştırma sürdürüyordu. Montaj bölümünde çalışanların yüzde yetmişyedisinin "işbirliksel (olumlu) bir tavır"ı olduğu anlaşıldı. İncelemenin yayınlanması daha bir ay olmadan bizzat bu fabrikada kesinlikle o aynı yönetime karşı yöneltilen gerçek bir isyan çıktı. (Robin Blackburn ve Alexander Cockburn tarafından hazırlanan *The Incompatibles -Trade union Militancy and Consensus* adlı kitapda Robin Blackburn'un "The Unequal Society" başlıklı yazısında, Penguin Special, 1967, s. 48-51.)

2.

Kapitalizmin Mahkûm Edilmesinden Komünizmin Sosyoekonomik Doğrulanışına

Marx'ın kendini ekonomi politiği incelemeye ciddi biçimde verişi Paris'teki sürgünlüğü sırasına rastlar; bu inceleme Brüksel'deki sürgünlüğü sırasında devam etmiş, Almanya'ya döndüğünde kesilmiş ve Londra'daki sürgünlüğü sırasında *British Museum*'da tamamlanmıştır. "Engels'in Taslaklarını okumasıyla Marx, işçi sınıfı kitlelerini 'kavrayıp' onların yabancılaşmasına son verecek toplumsal bir devrime olan ihtiyacın farkına varmalarını sağlayabilecek o radikal toplum teorisini hazırlamak için çıkış noktası olarak salt devletin olumsuzlanmasını almak yoluyla Hegel'in politik felsefesini eleştirmenin yeterli olmadığını görmüştür... İşte bu sorunlara bir cevap bulma şeklindeki kesin amaçladır ki Marx kendini, büyük iktisatçıların yazılarında bulunan 'burjuva toplumunun anatomisi'ni incelemeye vermiştir..."[1] Marx'ın ekonomik incelemelerinin alanını ve çeşitliliğini, ardında bıraktığı ve bir kısmı yayınlanmış olan bol miktarda okuma notlarından gözlemlemek durumundayız.[2] (Marx'ın *bütün* okuma notlarının henüz bulunup bulunmadığı bilinmemektedir.)

Ekonomi politiği incelemesi, 1844'te Engels'le başlayan yakın iş-

1-Maximilien Rubel, *Karl Marx, Essai de biographie intellectuell*, Paris, Rivière 1957, s. 117-118.

2- Bkz. Marx'ın büyük kısmı *MEGA* I, 3, s. 411-583'te yayınlanmış Paris okuma notları, Marx'ın Brüksel'deyken ve 1845 yazında altı haftalık İngiltere ziyareti sırasında (bkz. Marx'ın *Felsefenin Sefaletine* Engels'in Önsözü) aldığı okuma notları tamı tamına yayınlanmamıştır ama *MEGA*I, 6 s. 597-618'de özetlenmişlerdir. 1850-1851'de Londra'da aldığı okuma notları *Grundriss*enin ekinde yayınlanmıştır.

birliğinin gittikçe artması ile bir araya gelince Marx'ı felsefede kendisine öğretmenlik edenlere ve bazı eski arkadaşlarına, yani Hegel, Feuerbach ve Bruno Bauer okulundan genç post-Hegelcilere ilişkin fikirlerini açıklığa kavuşturmaya yöneltecekti. Aynı zamanda, henüz yeni arkadaş olan iki insanın kendi düşüncelerinin evrim biçimini anlamakta gösterdikleri çaba ve bir çeşit iç monolog olan bu polemikten üç yapıt çıktı: *1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, *Kutsal Aile* ve *Alman İdeolojisi*. Bu üçünden ilki Marx'ın ekonomik düşüncesinde bir dönüm noktasına işaret eder.[3]

Bir dizi önde gelen iktisatçıyı okuduktan sonra yazılan ve hatta kısmen Adam Smith, Pecqueur, Loudon, Buret, Sismondi, James Mill ve Michel Chevalier'den yapılan uzun alıntılardan oluşan bu üç ekonomik felsefi elyazmaları[4] gelecekte Kapitalin yazarı olacak insanın kaleminden çıkan tam anlamıyla ekonomik ilk yapıtı oluştururlar. (Hegel felsefesinin eleştirisi dördüncü bölümü meydana getirir.) Bunlar sırasıyla, ücret, kâr, toprak rantı, özel mülkiyete göre yabancılaşmış emek, emek ve komünizme göre özel mülkiyet, ihtiyaçlar, üretim ve işbölümü ile parayı ele alırlar.

Marx'ın Hegel, Schelling ve Feurbach'tan ödünç aldığı yabancılaşma felsefi kavramı[5], ilk kez *1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda tam bir sosyoekonomik içerik kazanmıştır. Bu kavram *Hegelci Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş*te bile tamamen felsefi bir içeriğe sahip olmaktan çıkmıştı: "Marx, Feuerbach'tan, insanlıktan uzaklaşmış, veya yabancılaşmış ya da sakatlanmış insan kavramını almıştı... Ama Marx şimdi bu ifadeyi yeni bir anlamda kullanıyordu.

3-10. bölümde *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın yol açtığı tartışmaları -özellikle "yabancılaşmış emek" konusunda- ve Marx'ın gençliğinde yazdığı yapıtlarla onun "ergin" yazıları diye tanımlanan yapıtları arasındaki ilişkiyi inceleyeceğim.

4-Bu konuda D. I. Rosenberg, bu notların içerdiği bütün eleştirel yorumları biribirine bağlayan egemen fikrin, Engels'in *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları*ndan alınan bir fikir olduğunu vurgular: Ekonomi politiğin hatalı bir öncül üzerine, yani özel mülkiyetin sözde dokunulmazlığı üzerine kurulduğu. (Rosenberg, *Die Entwicklung*, s. 87.)

5-Jürgen Habermas, Schelling'in zaten "emeğin ve emek ürününün ait olduğu dıştaki kimse"den sözettiğini ve aynı zamanda Schelling'in emeğin diyalektiğinin materyalist aşılmasını önceden gösterdiğini kaydeder (*Theorie und Praxis*, s. 154-156).

Politik fikir zincirinde o, insanlıktan uzaklaşmış insanı, hor görülen ve değersiz insanla bir tutuyor ve insanı yeniden oluşturan, yani özgür yurttaş düzeyine yükselten şeyin Fransız Devrimi'nin görkemi olduğunu kabul ediyordu.

"Bununla birlikte, bunu yaparken, kendimizi tamamen yeni bir bağlama, içinde sorunların siyasi ya da en azından toplumsal olduğu bir bağlama kayar buluyoruz. Yabancılaşmış insan birdenbire, artık dinsel ya da kurgusal (=spekülatif) rüya dünyasına bağlı birey değil, kusurlu bir toplumun bütün insan asaletinden yoksun üyesidir. İnsanlıktan uzaklaşmış bir dünyanın insanı şimdi insanlıktan uzaklaşmış bir toplumun insanı olmuştur..."[6]

Bu insanlıktan uzaklaşmış toplumun gizi, *Ekonomi ve Felsefe El-yazmalarında* açığa çıkarılmıştır. *Bu toplumdaki emek yabancılaşmış emek olduğundan toplum gayri insanidir.* Marx, toplumu ve toplumsal insanı emeğe indirgemeyi daha kolay buldu, çünkü Hegel zaten emeği, insan praxis'inin asli çekirdeği olarak tanımlamıştı. Sonra klasik iktisatçıları inceleyince Marx, onların, emeği değerin nihai kaynağı yaptıklarını gördü. /Kafasında/ Sentez, bir şimşeğin çakmasıyla oluvermiş, iki fikir birleştirilmişti artık; insan, Marx'ın okuma notlarını incelerken, adeta bu keşfin yapılışında kendinin de hazır bulunduğunu sanıyor; hele özellikle insan ilişkilerinin yerini alan yabancılaşma ilişkilerine varmak üzere James Mill[7] üzerine yazdığı –değişim aracı ve yabancılaşma aleti olarak– paranın tabiatından başlayan notlarına ilişkin ünlü yorumunu incelerken...

Aynı sırada felsefi komünizm sosyolojik komünizm haline, yani

6- Paul Kaegi, *Genesis des historischen Materialismus*, s. 194-195.

7- *MEGA* I, 3. s. 531. James Mill hakkındaki notlardan başka bir pasaj: "Değişimin ilişkilerinin varlığı bir kez yerleşti miydi emek, doğrudan doğruya geçime ayrılan emek haline [*unmittelbare Erwerbs-arbeit*] gelir... Üretim ne denli çok çeşitlenirse, bir yandan, o denli çok çeşitli ihtiyaçlar doğar. Oysa öte yandan üreticinin eylemleri o denli tekdüzeleşir, emeği o denli geçinme için emek kategorisine düşer, ta o kadarlık önemi olana dek; ve üreticinin kendi ürünü ile doğrudan tada varma ve kişisel ihtiyaç ilişkisi içinde olup olmadığı ya da kendisi için, bizzat emek faaliyetinin kendi öz kişiliğinin tadına varma ve kendi doğal hünerinin ve manevi amacının gerçekleşmesi anlamına geldiği veya gelmediği tamamen, rastlansallaşıp önemsizleşir." (İbid., s. 539.)

toplumların evriminin çözümlenmesine ve bunun mantığına dayalı komünizm haline geldi. Marx'ın *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın ilkinde hâlâ kendini Feuerbach'ın yaptığı "olumlu, hümanist ve natüralist eleştiri"yi destekleyen biri olarak ilan ettiği doğrudur.[8] Ama bu hümanizme de artık belli bir sosyoekonomik içerik verilmiştir, o, özel mülkiyeti, işbölümünü ve yabancılaşmış emeği olumluca aşan komünizmle bir tutulmuştur.[9]

*The New Moral World*de komünizm üzerine yazdığı makalelerinde Engels'in işlediği "emekçi kitlelerin komünizm" ve "felsefi komünizm" arasındaki zıtlığın yerine Marx, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda "kaba Komünizm"i ve "özel mülkiyetin olumlu aşılması olarak komünizm"i birbirinden ayırdeder.[10] Bu ikisinden, kaba imrenme sonucu doğan ilki, sonuçta yabancılaşmış emeğin genelleşmesine, "peşinen kabul edilen asgariden kalkarak aynı düzeye indirme"ye varır. İkincisi ise "bütün yabancılaşmanın[11] (=estrangement) olumlu aşılmasını –yani insanın dinden, aileden, devletten, vb.'den kendi *insani*, yani *toplumsal* varlığına geri dönüşü"nü ifade eder. Ve Marx bunun, bir yandan üretim araçlarının toplumsallaşmasını, özel mülkiyetin ortadan kalkmasını ve öte yandan üretici güçlerin yüksek bir gelişme düzeyini öngördüğüne zaten işaret etmektedir. Bu fikir, Ütopik sosyalistlerinkilerle olduğu kadar, Marx ve Engels'in daha önceki bütün komünist yazılarıyla da kıyaslandığında, ileriye doğru bir adımı simgeler; sözkonusu fikir *Alman İdeolojisi*nde daha da geliştirilecektir.[12]

Kapitalist üretim tarzının gelişme yasalarının genel bir ifadesinin mantığındansa, özel mülkiyetin ve kapitalizmin bir eleştirisinin man-

8-Marx, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay. s. 93.

9-İbid., s. 190. Marx *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nı yazdığı sırada meydana gelen Silezya dokumacılarının isyanı şüphesiz onun bu farkına varışında etkili olmuştur.

10- İbid. s. 189-190.

11-İbid., s. 191. (Bu basımın çevirmeni, daha yaygın şekilde kabul bulan "alienation" yerine "estrangement" terimini tercih etmektedir. -İng. çev. Notu.)

12-Unutulmamalıdır ki İsviçreli iktisatçı Wilhelm Schulz daha evvel benzer fikirler geliştirmişti ve Marx, Schulz'un yapıtını bir temel olarak kullanmıştır. (Bkz. Auguste Cornu. *Karl Marx und Friedrich Engels* Cilt II. s. 123.)

tığını izleyerek *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, (bütün klasik ekonomi politik yapıtlarının başlangıç noktası olan ve bizzat Marx'ın da *Kapital*de benimseyeceği gibi) meta üretiminin yarattığı zenginliğin çözümlemesi yerine özel mülkiyetin neden olduğu yoksulluğun çözümlemesi ile başlar. Özel mülkiyetin neden olduğu yoksulluk bütünüyle ücrette ve ücretin evrimi yasalarında somutlanır. Ücret, Malthus'tan etkilenen Adam Smith ve Ricardo'nun klasik teorisine dayanılarak çözümlenmiştir. İşçiler arasında rekabetten etkilenerek ücretler en alt geçim düzeyine düşme eğilimi gösterirler. Bununla birlikte, Malthus ve Ricardo'nun aksine Marx, bunun "nüfus artışı yasası" gibi bir yasanın kaçınılmaz sonucu olmayıp, işçilerin kendi üretim araçlarından ayrılmasından doğduğunu işaret etmiştir.[13]

Aynı zamanda Marx bir yandan da ekonomik döngünün üç ardışık evresi –depresyon evresi, boom evresi ve sermaye birikiminin azami genişliğine ulaştığı evre– süresince ücretlerde görülen üç karşıt hareketi birbirinden ayırdetmekle bu ücret "yasası"nı değiştirmektedir.

Birinci evrede, işsizliğin baskısı altında ücretler düşer ve işçi sınıfının bir bölümü aşağılanmaya ve en derin sefalete itilir. Üçüncü evrede, ücretler görece düşük bir düzeyde durağan kalırlar (Marx burada kelimesi kelimesine Ricardo'nun bir tezini aktarır.) Böylece işçiler için en elverişlisi ikinci evre olmaktadır; çünkü bu evrede işgücüne olan talep arzı aşar, kapitalistler arası rekabet artar ve ücretler yükselebilir.

Şu halde, bir "boom" döneminde ne olmaktadır? Genişleme, sermaye birikimini ve temerküzünü yoğunlaştırır. İşçilerin sayısı hızla artarken kapitalistlerin sayısı azalır. Makine kullanımı yaygınlaşırken işçiyi de "canlı bir makine"ye indirger ve bundan dolayı makine, işçiyle doğrudan rekabete girer. Ayrıca "boom" şaşmaz şekilde, aşırı üretimle sonuçlanır; bu da karşılığında işsizliğe ve ücretlerin düşmesine yol açar.[14] Kapitalizmin işleyiş biçimine ilişkin bu ilk çizimden (=diagram) görülebileceği gibi, ücret artışları yalnızca geçici olarak varolabilir ve düzenin mantığına göre, acımasızca silinmeye mahkûm

13-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 101.
14- İbid., s. 102.

edilmelidirler. Marx bu çizimde on yıla kadar bir değiştirme yapmayacaktı.

Yine de konjonktürün yükseldiği bir dönemde bile "ücretlerdeki artışı, kapitalist, emek zamanı miktarının azaltılmasıyla fazlasıyla gidermektedir"[15] derken Marx "görece yoksullaşma" teorisine ipucu vermektedir. Anlatım hâlâ muğlak ve beceriksizdir ama Marx'ın burada sezgiyle ifade ettiği şey ücretin satın alacağı metaların değerinin üretkenlik artışı sonucunda hızla düşebileceğidir; ya da başka bir deyişle ücretlerin "karşılık (=mukabil, *counter-value*) değerinin" işgücünün gittikçe küçük bir bölümünde yaratılabileceğidir. Marx, "görece yoksullaşma" yasasına kaydadeğer bir ifade getiren Wilhelm Schulz adlı şimdilerde unutulmuş bir İsviçreli iktisatçının kitabından (*Die Bewegung der Produktion*) bir bölüm aktarır.[16]

Bunun gibi, Marx klasik yazılarında yapacağı üzere, henüz değişmeyen sermaye ile değişken sermayeyi biribirinden ayırd etmemekte, Adam Smith'in yaptığı gibi "sabit sermaye" ile "döner sermaye"yi ayırd etmekle yetinmektedir.[17] Toprak rantı alanında ise, toprak sahibini kapitaliste dönüştürmek yoluyla sermayenin sonuçta toprak mülkiyetini içine alıp kendisiyle birleştirdiği üzerinde dururken Ricardo'nun teorisini izlemektedir.

Çarpıcı bir pasajında felsefe ile ekonomi politik arasındaki sınır boyunca ilerleyen Marx, özel mülkiyete karşı bu sıfatıyla yürütülecek mücadelenin etkin şekilde sürdürülmesi için, toprak mülkiyetinin tamamıyle "özel mülkiyet hareketi" içine sürüklenmesi gerektiğini, tarımda da toprak ağası ile işçi arasındaki ilişkinin sömüren ile sömürülen arasındaki basit ilişkiye indirgenmesi ve toprak sahibi ile kendi mülkü arasındaki bütün kişisel bağların yokolması gerektiğini ilân eder.[18] Burada da *Alman İdeolojisi*, Marx'ın felsefî ve ahlaki önertilerinden (=antecedent) kopan uslamlamasında önemli bir ileri adım olacaktır.

*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın en ünlü kısmı, yabancılaşma-

15- Ibid., s. 103.
16- Ibid., s. 106.
17- Ibid., s. 124-125.
18- Ibid., s.

nın sosyoekonomik köklerinin çözümlemesidir. Hem Engels hem de Moses Hess'in etkisiyle Marx, kapitalizmde yabancılaşmış emek ile din tarafından yabancılaşmış insan arasında bir koşutluk kurar. İşçi ne denli çok çalışırsa kendisine o denli düşman ve kendisini o denli ezen bir nesneler dünyası yaratır.[19] Yabancılaşma ile özel mülkiyet arasında sürekli bir etkileşim vardır ama yabancılaşmanın tarihsel başlangıç noktası işbölümüdür.[20]

Marx, yabancılaşmanın üreticiyi ezen düşman dış güçler haline gelen emek ürününün ve üretim araçlarının yabancılaşmasıyla asla sınırlı olmadığını gösterir. *İhtiyaçların yabancılaşması* konusunda, rekabetçi bir düzende meta üretiminden doğan sonuçların özellikle açık bir çözümlemesini yapar. Bu pasaj muhteşem bir öngörüdür; çünkü 120 yıl önce Marx'ın sezdiği eğilimlerin çoğu XIX. yy.'da salt embriyon halindeydiler ve zamanımıza değin de geniş çapta anlaşılmamışlardır. İşte Vance Packard veya Dichter üzerine doğrudan bir yoruma benzeyen bir pasaj: "... herkes bir başkasında *yeni* bir ihtiyaç yaratıp onu yeni bir bağımlılığa sokmayı, yeni bir özveriye itmeyi ve yeni bir doyum tarzına ayartıp ekonomik çöküntüye götürmeyi kurar... Nesnelerin nicel artışına, insanın boyunduruğu altında olduğu yabancı güçler alanının genişlemesi eşlik eder ve her yeni ürün yeni bir karşılıklı dolandırma ve yağma olanağını temsil eder. İnsan, insan olarak gittikçe daha yoksullaşır, düşman varlığı yenmek için paraya olan ihtiyacı gittikçe daha da artar. Parasının gücü, üretim hacmindeki artışla tam da ters orantılı olarak düşer: yani paranın gücü arttıkça onun da yoksulluğu artar... Öznel olarak, bu kısmen tezahürünü, ürünlerin ve ihtiyaçların genişlemesinin,[21] gayri insani, doğadışı ve hayali arzuların tertipli ve hesaplı bağımlılığına düşmesinde bulur..."[22]

*Alman İdeolojisi*nde ünlü bir pasajda ("... oysa hiç kimsenin yalnız kendine ait bir faaliyet alanı olmayan fakat herkesin, istediği her

19-Auguste Cornu, *Karl Marx, l'homme et l'oeuvre*, s. 332-334.

20-*Ekono ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 165-190.

21-Başlığı uygun bir şekilde *Things* (=Şeyler)(New York: Grove Press, 1968) koyulmuş olan kısa bir romanda George Perece, gittikçe denetlenemez hale gelen tüketim nesneleri yığınına köle olan günümüz insanının ustaca bir tanımlamasını yapar.

dalda başarıya ulaşabileceği komünist toplumda bir bütün olarak üretim toplum tarafından düzenlenir; böylece benim eğilimime bağlı olarak bugün bir şey, yarın bir başka şey yapmam, ne avcı, ne balıkçı, ne çoban, ne de eleştirmen olmaksızın sabah avlanıp, öğlenden sonra balık tutmam, akşam sığırlara bakıp, yemekten sonra eleştiri yapmam mümkün olur."[23] yankı bulmuş olan, işbölümünün gayri insani yanının kısa bir tartışması,[24] tekrardan yabancılaşmış emeğin hakiki kökeninin işbölümünde bulunacağı yolundaki ilk fikri ele alır.

*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın ergin bir ekonomik çalışma olmadığı doğrudur. Marx'ın ekonomi politiğin topyekün bir eleştirilişi sorununu kavrayışı yalnızca parça bölüktür. Bu eleştiri hâlâ temel bir engeli aşamamaktadır: Marx henüz değer ve artıkdeğer sorununu çözmemiştir. Henüz klasik teorideki, özellikle Ricardo'nun teorisindeki rasyoneli kavramamıştır ve kendi ekonomik çözümlemeleri kaçınılmaz olarak bunun acısını çekmektedir. Bununla birlikte aynı zamanda okuyucu, Marx'ın eleştirici ruhunun atılgan sertliği, tarihsel görüşündeki cesareti ve şeylerin derinine inmesini sağlayan amansız man-

22-Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları, Sol Yay., s. 206-207. Kapitalist üretimin doğurduğu bu "gayriinsani, doğadışı ve imajiner" arzulara aşırı bir örneği, cesetlerin daha rahat yatabilmesi için tabutun içine "Beautyrama yatakları"nın ve minderlerinin koyulduğu Amerikan cenaze levazımatçılığı sanayii oluşturur. (Bkz. Jessica Mitford. *The American Way of Death.*)

23- *The German Ideology*, s. 65. Aynı zamanda s. 466-467.

24-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay. s. 226-227. Antonioni'nin filmi Blow Up (Türkiye'de Cinayeti Gördüm adıyla oynadı. çev.) işbölümünde aşırı uzmanlaşmanın insanı nasıl salt bir nesne durumuna indirgediğini -bu filmde, hünerli bir fotoğrafçının merceğinin nesnesi haline getirilişi- çarpıcı bir biçimde sergilemektedir. Bizzat şeyleşme sürecinin bir sonucu olarak, fotoğrafçının kendisi başka insanlarla normal insan ilişkileri kurmakta yeteneksizleşir. Bir cinayet, fotoğraf halinde resmedilmekten başka önem taşımamakta ve öldürülen şahsın kişiliği o kadar önemsizleşmektedir ki, kurbanın kimliği kasten filmin sonuna dek şüphe perdesi ardında gizlenmektedir. Hatta bir oyun bile yozlaşarak sonunda salt temsile ve gösterişe, topsuz oynanan, içinde bütün hareketlerin sessiz ve birbiriyle iletişimde bulunmayan kişilerce sadece taklit edildiği bir tenis oyununa dönüşür. Bu iletişimde bulunamama, kapitalist toplumdaki yabancılaşmanın trajik yanıdır. Bunu, ev kadınlarının sokaklarda veya dükkanlarda yaptıkları, birbirinden ilişkisiz, koşut monologlardan başka şey olmayan "karşılıklı konuşma"ların teyp bantlarından anlıyoruz.

tığı karşısında büyülenmektedir. Böylece *Elyazmalarını* yazdığı andan itibaren Marx'ın artık kendi sosyoekonomik teorisinin temel taşlarından birini atmış olduğunu çabucak kabul etmek durumunda kalırız.

Kutsal Aile, kelimenin tam anlamıyla ekonomik zinih meşguliyetleriyle ilgilenmez ve Marx ile Engels'in ekonomik düşüncesinin evrimine olan katkısı da oldukça ikincildir. İki yazar hâlâ Engels'in *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatlarında* ortaya koyduğu değerin eklektik anlayışına sarılmaktadır.[25] *Anahatlarında* yaptığı gibi, Engels, kapitalist rejimde işçilerin işgününü kısaltmaya çabalamalarının ütopik olacağını söylemeye devam etmektedir.[26]

Öte yandan, *Kutsal Aile*deki Proudhon'la ilgili pasajlar, iki yıl sonra patlak verecek olan ve böylece ilk kez kapitalist üretim tarzının genel bir çözümlemesini ortaya koyması için Marx'a olanak veren polemiğin ışığında incelendiğinde özellikle ilginç olmaktadırlar. *Kutsal Aile*de Marx'ın Proudhon için, karşısında çarpıştığı "ekonomi politiğin öncüllerinin tutsağıdır"[27] dediği doğrudur. Ama Proudhon'un yaptığı özel mülkiyet eleştirisini de şöyle selamlamaktadır: özel mülkiyetin "ekonomi politiğin temelinin ilk kararlı, acımasız ve aynı zamanda bilimsel araştırması... Onun yaptığı büyük bilimsel ilerlemedir bu; ekonomi politiği devrime uğratan ve ilk kez gerçek bir ekonomi politik bilimini olanaklı kılan bir ilerleme. Sieyès'in yapıtı *Qu'est-ce que le tiers état?* modern siyaset için ne denli önemliyse, Proudhon'un yapıtı *Qu'est-ce que la Propriété?* de modern ekonomi politik için o denli önemlidir."[28] *Kutsal Aile*nin büyük bir kısmı aslında Proudhon'u yalnızca dikkatsizce okumuş olan ve hatta onu doğru şekil-

25- Burada iki örnek veriyorum: "Başlangıçta değer, bir nesnenin üretim maliyeti ve toplumsal yararlılığı tarafından ussal bir biçimde belirlenmiş görünür. Sonradan, değerin oldukça rastlantısal biçimde belirlendiği ve üretim maliyeti veya toplumsal yararlılıkla bir ilişki taşımasına gerek olmadığı ortaya çıkar." Ve aynı yapıtın ilerdeki bir sayfasında "Hatta eleştirel eleştiri bile, bir nesnenin üretiminde zorunlu olarak harcanan emek zamanının o nesnenin üretim maliyetinde içerildiğini... kavrayabilmelidir." (*Kutsal Aile*, Kenan Somer çevirisi, Sol Yayınları, Ekim 1976, s. 56-80.)

26- Karşılaştırma için bkz. Franz Mehring'in *Aus dem literarischen Nachlass*'a Giriş'i. Cilt II, s. 76-77. Engels'in eleştirilen pasajı 109 uncu sayfadadır.

27- *Kutsal Aile*, Sol Yayınları s. 70.

de çevirmekten aciz "eleştirici" Alman ideologlarına karşı Proudhon'un savunulmasıdır.

(Geçerken, Marx, ücret ve kâr arasındaki ilişkiyle ilgili Engels'in *Anahatlar*ındaki hatalı bakış açısını aşar ve bu iki gelir biçiminin birbirine karşı "düşman" ilişkiler içinde bulunduğunu doğru biçimde koyar. Ücretin belirlenmesinde işçi ile kapitalist arasında yapılan "özgür anlaşma", işçiyi kendisine önerilen ücreti kabul etmeye zorlayan karşılıklı ilişkiyi gizler.)

Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları burjuva toplumunun gerçekliği ışığında, ekonomi politiğin klasik verilerini eleştirmek için Marx'ın ilk çabasını oluştururken, 1846'da Brüksel'de Marx ve Engels'in tamamladıkları başlıca felsefi yapıt olan *Alman İdeolojisi*, tarihi materyalizm teorisini Hegel sonrası Alman felsefesinin sistematik bir aşılması üzerine dayandırır. İlk kez olarak "Marx ve Engels, 'fenomenolojik' diye adlandırılabilecek bir tarihsel-sosyal gelişme çözümlemesinden 'genetik' bir çözümlemeye geçerler."[29]

Kitapta konusu bakımından tam anlamıyla ekonomik olan pasajlar fazla değildir: bunlar bazı hallerde son derece değerli biçimde saflık ve açıklığa kavuşturulmuşsa da, genel olarak Marx'ın *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda geliştirmiş olduğu şeylerin tekrarıdır. Bu cümleden olarak, örneğin, yazarların, komünizmin *evrensel* tabiatını, onu üretici güçlerin ve ihtiyaçların dünya çapında gelişmesi üzerine temellendirme gereğini, çünkü aksi halde "yoksulluğun salt genelle-

28-Ibid., s. 55. Bu görüşü, aynı yapıtla ilgili olarak Marx'ın yirmi yıl sonra formüle ettiği görüşle karşılaştırmak ilginç olacaktır. "Onun ilk yapıtı, *Qu'est-ce que la propriété?* şüphesiz en iyi yapıtıdır. İçeriğinin yeniliğiyle değilse bile, en azından herşeyi yeni ve cüretli bir tarzda söylemesiyle çığır açıcıdır. Şüphesiz, 'mülkiyet', yapıtlarından tanıdığı Fransız sosyalistleri ve komünistleri tarafından yalnızca değişik tarzlarda eleştirilmekle kalmamış, aynı zamanda ütopik biçimde "ortadan kaldırılmıştı" da. Bu kitapta Proudhon'un, Saint-Simon ve Fourier ile ilişkisi, aşağı yukarı Feuerbach'ın Hegel'le ilişkisinin aynıdır... Ekonomi politiğin tam anlamıyla bilimsel bir tarihinde bu kitabın sözü edilmeye bile değmez.." (Karl Marx, Schweitzer'e yazdığı 24 Ocak 1865 tarihli mektup, bkz. *Felsefenin Sefaleti*, Ahmet Kardam çevirisi, Sol Yayınları. İkinci baskı, Nisan 1975, s. 203)

29-Emilio Agazzi, "La formazione della metodologia di Marx" *Revista Storica del socialismo* No. 23 (Eylül-Aralık 1964) s. 461'de.

şeceği ve yoksullukla birlikte gereksemeler için verilen mücadelenin ve bütün o malum pis işlerin zorunlu olarak yeniden tekrarlanacağı..."nı[30] kaydettikleri ünlü pasaj vardır. Yine bu cümleden olarak, hakkında zaten bir pasaj aktarmış bulunduğumuz insanın yabancılaşmasının kaynağının işbölümü olduğu fikrinin bütün gelişimi.... Yine, "bizim için komünizm... gerçekliğin kendini ona uydurmak zorunda kalacağı bir ideal değildir. Bir yürürlükteki durumu ortadan kaldıracak gerçek harekete komünizm adını veriyoruz," diyen kesin bildiri... Yine, kapitalist çelişkilerin baskısı altında, yıkıcı güçler haline gelen üretici güçlerin çarpıcı tanımlanması... Ve bizzat tarihi materyalizmin, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*ya önsöz'de yapılan ünlü tanımdan bazı yönleriyle çok daha öz ve aynı zamanda daha parlak olarak ilk kez tanımlanması...[31]

Bununla birlikte, Marx ve Engels'in ekonomik düşüncesinin ileriye doğru hareketine üç gerçek katkı *Alman İdeolojisi*nde bulunabilir. Birincisi, her ne kadar işlenmemiş halde de olsa ilk işaretlerinin daha *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda görülebileceği gibi, kapitalizme ve dünya ticaretine daha diyalektik bir bakıştır. Meta ilişkilerinin genelleşmesi yalnızca bireyin genel sakatlanması ve yaşamın alıp satmaya genel indirgenmesi demek değildir;[32] aynı zamanda insanların yerel varoluşlarının dar çerçevesini -çerçeve içinde, dünyanın başka bölgelerinde mümkün olan şeyleri bilmemeleri dolayısıyla, onları emel, arzu ve olanakları dar sınırlara hapsedilmiştir- kırdığı için insanların yaşamlarının gizil zenginleşmesi de demektir. "Bireyin gerçek entellektüel zenginliği tamamen onun gerçek ilişkilerinin zenginliğine bağlıdır." Ve yalnızca dünya pazarı yoluyladır ki insanlar "tüm dünyanın bu çok yönlü üretiminin tadına varma yeteneğini kazanırlar."[33] Marx bu fikre, "sermayenin büyük tarihsel yanı"ndan sözettiği *Grundrisse*de yeniden dönecektir.[34]

30- *Alman İdeolojisi*, Sevim Belli çevirisi, Sol Yayınları. Eylül 1976 s. 67.
31-İbid., s. 63-68, 116-117, 85.
32- Karşılaştırma için bkz. *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay. s.36.
33- *Alman İdeolojisi* Sol Yay. s. 71; aynı zamanda s. 105.
34- Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen ökonomie*, s. 231.

İkinci katkı, zaten modern büyük ölçekli sanayinin hazırladığı ve komünizmin ise gerçekleştirecek olduğu insan ihtiyaçlarının evrensel gelişimini konu alır.[35] Bu, dünya ticareti sorunuyla yakından ilişkilidir. Burada Marx ve Engels, insan ile şeyler arasındaki ilişki eleştirilerini, onu diyalektik olarak daha ustalıklı hale getirip derinleştirirler. Oysa *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda, şeylerin çoğalması, hâlâ özünde olumsuz bir olgu olarak görülür; *Alman İdeolojisi*nde insanın bütün gizilgüçlerinin gelişmesinin, insan zevklerinin evrensel gelişmesini anıştırdığı vurgulanır. Bu fikir aynı zamanda *Grundrisse*de geniş şekilde geliştirilecekti.

Üçüncü katkı, gelecek toplumun bölüşüm tarzını konu alır: "... mevcut koşullar üzerine temellendirilen 'herkese yeteneğine göre' şeklindeki hatalı ilke, en dar anlamıyla hoşnutluğa ilişkin olduğu ölçüde 'herkese ihtiyacına göre' şeklindeki ilkeye dönüşmelidir; başka bir deyişle, faaliyet ve emek farklılığı, mülk edinme ve zevke erişme bakımından hiçbir eşitsizlik yaratmaz."[36] Bu uyarı, *Gotha Programının Eleştirisi*nde tekrar ortaya çıkacatır. Bu, şimdilerde ise sözde Marxist propagandada pek seyrek kullanılmaktadır.

Marx ve Engels'in ekonomik düşüncesinde bu üç yeni öğe arasında açıkça bir bağlantı vardır. İnsan gelişmesinin evrenselliğinin bütünlem (=*integral*) bir parçası olarak kavranan ihtiyaçların evrenselliği, dünya ticareti ve büyük ölçekli sanayi tarafından yaratılmıştır. Ve komünist toplumda "yapılan işe göre" veya "yeteneklere göre" herhangi bir "bölüşüm"ün reddedilmesi tamamen *bütün* insanların bu evrensel gelişmesini sağlamak ihtiyacı üzerine temellendirilmiştir.

*Alman İdeolojisi*nden itibaren Marx ve Engels, meta üretiminin ortadan kaldırılmasıyla komünist bir toplumun gelişini biribirine bağlayan bağları açık bir şekilde kurarlar.[37] Bu görüşlerini yaşamları boyunca değiştirmeyeceklerdir. Komünist toplumda bile meta üretiminin yaşayacağını tasarlayan kavramlar Marxist teoriye bütün bütüne yabancıdır.[38]

35- *Alman İdeolojisi*, Sol., Yay. s. 71-73.

36- İbid., s. 71-115, (ayrıca *The German Ideology*, s. 593.) vb.

37-İbid., s.68.

38-Branko Horvat, *Toward a Theory of Planned Economy*, s. 131-133.

3.

Emek-Değer Teorisini Reddetmekten Kabul Etmeye

Birşeyi anlamının en iyi yolu işe önce onu anlamamakla başlamaktır. Klasik İngiliz ekonomi politik okulunca işlenip kurulan, sonradan da bizzat Marx'ın yetkinleştireceği emek-değer teorisine karşı genç Marx'ın aldığı tavır işte bu atalardan kalan sözü yansıtmaktadır.

İlk sistematik ekonomi politik incelemesine eşlik eden eleştirel notlarında[1] Marx emeğin, değerin temeli olduğunu açıkça reddeder. Aynı açıklıkla da *Felsefenin Sefaleti*nde onu kabul eder. Bu ikisi arasında üç yıllık bir süre vardır, 1844 başından 1847 başına dek. Bu dönem boyunca Marx'ın ekonomik düşüncesi nasıl evrilmiştir? Onun, emek-değer teorisini kabul ettiği zamanı, kesin anıyla olmasa bile, en azından yaklaşık olarak belirleyebilir miyiz? İşte yanıtlamaya çalışacağımız iki soru.

Bu çözümleme için başlangıç noktası, Paris'teki sürgünlüğü sırasında Marx'ın aldığı okuma notlarında bulunabilir; sözkonusu notlar bütün bir yılı kapsamaktadır. (1844 başından 1845 başına dek.) Bunların kronolojik sıra izlediği genel kanısı fazlasıyla akla yatkındır ve bildiğim bütün yorumcularca kabul edilmiştir.[2] Bu bakımdan sözkonusu notların dikkatli bir incelemesi Marx'ın emek-değer teorisine karşı tavrında *kesin bir evrim* gözlemlememize olanak tanır.

Marx'ın kendi notlarında üzerine yorum getirdiği iktisatçılar şu sırayı izler: Jean-Baptsite Say, Adam Smith, Ricardo (Fransızca basımda, Say'ın eleştirel notlarıyla birlikte), James Mill, John Ramsay,

1- *MEGA*, I. 3, s. 409-583.

2- Bkz. özellikle D. I. Rosenberg, *Die Entwicklung*, s. 95.

Mac Culloch ve Pierre Boisguillebert. Emeğin klasik tanımına Marx ilk kez adam Smith'in yapıtlarından rastlar ve *Ulusların Zenginliği*nden şu pasajı aktarır: "Başlangıçta dünyanın bütün zenginliği altınla ya da gümüşle değil, emekle satın alınmıştır; bu zenginliğe sahip olanlar ve onu bazı yeni ürünlerle değiştirmek isteyenler için ise taşıdığı değer kesinlikle satın alabileceği ya da yönlendirebileceği emek miktarına eşittir."[3] Ama Marx hiç bir yorumda bulunmaz ve eleştirisini onun başka bir pasajına, Smith'in işbölümünü bir değişim ihtiyacına bağladığı, öte yandan değişimin varlığının da önceden varolan işbölümüne dayandırıldığı pasajına saklar.[4]

Marx emek-değer teorisine karşı tartışmasını, Ricardo'yu ele aldığında geliştirir. Bunu yaparken daha önce Engels'in *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları*nda aynı konuda geliştirmiş olduğu tartışmayı adım adım izler. Metaların değeri hâlâ fiyatlarıyla özdeş görülmekte; emeğin kattığı bir öğe ile emek tarafından işlenen malzemenin kattığı bir öğe ile emek tarafından işlenen malzemenin kattığı bir başka öğeden oluşmaktadır. Proudhon'un rant ve kârın "fazladan eklenme" olduğu, dolayısıyla fiyat artışları getiren bir etken olduğu yolundaki görüşünü Marx onaylar.[5] Say'ın da, değerin belirlenmesinde talebin rolünü katmamakta Ricardo'ya içerlemesini haklı bulur. Arz ve talep yasasını iki rekabet olgusuna indirger: İmalatçılararası rekabet, bu arzı belirler ve tüketicilerarası rekabet, bu da talebi belirler. Ama Say'ı eleştirerek rekabetin pratikte moda, kapris ve şans gibi düşüncelerle bölündüğü sonucuna varır.[6] Ve arz ile talep arasında nihai bir özdeşliği ileri süren, dolayısıyla dönemsel bunalımlar olgusunu anlaşılmaz kılan "pazar yasası"nı asla kabul etmez.

Bununla birlikte emek-değer teorisine ilişkin Marx'ın temel yakınması, ekonomi politiğin rekabeti hesaba katmamak /soyutlamak/ zorunda oluşudur. Ama rekabet bir gerçekliktir. Böylece, kendi yasalarının daha fazla uyum içinde olması için ekonomi politik, gerçekli-

3- Adam Smith, *The Wealth of Nations* I. kitap, s. 30-31; Marx'ta geçtiği yer *MEGA*, I 3.s. 460.

4-*MEGA*, I. 3, s. 458.

5-İbid., s. 501. 6-İbid., s. 493.

ği rastlantısal ve yalnız başına soyutlamayı da gerçek olarak görmeye zorlanmaktadır.[7]

Bu itiraz Marx'ın gözünde çok daha geçerlidir; çünkü o kesinlikle ekonomi politiği, özel mülkiyet kurumunda varolan bir *sömürü ilişkisini* soyut hukuki düşünceler ardında gizlemekle suçlar. Söz konusu özel mülkiyet iken eğer, 'sivil toplum'un tabiatını kavramak için elle tutulur gerçekliğe soyut ilkelerden inmek gerekliyse, aynı yol değer alanında neden geçerli olmasın? Bu alanda soyut kavramlar dünyası da yerini 'fenomenolojik gerçekliğe', yani fiyatlar dünyasına bırakmalıdır.[8]

Emek-değer teorisinin bu eleştirisine Marx, Ricardo teorisindeki "emeğin değeri"ne ilişkin çok zekice bir görüş ekler. "Bu bölümün başında insansever Ricardo yaşama araçlarını işçinin doğal fiyatı olarak sunar, hem de onun biricik amacına o denli eşitçesine; çünkü işçi ücret için çalışmaktadır. Onun entellektüel yetilerine ne oldu peki. Ama Ricardo'nun çabası yalnızca farklı sınıflar arasındaki ayrım[ı doğrulamak]dır. Ekonomi politiğin alışılagelmiş merkezi iddiası (=argument) budur. Amaç manevi özgürlüktür. Bundan dolayı çoğunluğa manevi köleliği [dayatmak] gereklidir. Fiziksel ihtiyaçlar [yaşamın] biricik amacı değildirler. Bu yüzden onlar çoğunluk için tek amaç haline gelirler."[9]

7-İbid., s. 502.

8-Aynı zamanda bkz. Rosenberg, *Die Entwicklung*. s. 92, 93.

9-*MEGA* I, 3, s. 504. Joachim Bischoff 1969 Ekim'inde bu kitapla ilgili olarak Das *Argument*te çıkan eleştirisinde, Marx'ın ekonomik düşüncesinin gelişmesini, emek-değer teorisinin reddinden kabulüne doğru ilerlediği şeklinde koymanın en azından "şüphe götürür" olduğunu söyler. Kuşkularını haklı göstermek için Marx'tan sadece iki pasajı inceler ve benim vardığım sonucu su götürmez kılan Marx'ın *1844 Elyazmalarını* bir bütün olarak incelemez. kitabım basıldıktan sonra, genç yaşta ölen bir Demokratik Alman Cumhuriyeti bilim adamının, Walter Tuchsheerer'in ilginç ve eksiksiz bir çalışması elime geçti. Onun çözümlemesi de her bakımdan Marx'ın ekonomik düşüncesinin bu dönemine ilişkin benim çözümlememi doğrulamaktadır. (*Bevor "Das Kapital" Enststand*, s. 94-96, 115 ve devamı.) Aynı şey bir Sovyet yazarının Witali Solomonowitsch Wygodski'nin benim kitabımdan sonra çıkan yapıtı için de doğrudur. *Die Geschichte einer grossen Entdeckung: Über die Entstehung des Werkes "Das Kapital" von Karl Marx.*

Aynı bağlamda Marx daha sona Ricardo'nun bir ülkenin gayri safi gelirinin değil de, yalnızca (kâr ve rantın toplamı olarak sunulan) net gelirin önemli olduğu yolundaki açıklamasına çıkışır. "Ekonomi politik gayri safi gelirin tüm önemini yadsımakta, yani fazladan olanlar bir kenara bırakıldığında, üretim ve tüketim miktarına hiç önem vermemekle, böylece de yaşamın kendisine hiç önem vermemekle soyutlamasını rezaletin doruğuna vardırmaktadır. Bu noktada şunları anlıyoruz. -1- ekonomi politik ulusal çıkar ile, insan ile hiç mi hiç ilgilenmemekte, yalnızca kâr ve ranttan oluşan net gelirle ilgilenmekte ve onu ulusun nihai amacı olarak görmektedir; -2- insanın yaşamının kendi başına bir değeri yoktur; -3- özellikle de işçi sınıfının değeri onun asli üretim maliyetine düşer ve işçiler bu noktada salt kapitalistler için kâr ve toprak sahipleri için rant [üretmek] üzere bulunurlar."[10]

Bununla birlikte Say ve Sismondi tarafından Ricardo'nun tezlerine getirilen eleştirileri inceler incelemez Marx bir adım ileri atar. Bu iki iktisatçının yadsıdıkları şey, der Marx, ekonomik bir gerçeğin sinik ifadesidir.[11] Ekonomi politiğin gayri insani sonuçlarına karşı savaşmak için Say ve Sismondi onun sınırlarını aşmalıdırlar. Bu nedenle hümanizm ekonomi politik biliminin dışında bir şeydir, dolayısıyla ekonomi politik de bir insan bilimi değildir. Polemikçi ifadesinin güçlülüğüne rağmen Marx bu noktada eleştirenlere karşı Ricardo'yu savunmaya başlamakta, siniklik diye gözüken şeyin aslında başka yazarların gizlemeye çalıştıkları kapitalist üretim tarzının gerçekliklerinin açık sözlü bir teslimi olduğunu anlamaya başlamaktadır.

James Mill'in yazılarını yorumlarken Marx "Ricardo ve okulu"na karşı yakınmalarına geri döner. Onlar üretim maliyeti ile değişim değeri arasında bir uyumsuzluk gösteren *gerçekliği* hesaba almamakta ve "soyut bir yasa" ile yetinmektedirler. Bununla birlikte bu notlar artık ileri doğru ikinci bir adımı belirlerler: Marx "soyut yasa"yı ta-

10- *MEGA*, I. s. 514.

11- "Sinik Ricardo"ya ilişkin olarak Marx da aynı ifadeyi 7 ve 10 Ağustos 1844 tarihli *Vorwärts*de yayınlanan bir makalesinde kullanacaktır. (Kritische Randglossen Zum Artikel:'Der König von Preussen und die Sozialreform" bkz. editörlüğünü Mehring'in yaptığı *Aus dem Literarischen Nachlass*da, Cilt II, s. 45.)

mamiyle reddetmez, onu sadece "gerçek hareketin bir anı" olarak görür. Arz ile talep birbirini dengelediğinde fiyatı belirleyen gerçekten de üretim maliyetidir. Ama arz ile talebin, dalgalanmaları ve kararsızlıkları nedeniyle, biribirlerini dengelemeleri ancak istisnaidir. Bundan dolayı ekonomi politik, üretim maliyeti ile değişim değerleri arasında biribirine karşılık düşme ve düşmemenin diyalektik birliğini temsil eden gerçek hareketi açıklamalıdır.[12]

Marx'ı 1844 ve 1845 yıllarındaki yazılarında, özellikle *Ekonomi ve Felsefi Elyazmaları* ile *Kutsal Aile*de, emek-değer teorisine karşı tavrını belirleyen şey Paris'deki sürgünlüğüne rastlayan okuma notlarında klasik iktisatçılar üzerine yaptığı yorumlardır. Emek-değer ve fiyat hâlâ biribirinden ayrı tutulmaktadır: ilki "soyut" ilan edilmekte, ikincisi ise "somut". Ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, *Kutsal Aile*de bir metanın üretimi için geçen emek zamanı onun "üretim maliyeti"ni "oluşturan kısım" olarak görülmektedir; bu üretim maliyeti de emek zamanına indirgenmemiştir. Ama *Kutsal Aile*yi yazıp tamamladığında Marx bir başka yapıt için, yani "Politikanın ve Ekonomi Politiğin Eleştirisi" için bir plan hazırlamıştı bile. 1 Şubat 1845'te bu kitap için yayımcı C. W. Leske ile bir sözleşme imzaladı; şüphesiz *1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* bir ilk taslaktı. Daha 20 Ocak 1845'te Engels onu ekonomi politik üzerine yazmakta olduğu kitabını bitirmeye zorladığına göre[13], Marx'ın çalışma masasında bu türden bir kitap vardı demektir. Elyazması, anlaşılan kaybolmuştur;[14] ama 1847'ye kadar varlığını sürdürmüştür, çünkü Annenkova'a 28 Aralık 1846 tarihli mektubunda Marx şöyle demektedir: "Bu kitapla (*Felsefenin Sefaleti*, E.M.) birlikte size ekonomi politik üzerine yazdığımı kitabımı gönderebilmeyi isterdim ama şimdiye değin bu eseri bastırabilmek mümkün olmadı..."[15]

Bu kitabı yazmak için Marx İngiltere'ye altı haftalık bir ziyaret yapmak üzere Engels'in eşliğinde Brüksel'deki sürgünlüğünden ay-

12-*MEGA*, I. 3, s. 530-531.
13-İbid., III, s. 10.
14-Rosenberg, *Die Entwicklung* s. 279-280.
15-Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar* I, Sol Yayınları, Aralık 1976, s. 636.

rıldı. Mahchester'de hem arkadaşlarının evinde hem de kamu özel kitaplıklarında ekonomi politik üzerine bulabildiği bütün kitapları inceledi:[16] İşte ekonomi politik ile ikinci sistematik karşılaşması sırasındadir ki Marx İngiliz sosyalist yazarların emek-değer teorisinden çıkarabildikleri sosyal-devrimci yararı ve Ricardo'da ifade bulduğu şekliyle bu teorinin çelişkilerini keşfetti. 1845 Temmuz ve Ağustos'unda Manchester'de incelediği yazarlar arasında Ricardo'nun önermelerini tam da o anlamda kullanan T.R. Edmonds ve William Thompson[17] bulunuyordu. (Ağustostan sonra aynı kategoriden bir başka yazarı, John Bray'i okudu.) Marx daha sonra emek-değerin "işçiye, emeğinin bütün ürününe bir hak" yarattığı yolundaki çözümlenişini eleştirecektir; ama İngiltere'de burjuva ekonomi politiğinin Ricardo'ya yüz çevirmesinin özürcü nedenlerini kavramasını da büyük bir olasılıkla bu yazarları incelemesi sağlamıştır.

Ricardo'nun en iyi iki proleter tilmizi olan Thomas Hodgskin ve Piercy Ravenstone'u Marx'ın henüz okuyup okumadığına değin bir kanıt yoktur. Ama *İngilterede Emekçi Sınıfların Durumu*nu yazmak için İngiltere'deki işçi sınıfı ajitasyonunu geniş ayrıntılarıyla incelemiş olan Engels en azından bu yazarların işçi sınıfı ve burjuvazi üzerine yapmış olduğu etkiden haberdardı.

Ronalt L. Meek şöyle yazıyor: "Thomas Hodgskin, 1824'lerde Koalisyon Yasaları'nın kaldırılmasını izleyen günlerde çocukları korkutmaya yarayan bir addı. Bundan dolayı, daha tutucu iktisatçıların birçoğunun Ricardo'nun değer teorisini yalnızca mantıksal olarak hatalı bulmakla kalmayıp aynı zamanda toplumsal olarak da tehlikeli bulmaları belki de kaçınılmazdı. "Zenginliğin biricik kaynağının emek olduğu öğretisi", diye yazıyordı 1832'de John Cazenove, 'bütün mülkiyetin çalışan sınıflara ait olduğunu, başkalarının aldığı payın bu sınıflara yönelik bir hırsızlık ve dolandırıcılık olduğunu söyleyenlere talihsizcesine tutamak sağlamasıyla bu öğreti, yanlış oduğu ka-

16- *Aus dem Literarischen Nachlass*, Cilt II, s. 332.

17-*MEGA* I, 6, s. 579-622.

(*) İşçilerin birleşmesini yasaklayan ve işçilerin zoruyla kaldırılan yasalardan sözediliyor.-çev.

dar tehlikeli de gözükmektedir.'"[18] Ricardo'yu "sinik" olarak görmekle başlamış olan Marx'ı, toplumsal düzeni sürdürmek uğruna Ricardo'nun değer teorisinin bu başka türlü sinik terkedilişi şaşırtmadan edemezdi. Onun Mahchester'den Brüksel'e emek-değer teorisi hakkında çok daha lehte görüşlerle döndüğüne eminim.

1845 Haziranında veya Temmuz başında Manchester'e gitmek üzere ayrılmazdan önce iktisatçı Charles Babbage hakkındaki okuma notlarına Marx'ın koyduğu kısa bir görüş onun sözkonusu teoriye karşı o zamanlar hâlâ belli bir tarafsızlık taşıdığını göstermektedir.[19] Oysa 1846 baharında yazılmış olan *Alman İdeolojisi*nde emek-değer teorisinin kabülünün işareti olan kesin iki pasaj vardır. Orada bir kez şunları okuyoruz: "O [Stirner], rekabetten... rekabet çerçevesi içinde *ekmek fiyatının fırıncıların esintisince değil, üretim maliyetleri tarafından belirlendiği olgusunu* bile öğrenememiştir."[20] Ayrıca Marx ve Engels çok daha açık şekilde şunu söylüyorlar: "Ve hatta madeni paraya gelince o yalnızca *üretim maliyetleri tarafından, yani emek tarafından* belirlenir."[21] Sonuç kendini dayatır gözükmektedir: Marx ve Engels'in emek-değer teorisine kesin olarak kazanılması, 1845 Temmuzu sonrası ve 1846 baharında *Alman İdeolojisi*nin bitimi öncesine rastlamaktadır.

Bu iki arkadaşın Ricardo teorisine ilişkin konumlarını, bu teorinin, Manchester ziyareti sırasında Marx'ın farkettiği salt *ajitasyon değerinden* dolayı değiştirdikleri kuşkusuna düşmek açıkça onlara haksızlık etmek olurdu. Emek-değer teorisinin *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları*nda Engels'in işlediği eklektik anlayışından yarım yıllık bir sürede daha kesin bir anlayışına –gerçekten de, Ricardo teorisinin bazı asli zayıflıklarını düzeltmeye başlayıveren bir anlayışa– varabildilerse eğer, bu herşeyden çok, Marx'ın üstlendiği daha derin ekonomik incemelerin ve onun önceleri emek-değer teorisinde

18-Ronalt L. Meek, *Studies in the Labor Theory of Value*. s. 124.
19-*MEGA* I, 6, s. 601.
20-*The German İdeolojiy*, s. 404. (Altını ben çizdim.-EM)
21- İbid., s. 437. (Altını ben çizdim.-EM.

keşfettiğini sandığı çelişkileri çözümsel olarak aşmasının sonucudur.

Bu 'aşma' aşağıdaki biçimde kolayca değerlendirilebilir. Ricardo ve tüm klasik okulla ilk kez karşılaştığında Marx'ı şaşkınlığa uğratan şey, üretim için gerekli olan emek miktarlarınca belirlenen "değişim değeri"nin bağıl durağanlığı ile rekabetin sonuçları –arz ve talep yasasının işleyişinden doğan fiyat dalgalanmaları– arasındaki açık çelişki oldu. Düşün düzeyinde ise, diyalektikle sağlam biçimde eğitilmiş olan düşüncesinin şu soruyu sorması gerekiyordu: açık olan şey gerçekten de gerçekliğin en dolaysız ifadesi miydi –ve bir "soyutlama", son çözümlemede görünüşten çok daha "somut" olan bir gerçeği içermeyebilir miydi?

Pazar fiyatları devamlı değişir. Ama bu dalgalanmaların ötesi görmezden gelinirse, bütün ekonomik hareketlerin salt rastlantı ile çarçabuk açıklanması tehlikesi belirir.[22] Fakat ekonomik gerçekliğin görgül incelenişiyle birlikte bir anlık düşünce bile bu dalgalanmaların rastgele olmayıp belli bir eksen tarafından meydana geldiğini ortaya koyar. Eğer bir ürünün satış fiyatı üretim maliyetinin altına düşerse, bu ürünün imalatçısı rekabet dışına atılır. Aynı ürünün satış fiyatı üretim maliyetinin çok üstüne fırlarsa imalatçısı süper kâr elde eder; bu da o üretim dalında rekabete katılacak yeni insanları çeker ve geçici bir aşırı üretim meydana getirerek fiyatları tekrar aşağı indirir. Görgül olarak, üretim maliyeti, etrafından fiyatların dalgalandığı eksen olmaktadır.

Bu konuda Marx'ın 1852'de Ricardo'yu yeniden okuması sonucu yazdığı eleştirel bir yoruma başvurmak ilginç olacaktır: "Öyleyse bu noktada o, meselenin, kendi kullandığı anlamıyla 'zenginlik' üretilmesi değil de 'değer' üretilmesi sorunu olduğunu kabul etmektedir. 'Doğal fiyat' kendini *pazar fiyatına* karşı dayatıp kabul ettirir ama bu hiç de R[icardo]nun tanımladığı basit eşitleme sürecine benzemeyen bir mücadele yoluyla olur. Sanayinin başlangıcında, talebin genellikle arza karşılık düştüğü, rekabetin sınırlı ve bütün sanayilerde tekel

22- *MEGA*, II. 3. s. 531: "Ekonomi politiğin gerçek yasası rastlantıdır, yani biz bilimadamlarınca hareketin keyfi olarak yasa şeklinde saptanan bazı anlarıdır."

fiyatlarının normal olduğu sıralarda toprak mülkiyeti devamlı olarak sanayi mülkiyeti tarafından bertaraf ediliyordu. Bu bir yandan zenginliğe, öte yandan yoksulluğa yol açtı. Böylece pazar fiyatı ile gerçek fiyat arasındaki mücadele modern toplumdakinin hem şiddetine erişmedi hem de aynı olgu ile sonuçlanmadı. Pazar fiyatı gerçek fiyata göre sürekli olarak fazla olmuştur."[23]

Marx'ın emek-değer teorisini reddetmekten kabul etmeye vardığı gerçek yolu –kapitalist üretim tarzı içinde arz ile talep arasındaki ilişkilerin *tarihsel evrimindeki eğilimleri*; ve bunlarla Ricardo'nun 'doğal fiyat'ı, yani emek-değer arasında varolan bağları çözümlemek– kanımca bu yorumla daha da yakından görebilmekteyiz. Bu çözümlemeden Marx'ın varacağı sonuç, sanayi üretiminin muazzam artışından dolayı bu "doğal fiyat"ın giderek kural haline geleceği, oysa "doğal fiyat"tan hayli farklı olan tekel fiyatının giderek istisna haline geleceğidir. Bu kabul edildi miydi, emek-değer teorisini insan, kabul etmek zorundadır artık; çünkü değerin, "pazar yasaları" tarafından değil de bizzat üretimin içinde saklı olan etkenler tarafından belirlendiği ancak o zaman saptanmış olur.

Marx bir yandan kendi ekonomik çalışmaları ("Politikanın ve Ekonomi Politiğin Eleştirisi" adlı kaybolmuş olan elyazması için hazırlığı) ile tarih ve felsefe çalışmalarını (*Alman İdeolojisi*'nin hazırlığı) birlikte sürdürürken öte yandan hemen hemen aynı dönemde, özünde sosyoekonomik bir determinizm olan tarihi materyalizm teorisini formüle etti.[24] İnsanlığın tarihi daima sanayinin (=çalışmanın, *industry*) ve değişimin tarihi ile ilgili olarak incelenmelidir. İnsanlık, yaşam araçlarını *üretmekle* kendini hayvanlar aleminden ayırdetmeye başlar. İnsanların ne oldukları son çözümlemede üretim faaliyetlerinin maddi şartlarına bağlıdır. Bu da onlar arasında toplumsal ilişkilerin varlığını öngörür. Üretici gelişme düzeyi en açık yansımasını işbölümünün gelişmesinde bulur.[25]

23- *Grundrisse*, Cilt II. s. 806.

24- Paul Kaegi (*Genesis des Historischen Materialismus*, s. 311-327) tarihli materyalizm teorisinin iki asli ögesi olduğuna inandığı ekonomik determinizm teorisi ile ideolojisinin kökenlerini epeyce ayrıntılı biçimde inceler.

Başka deyişle, tarihsel ve felsefi çalışmalarının sonuçları Marx ve Engels'i tam da klasik emek-değer teorisinin başlangıç noktasına vardırdı. Marx bunu oldukça özel bir biçimde yeniden formüle edecektir: (soyut) emek değişim değerinin özüdür, çünkü işbölümüne dayalı bir toplumda biribirlerinden ayrı bireylerin emek ürünlerini kıyaslamayı ve ortak bir ölçüye vurmayı olanaklı kılan biricik bağlayıcı dokudur. Marx'ın, dalgalanan "pazar fiyatları"ndan hareketle değişim değerini marjinalizmden kalkarak üretimin bütün "girdileri"ini sonuçta "geçmişten gelen emek miktarları"na[26] indirgeyen bir teoriye varış yolu arasında çarpıcı bir koşutluk vardır, Marx ve Sraffa aynı biçimde ilerleyerek, marjinalizmin tam da hareket noktası olan *önemsiz, kısa dönemli daglalanmaları bir kenara bırakmışlardır.*

Marx, bir metanın değerinin belirlenmesini onun üretimi için gereken emek miktarı ile formüle edip hemen ardından Ricardo'ya atıfta bulunmak bakımından *Felsefenin Sefaleti*ni yazdığında zaten bir "Ricardocu" idi. Atıfta bulunduğu bölüm Ricardo'nun teorisinin en zayıf kısmı, yani "emeğin doğal fiyat" veya "değeri"nin, işçilerin "geçinme" masrafları tarafından belirlendiğine ilişkin kısmıdır.[27]

Fakat aynı zaman Marx kendini Ricardo'dan asli bir noktada ayırmaya başlamaktadır. 28 Aralık 1846'da Annenkov'a yazdıkları içinde "bu ekonomik kategorileri, belli bir tarihsel gelişmenin, üretici güçlerin belirli bir gelişmesinin yasalarından başka bir şey olmayan tarihsel yasalar olarak değil de ölümsüz yasalar olarak gören burjuva iktisatçılarının hatası"[28]ndan söz eder. Kendi tarihi materyalizm teorisini işleyip hazırlaması aynı zamanda Marx'a emek-değer teorisinin "rasyonel çekirdeği"ni ve onun *tarihsel olarak sınırlı karakterini* kavramak olanağını verdi. Ekonomik yasaların tarihsel olarak sınırlı karakterlerinin bu kavranışı, Marxist ekonomi teorisini, emek-değer teorisi kadar bütünlem bir parçası olmuştur.[29]

25-*Alman İdeolojisi*, Sol Yay., s. 46.

26-Piero Sraffa, *Production of Commodites by Mans of Commodities*, s. v-vı, 34-40, 93-95, vb.

27-*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 53-54.

28- *Seçme Yapıtlar* 1, Sol Yay., s. 630-631.

Marx'a göre bu tarihsel olarak sınırlı ve kesin karakter bütün "ekonomik kategori"ler için geçerlidir; kendisi bunlarda son çözümlemede yalnızca *belli bir toplumsal ilişki* görmektedir. Bu,"değişim değeri" kategorisi için daha *Alman İdeolojisi* ve *Felsefenin Sefaleti*nden beri açıktır. Daha sonraki yazılarında bu ilkeye sürekli olarak döner Marx.[30] Bu yüzden son zamanlarda Milentije Popoviç'in yaptığı gibi, meta ilişkilerini ve Marx'a göre değişim değerinin nihai gizi olan soyut emeği bütün insanlık tarihi için, ta canlı emeğin tümüyle yokoluşuna değin geçerli sayma denemesine katılmak olanaksızdır.[31]

Marx bu konudaki görüşünü bizzat, çok açık biçimde belirtmiştir. O, muhasebenin emek zamanı esasına göre yapılması ihtiyacı ile (belki komünist toplumun en ileri aşaması dışında her insan toplumu için geçerlidir) bu muhasebenin değişim değeri biçimi altındaki *dolaysız* ifadesini bir tutmayı kategorik olarak reddetmiştir.[32] Ve üretim araçlarında özel mülkiyet yerine birleşmiş üreticilerin mülkiyeti geçince meta üretiminin durarak, doğrudan doğruya çalışma saati cinsinden tutulan muhasebeye yol açacağını da Marx açıkça ilan etmiştir.[33]

29-Profesör Emile James'e göre bu, ekonomi bilimine kalıcı ve sağlam bir katkıdır. (Bkz. Emile James, *Histoire sommaire de la Pensée économique*, s. 168-177.)

30- ".... kullanılır nesneler, yalnızca, işlerini birbirlerinden bağımsız olarak yürüten özel bireylerin ya da birey gruplarının emeklerinin ürünleri oldukları için, meta haline geliyorlar." (*Kapital*, Birinci Cilt, Alaattin Bilgi çevirisi, Sol Yayınları, Temmuz 1975, s. 94.)

31-Milentije Popoviç, "For the Re-Evaluation of Marx's Teachings on Production and Relations of Production." *Socialist Thought and Practice*de (Yugoslovya), Temmuz-Eylül, 1965.

32- Karşılaştırma için bkz. Marx'ın Kugelmann'a 11 Temmuz 1868 tarihli mektubu: "Toplumsal emeğin birbirine bağlılığının bireysel emek ürünlerinin özel değişim (=mübadelesi) içerisinde ortaya çıktığı bir toplum düzeninde, bu oransal işbölümünün kendisini ortaya koyduğu biçim, kesinlikle bu ürünlerin değişim değeridir. (Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar* 2, Sol Yayınları, Temmuz 1977, s. 500.) Aynı zamanda karşılaştırma için bkz. *Kapital*, Sol Yay., Cilt 1, s. 99-100 (değerin fetişist karakteri üzerine ünlü pasajı):burada Marx açıkça, özel emek ve özel mülkiyete dayalı değişim yoluyla olan bölüşümün aksine sosyalist toplumda ürünlerin bölüşümünde kriterin emek zamanı olacağını ilan eder.

İnsan, Marx'ı haklı bulabilir ya da hatalı olduğunu göstermeye çalışabilir ama onunkilere tamamiyle aykırı olan anlayışların da babalığını Marx'a yormaya kalkmamalıdır. Marx'a göre bütün canlı toplumsal emeğin zorunlu olarak, değer yaratan soyut emek biçimini alacağını[34] ve sosyalizmin, meta üretimini kaldırmak demek olmayıp onun "insancıllaştırılması" anlamına geleceğini ileri sürmemelidir insan. Popoviç'in bu fikirleri Marx'ın bütün öğretisine aykırıdır.[35]

33- "Üretim araçlarının ortak mülkiyeti üzerine kurulu ortaklaşa (=kooperatif) bir toplumsal düzen içinde, üreticiler ürünlerini değişmezler; aynı biçimde, ürünlerin içerdiği emek, burada, bu ürünlerin *değeri olarak*, onların taşıdığı maddi bir nitelik olarak görülmez; çünkü artık, kapitalist toplumdakinin aksine, bireysel emek dolambaçlı bir yol izleyerek değil, doğrudan doğruya toplam emeğin bir parçası halini almaktadır. (*Gotha Programının Eleştirisi*, M. Kabagil çevirisi. Sol Yayınları, İkinci Baskı, Mayıs 1975, s. 28-29/ Çevirenin son cümlesi karışık. - çev.*)*

34-Milentije Popoviç ("For the Re-Evaluation of Marx's Teachings on Production." s. 79); "İnsanlar çalışarak ve meta, kullanım değeri yaratak (kendi yaşamlarını üretirler'. Üretim yapmakla insanlar emeklerini cisimleştirir, metaya katarlar; somut emekle belli bir yararlı nesne (kullanım değeri) üretirler -yaratırlar-, soyut emekle de değer yaratırlar." Burada ve makalesinin geri kalan bölümünde Popoviç, "üretim ilişkileri" ve "maddi yaşamın üretimi"nin Marx için toplumsal şartlardan ve ilişkilerden bağımsız olarak daima değişim değeri üretimi anlamına geldiğini öne sürer. "Bu anlamda, diyebiliriz ki toplumda insanlar yalnızca yararlı nesneler ürettikleri için değil, fakat aynı zamanda değer ürettikleri için de 'kendi aşamlarını üretirler'" (s. 83.) "Ayrıca, 'üreticilerin ardında', üreticilerin *veya birleşmiş üreticilerin* bilinçi faaliyetlerinin dışında oluşturdukları sürece üretimdeki ilişkiler insanların iradelerinden bağımsızdır..." (s. 93, altını ben çizdim. - EM.) "Bununla birlikte, bunun sonucu olarak bizzat emeğin soyut niteliği -değerin yaratıcısı- değişmekte ve dolayısıyla canlı emeğin niteliği değişmektedir. Emek değerin bu yaratıcısı, artık sırf (!) üreticilerin fiziksel güçlerinin tüketilmesi değildir. ...Bu yolla, değer yaratıcısı olarak bizzat emek, insan için gittikçe insanal bir anlam kazanır. Kısacası insancıllaşır." (s. 104). Burada, bana hayli şüpheli gelen bu önermelerin çözümlenmesinin yeri değildir. Ama onları Marx'a yormak açıkça hatalıdır.

"Çünkü üretim fiyatı ilişkilerinin (?) bizim öz-yönetim koşullarımızda nesnel olarak verilmiş olmasından kalkarak insan bizim sosyoekonomik koşullarımızda pazar fiyatlarının da nesnel olarak (aynen alıntılanmıştır) verilmiş olduğu sonucuna varır." (s. 110).

35-İşte Marx'ın Poudhon'la ilgili ama aynı zamanda Milentije Popoviç için de geçerli apaçık bir pasajı: "Değerin emek zamanı ile belirlenmesi, -Bay Proudhon'un geleceği yeniden canlandırıcı formülü olarak bize verdiği bu formül- bundan ötürü... bugünkü toplumun ekonomik ilişkilerinin bilimsel ifadesinden ibarettir." (*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 71.)

4.

Kapitalist Üretim Tarzının İlk Genel Çözümlemesi

1846 sonu ile 1848 başı arasında (yani esas olarak 1847 süresince) Marx ve Engels, kapitalist üretim tarzının genel bir eleştirel çözümlemesini içeren dört yapıt yazdılar. XVIII. ve XIX. yy.'ın büyük iksisatçılarını incelemiş olmaları, onlara, o zamana dek yazdıkları içinde eksik olan şeyi, yani kapitalist ekonominin işleme biçiminin çerçevesini kazandırmıştı. Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*nde, Engels'in *Komünizmin İlkeleri*nde, Marx'ın *Ücretli Emek ve Sermaye*sinde ve birlikte yazdıkları *Komünist Manifesto*da bulduğumuz şey artık burjuva toplumuna, esas olarak ya da başlıbaşına proletaryanın sefaletini konu eden sırf kısmi bir bakış değildir. Bunun yerine, kapitalizme yol açan yasaların incelendiği, onun tarihsel meziyetlerinin (özellikle, üretici güçlerde meydana gelen eşsiz bir büyüme sayesinde bütün sınıf bölünmelerinin kaldırılmasını olanaklılaştırması) çözümlendiği, işçi hareketinin ve komünist hareketin altına kesinlikle bilimsel bir çözümleme temelinin, yani tarihi materyalizm temelinin atıldığı büyüleyici bir görünüm bulmaktayız. Bu dört yapıtta geliştirilen görüşler, en azından ekonomik konulardakiler, hemen hemen birbirine özdeştir ve bundan dolayı da birlikte ele alınabilirler.

Üzerine çok şey yazılmış olan Marx ve Proudhon arasındaki ilişkileri çözümlemek biçim görevimiz değildir. Bu ilişkilerin üç aşamadan geçtiği açık gibidir: ilkin, Marx bu kendi kendini eğitmiş ünlü bir işçi olan ve cesur anlatısıyla onu cezbeden Fransız sosyalistine içten hayranlık duyuyordu (birlikte sabaha dek tartıştıkları geceleri Marx bizzat anlatır) ve 1843 ile 1844 yılında ondan, amansız özel mülki-

yet eleştirisini ödünç aldı. Sonra Poudhon'un, klasik ekonomi politiği ciddi bir eleştirel özümlemeye tabi tutmakta Marx'ın izinde yürüyemediği derin düş kırıklığı gelir; bunun yerine o, kendini "işçi pazarları"nın (=*labor bazaars*) yavan ve verimsiz ütopyası içine sürüklenmeye bırakmıştır. (Engels'in 16 ve 18 Eylül 1846 tarihli mektuplarına bkz.)[1]; Proudhon'un *Sefaletin Felsefesi*nde bolca bulunan karmaşa ve yanlışlarla karşılaşıldığında bu düş kırıklığı gerçek öfke ile tamamlaşmaktadır da.[2] Nihayet yirmi yıl sonra daha ılımlı bir yargı gelirse de, Proudhon'un hatalı önermelerine Marx'ın getirdiği bilimsel olarak doğru eleştiri, genel çizgileriyle, bunda da vardır.

Felsefenin Sefaleti, amansız polemik yazılarının öylesine bir prototipidir ki çoğu kez Marx'ın ardıllarının kalemlerini, daima yeterli sonuçlarla olmasa da, esinlemiştir. Marxizmin tarihinde bu yapıt "şimdiye dek onun yazılarında yalnızca geçerken, taslak ve anıştırma olarak yer alan tarihin materyalist yorumunun ilk somut ve kapsamlı açıklamasını"[3] oluşturmaktadır. Aynı zamanda "Marx'ın kendi ergin bilimsel yazılarının daima bütünlem bir parçası olarak gördüğü ilk ekonomik yapıttır"[4] da... Marx'ın ekonomik fikirlerinin evrimi bakımından ise, kapitalist düzenin kökenlerine, gelişmesine, çelişkilerine ve gelecekteki çöküşüne toplu bir bakış sağlayan ilk yapıttır ve bu yönüyle *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*na göre muazzam bir ilerleme gösterir. Şurası anlamlıdır ki, Proudhon'un ekonomik kavramlarına getirdiği eleştiriden çıkan şey, o zamana dek Marx'ın, Hegel'in hukuk felsefesinin eleştirisinden başlayarak ele aldığı bütün eleştirel çalışmaların ortaya koyduğu çizgiler boyunca ilerlediğidir: soyutlamalar yoluyla değişmez kategoriler yaratmaktan ibaret olan ve sonuç olarak mevcut durumun ebedi ilan edilmesi ile böylece onun bütün temel se-

1- *MEGA* III, 1. s. 34-35 ve 41-42

2- Bkz. özellikle *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 62-64. Burada Marx, fiziksel bir ihtiyacın yoğunluğu ile bu ihtiyacı giderecek metaların üretiminde emek üretkenliğinin artması arasında bir bağlantı olduğunu mutlak bir olgu olarak iddia etmekle Proudhon'un düştüğü hatayı gösterir.

3- Otto Ruehle, *Karl Marx; His Life and Work*, s. 110.

4-Pierre Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, s. 291.

faletinin korunmasına yol açan gizemleştirmeye karşı savaşmak.[5]

Ücretli Emek ve Sermaye aynı fikirleri, özellikle ücretin belirlenmesine ilişkin olanları, ele alır ve genişletir. 1849 yılında *Neue Rheinische Zeitung*da yayınlanan bu makaleler dizisi sadece Marx'ın 1847'de Brüksel işçi birliğinde yaptığı konuşmaların derlenmesinden ibarettir. (Marx'ın 3 Haziran 1864 tarihli Engels'e mektubuna bkz.)[6]

"Brüksel 1847" adını taşıyan bir defterde *Arbeitslohn* (Emeğin Ücreti) başlıklı yayınlanmamış bir elyazması bulunmuştur. Bu elyazması Marx'ın fikirlerinde *Ücretli Emek ve Sermaye*dekinden daha da öteye giden gelişmeler içermektedir. Bunun, o zamana dek verdiklerini geliştirme amacı taşıyan bir konferansın (ya da konferansların) ana çizgileri olduğu şüphesizdir.[7] Elyazmasında bir düzineye yakın iktisatçının yapıtlarından çıkardığı okuma notları da bulunmaktadır.

Kendi artıkdeğer teorisinin özüne, bu sözcüğü kullanmadan ya da düşüncesini açıkça ifade etmeden de olsa Marx ilk kez *Ücretli Emek ve Sermaye*de ipucu vermiştir. Sermaye "dolaysız, canlı işgücü karşılığında değişilmek suretiyle... varlığını sürdürür ve çoğalır... İşçi kendi işgücü karşılığında yaşama araçları alır, ama kapitalist, verdiği yaşama araçları karşılığında işçinin emeğini, üretken faaliyetini, işçinin tükettiği şeyi karşılamakla kalmayıp birikmiş emeğe daha önce sahip olduğundan daha büyük bir değer veren yaratıcı gücünü alır."[8]

Komünizmin İlkeleri ve *Komünist Manifesto*ya gelince, bunlar komünizme "iman getiriş"in ana çizgilerini oluştururlar; ilki 23 ve 27 Ekim 1847 arasında Engels tarafından *Adiller Birliği*'nın (Leage of the Just) Paris bölümü için yazılmıştır, ikincisini ise 1847 Kasımında Birlik Kongresinin Londra'da toplanmasından bir gün sonra Marx ve Engels birlikte yazmaya başlamış ve 1848 Ocağında tamamlamışlardır. Her iki yapıt da daha önceki iki yapıtta bulunan fikirleri ele al-

5-Emilio Agazzi, *La formazione della metodologia di Marx*, s. 481.

6-*Der Briefweschel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx 1844, 1883*, A. Babel ve Eduart Bernstein tarafından edite edilmiştir., Cilt II, s. 166.

7-*Arbeitslohn, Kleine Ökonomische Schriftende* s. 223, 249.

8-Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, Sevim Belli çevirisi, Sol Yayınları, İkinci Baskı, Nisan 1976, s. 41.

makta ve bunlara daha özlü –ve şimdi klasik– bir biçim vermektedir.

Kapitalist üretim tarzının kökeni şimdi aynı terimlerle yeniden ele alınmaktadır ve bu *Kapital*de bile temel hiçbir değişikliğe uğramayacaktır. Bu üretim tarzının önşartlarından biri, Amerikanın keşfi ve Yeni Dünya'dan Avrupa'ya değerli madenlerin ithali ile kolaylaşmış bulunan ilkel sermaye birikimidir. Bu, ücretlerde ve feodal toprak rantında genel bir düşüş ve kârlarda hatırı sayılır bir artışa neden oldu. Aynı zamanda denizaşırı ve sömürge ticaretinin gelişmesi elverişli pazarları genişletip meta üretimini arttırdı. Çok sayıda meta lüks ürün olmaktan çıkıp daha güncel tüketim nesnesi haline geldi.

Öte yandan feodal toprak rantının düşmesi soyluları, maiyetlerinin önemli bir bölümünü dağıtmaya zorladı. XVI. ve XVII. yy.'larda sürüyle dilenci ve serseri belirdi ve manifaktürler bunlara iş sağlamak durumundaydı.[9] Bu manifaktürler usta zanaatkarlar tarafından değil, tüccarlar tarafından kurulmuştu; bu tüccarlar ilkin belli sayıda üreticileri ve üretim aletlerini bir çatı altından toplamışlar, yalnızca daha iyi bir denetim kurarak ve hırsızlık yoluyla uğradıkları kayıptan kapitalistleri daha iyi koruyarak tasarruf sağlamışlardır. Daha sonra işbölümü, manifaktür içinde üretkenlik artışına yol açmıştır, ta buhar gücünün kullanılması ve Sanayi Devrimi büyük ölçekli modern fabrikalara yol açana dek.[10]

Böylece doğan üretim tarzı herşeyden çok *yeni toplumsal üretim ilişkilerini*[11] temsil etmektedir. "Kapitalist olmak üretimde yalnızca sırf kişisel değil, toplumsal bir statüye sahip olmak demektir. Sermaye kolektif bir üründür ve yalnızca toplumun birçok üyesinin birleşik eylemiyle, hatta son çözümlemede bütün üyelerinin birleşik eylemiyle harekete geçirilebilir."[12]

9-Karşılaştırma için Hegel'in 1805'te Jena'da yazdığı bir görünüşe bkz.: "Fabrikalar ve manifaktürlerin varlığı kesinlikle bir sınıf insanın sefaleti üstüne dayanmaktadır."(alıntı için bkz. Georg Lukacs, *Der junge Hegel*, s. 423.)

10-*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay. s. 143. *Komünist Manifesto*, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Süleyman Arslan çevirisi, Mart 1976, s. 32-34.

11-*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay. s. 1390.

12-*Komünist Manifesto*, Bilim ve Sosyalizm Yay., s. 44, Öncü Yay., s. 59.

Kapitalist üretim tarzının doğuşu üretici güçlerde olağanüstü bir ilerlemeyi anıştırır, zaten onsuz da bu üretim tarzı doğamazdı.[13] Bu üretim tarzının derin devrimci niteliğini Marx ve Engels, çağlarının diğer iktisatçılarından –her ne kadar çoğu Sermayenin özürcüleri ise de– çok daha kesin ve açık biçimde kavramışlardır.[14] Onlar Sermayenin şerefine *Komünist Manifesto*da gerçek bir övgü ilahisi söylerler ama bu, onun ölüm çanını da çınlatırlar: "Burjuvazi, üretim aletlerinde ve dolayısıyla üretim ilişkilerinde ve onlarla birlikte toplum ilişkilerinin tümünde durmadan devrim yapmadan yaşayamaz... Üretimin bu durmadan alt üst oluşu, bütün toplumsal şartların kesintisiz sarsılışı, sonu gelmez belirsizlik ve kaynaşma, burjuva çağını önceki bütün çağlardan ayırdeder... Ürünleri için durmadan genişleyen bir pazara duyduğu ihtiyaç burjuvaziyi yeryüzünün dört bir bucağına koşturur. O, her yere ayak basmalı, her yere yerleşmeli, her yerde ilişkiler kurmalıdır.

Dünya pazarını sömürmesi yoluyla burjuvazi, her ülkede üretim ve tüketime kozmopolit bir karakter vermiştir. Gericileri büyük cansıkıntısına itecek şekilde, sanayinin ayakları altından ulusal temelini çekip almıştır... Üretim aletlerinin hızlı gelişmesiyle ve alabildiğine kolaylaşmış iletişim araçlarıyla, burjuvazi bütün, hatta en barbar ulusları uygarlığa çekmektedir. Burjuvazinin mallarını ucuz fiyatları, onun bütün Çin setlerini döğdüğü ve barbarların son derece inatçı yabancı düşmanlığını teslime zorladığı ağır toplarıdır. Bütün ulusları, aksi halde yokolma tehlikesiyle karşı karşıya bırakıp, burjuva üretim tarzını kabule zorlamaktadır; onları kendisinin uygarlık dediği şeyi aralarına almaya, yani bizzat burjuva olmaya zorlamaktadır...[15]

13-*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 103.

14-Marx onda hatta "ücret sisteminin olumlu yanını" görmektedi; bkz. "Arbeitslohn" elyazması, *Kleine ökonomische Schriften*de s. 248.

15-Sermayenin uygarlaştırıcı rolü için aynı zamanda bkz. Engels *Komünizmin İlkeleri*, *Seçme Yapıtlar* I Sol Yay., s. 103. Marx *Grundrisse*de (s. 311-313) insan toplumunun başlangıcından bu yana bütün dünyayı kendi alemi içinde kucaklama eğilimi gösteren ilk üretim tarzı olan kapitalist üretim tarzının oynadığı bu uygarlaştırıcı rol fikrini tekrar ele alır.

Burjuvazi kırı kentlerin egemenliği altına sokmuştur. Koskoca şehirler yaratmış, kırsal nüfusa kıyasla kentsel nüfusu büyük ölçüde artırmıştır; ve böylece nüfusun önemli bir kısmını, kırsal yaşamın bönlüğünden kurtarmıştır... Burjuvazi nüfusun, üretim araçlarının ve mülkiyetin dağınık durumuna gittikçe artan bir ölçüde son vermektedir. O, nüfusu yığınlaştırmış, üretim araçlarını merkezileştirmiş ve mülkiyeti birkaç elde yoğunlaştırmıştır. ... Ancak yüz yılı bulan sınıf egemenliği sürecinde burjuvazi, kendisinden önceki bütün kuşakların topundan daha büyük ve daha muazzam üretim güçleri yaratmıştır. Doğa güçlerinin insana boyun eğdirilmesi, makinalar, kimyanın sanayiye ve tarıma uygulanması, buharlı gemilerle yapılan denizcilik, demiryollar, elektirikli telgraflar, kıtaların tümden tarıma açılması, nehirlerin düzenlenmesi, yerden mantar gibi biten insan kalabalıkları –bundan önceki hangi yüzyıl, toplumsal emeğin kucağında böylesine üretici güçlerin uyukladığı yolunda bir önsezi bile olsun edinebilmiştir?"[16]

Ama kapitalist üretim tarzının başarılarının bu şiirsel betimlenmesi yalnızca onun aynı zamanda doğurduğu çelişkilerin daha da çarpıcı biçimde vurgulanmasına yaramaktadır. Çünkü sermaye aynı zamanda proletaryayı geliştirmeksizin artamaz. Toplumsal zenginliğin bir toplumsal sınıfın ellerinden yoğunlaşması, başka bir toplumsal sınıfın koşullarında sefaletin yoğunlaşmasını anıştırır.[17] Bunu açıklamak için insan önce bu zenginliğin temel öğesini, metayı çözümlemekle başlamalıdır.

Bir metanın değeri onun üretimi için gerekli emek zamanı ile belirlenir.[18] Artık sermaye bizzat emeği bir metaya dönüştürmüştür, çünkü proleterlerin, hepsi de kapitalistlerin ellerinde olan yaşama

16-*Komünist Manifesto*, Bilim ve Sosyalizm Yay., s. 31-33.

17-Komünizmin İlkeleri, *Seçme Yapıtlar* 1, Sol Yay., s. 108.

18-Marx ve Engels 1846-1848 yazılarında henüz toplumsal olarak gerekli emek zamanı ile emek zamanını birbirinden ayırdetmiyorlardı. İşgücü ve emeği de birbirinden ayırdetmiyorlar ve "emek satışı", "emeğin fiyatı"ndan vb. sözediyorlardı. Bu formül 1850'nin sonuna doğru Marx tarafından özellikle *Grundrisse*de ve *Artıkdeğer Teorileri*nde düzeltilecektir. Engels bu düzeltmeye otuz yıl sonra 1884'de *Felsefenin Sefaleti*ne ve 1887'de *Ücretli Emek ve Sermaye*ye yazdığı önsözlerde dikkati çeker.

araçlarını elde etmek için satmak zorunda oldukları işgüçlerinden başka birşeyleri yoktur. Bu işgücünün kendisi de böylelikle meta olarak ele alınacak ve diğerleri gibi onun da değeri (1847'de Marx hâlâ Ricardo'nu terimini, "doğal fiyat"ı kullanmaktadır), üretilmesi çin, başka deyişle, "emeğin sürekli bakım ve geçimi, yani işçinin hayatta kalması ve neslinin çoğaltılması için vazgeçilmez olan"[19] yaşama araçlarının üretilmesinde gerekli zamanı ile belirlenecektir.

Bu ücret, *işçiler arasında rekabet* yoluyla bu *asgari* düzeyde tutulur özünde. Ücret konusunda Ricardo'nun vardığı sonuçları korurken Marx ve Engels çözümlemelerinde bunların da çok ötesine giderler. Onlar ücret düziyini *sermaye birikiminin ritmine* dayandırırlar.[20] Ricardocu teorinin katı sonuçlarını düzelterek, ücretlerin dural olmayıp dalgalandığını, "asgari geçim"in –yani işgücünün yeniden üretilmesi için gerekli yaşama araçlarının fiyatının– nedeninin, yüksek konjonktür dönemlerinde ücretlerin bu asgarinin *geçici olarak üstüne çıkmaları* ve bunalım ve geniş ölçekli işsizlik dönemlerinde de *geçici olarak altına düşmeleri* olduğuna işaret etmişlerdir.[21]

Yine de, Marx ve Engels, yüksek konjonktür dönemlerinde ücretlerin geçim düzeyinin üstüne çıkabileceğini ve yalnızca bu koşul sayesinde işçilerin az da olsa uygarlığın ilerlemesine katkıda bulunabildiklerini kabul etmekle birlikte, bu asgari ücrette, bu işgücünün fiyatında bir düşme eğilim keşfederler, hem de kelimenin mutlak anlamıyla: "Demek ki, emeği daha ucuz ve daha kötü gıda ile yaşatacak araçlar bulundukça, ücretler asgarisi de sürekli olarak düşmektedir."[22] Aynı fikir *Felsefenin Sefaleti*nde keten bezinin yerini pamuğun, ekmeğin yerini patatesin, şarabın yerini alkollü içkilerin alışı örneğiyle verilmiştir.[23] Daha sonra Marx İngiliz işçi sınıfının yiyecek

19-*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 54. Aynı zamanda bkz. *Komünizmin İlkeleri, Seçme Yapıtlar* 1, Sol Yay., s. 100. *Kleine Ökonomische Schriften* "Arbeitslohn" s. 223. *Komünist Manifesto*, Bilim ve Sosyalizm Yay., s. 35.

20- *Kleine Ökonomische Schriften* "Arbeitslohn" s. 231-232.

21- İbid, s. 235. Aynı zamanda bkz. *Komünizmin İlkeleri, Seçme Yapıtlar* 1, Sol Yay., s. 105.; "Serbest Ticaret Sorunu Üzerine" *Felsefenin Sefaleti* (Ek) s. 230.

22- "Serbest Ticaret Sorunu Üzerine, *Felsefenin Sefaleti*, Sol yay. s. 230.

23- *Felsefenin Sefaleti* Sol Yay. s. 65-230.

listesine çayın katılmasının bu bakımdan oynadığı rol üzerinde sık sık duracaktır.

Kısacası, Marx ve Engels hâlâ *ücretlerde uzun vadeli düşüş* gibi genel bir yasaya inanıyorlardı; ama bu konumlarını sonradan düzelteceklerdir. Marx bu yasayı *Arbeitslohn* elyazmasında ve *Ücretli Emek ve Sermaye*de şu niteliklerle tanımlamıştır: farklı ülkelerde asgari ücret farklıdır ama en düşük düzeyde eşitlenme eğilimi gösterir. Ücretler düşüp (depresyon evresini izleyen yüksek konjonktür evresinde) yeniden düzelme eğilimi gösterdiğinde, asla eski düzeylerine ulaşamazlar. İşçiler arasında rekabet durmadan artar ve asgari ücreti düşürme eğilimi gösterir; vergiler ve ticaret erbabının çevirdiği dolaplar da aynı yönde çalışır. Kısacası, "zamanla, işçilerin ücretleri ikili anlamda düşer: birincisi, genel olarak zenginliğin artışına kıyasla görece olarak; ikincisi ise, mutlak anlamda, yani işçilerin karşılığında aldıkları malların miktarının gittikçe azalması anlamında."[24]

Aynı zamanda, ilk kez iktisatçı John Barton tarafından formüle edilen bir fikri ele alarak[25], Marx ilerideki çalışmasından özellikle verimli bir rol oynayacak olan bir sermaye birikimi yasası işleyip hazırladı: "bu durumda, sermaye ile emek arasındaki ilişkilerin niteliğinden zorunlu olarak şu genel yasa çıkar: üretici güçlerin büyümesi sırasında, üretken sermayenin makinalara ve hammaddeye dönüşmüş olan kısmı, yani bu sıfatıyla sermaye, ücretlere ayrılan kısmından oransal olarak daha hızlı büyür; başka bir deyişle, bir bütün olarak üretken sermayenin işçiler gittikçe daha küçük bir payı ile idare etmek zorunda kalırlar. Böylelikle işçiler arasındaki rekabet çok daha çetinleşir."[26]

Buraya kadar olanlar sermayenin organik bileşiminin artması yasasının ilk taslağından başka bir şey değildir; bir kaç yıl sonra Marx tarafından keşfedilecek olan, kapitalist üretim tarzının temel gelişme

24-Bkz. "Arbeitslohn" *Kleine Ökonomische Schriften*, s. 233-234 Genç Marx'ın hem mutlak hem de görece bir yoksullaşma teorisi olduğundan sözedilmesine olanak veren işte bu pasajdır. Marx *Kapitali* hazırlarken, bu teoriye ne olduğunu ilerde göreceğiz.

25- Marx, *Theories of Surplus Value*, Kısım II, s. 576 ve devamı.

26- "Arbeitslohn" *Kleine Ökonomische Schriften*, s. 242.

yasalarından ortalama kâr oranının düşme eğilimi göstermesi yasası da bundan kaynaklanmaktadır. Geçerken şunu da belitelim ki, yukarda verilen alıntının bitiş cümlesi bir uslamlama hatası taşımaktadır. Ücretlerin (değişken sermaye) bir bütün olarak üretken sermayenin "gittikçe daha küçük" bir bölümünü oluşturması gerçeği, bu ücret kitlesinin herbir işçiye düşen payının mutlak değer olarak azaldığını anıştırmaz mutlaka. Bu, gerçekten bir dizi bağımsız değişkene bağlıdır: sermayenin organik bileşiminin artış ritmine kıyasla bir bütün olarak üretken sermayenin büyüme ritmi (örneğin, eğer, değişken sermayenin görece payı her yıl yüzde 10 düşerken toplam üretken sermaye her yıl yüzde 20 artarsa, o zaman değişken sermaye mutlak değer olarak artar); ücretli işgücünün büyüme ritmine kıyasla değişken sermayenin mutlak büyüme ritmi (eğer değişken sermaye her yıl mutlak olarak yüzde 10 artar, yanısıra, ücretli işgücü yalnızca yüzde 5 artarsa, her ücretli işçinin aldığı ortalama pay gerçekte artabilir); üretken sermayenin ilerleme ritmine kıyasla artıkdeğer oranının ilerleme ritmi, vs.

Kapitalizmin evriminin, toplumun iki kutbunda zenginlik ve sefaletin eşzamanlı bir yoğunlaşması demeğe geldiği gerçeği, artık Marx ve Engels'çe dönemsel aşırı üretim bunalımlarının nedenlerinden biri olarak hissedilmektedir: "Toplum aniden kendini geçici bir barbarlık durumuna düşmüş bulur; sanki bir kıtlık, evrensel bir yıkım savaşı, tüm yaşama araçlarının ikmal yolunu kesmiş gibi görünür; sanayi ve ticaret yıkılmış gibidir. Fakat niçin? Çünkü haddinden fazla uygarlık, haddinden fazla yaşama aracı, haddinden fazla sanayi ve haddinden fazla ticaret vardır."[27]

"İşveren, işçi çalıştıramaz çünkü ürünlerini satamıyordur. Ürünlerini satamaz çünkü alıcısı yoktur. Alıcısı yoktur çünkü değişilmek üzere yalnızca işçilerin emeği vardır ve [o anda] onların değişemedikleri şey de bizzat emekleridir."[28]

Ayrıca Marx ve Engels hem dönemsel aşırı üretim bunalımlarını hem de kapitalist üretimin genellikle aldığı döngüsel seyri, üretimde-

27-*Komünist Manifesto*, Bilim ve Sosyalizm Yay. s. 34.

28- "Arbeitslohn," *Kleine Ökonomische Schriftende*, s. 232.

ki anarşinin ve serbest rekabetin sonucu olarak sergilerler: "... arz ile talep arasındaki bu gerçek oran... ancak üretim araçlarının sınırlı olduğu, değişim hareketinin çok kısıtlanmış sınırlar içinde yer aldığı bir dönemde mümkündür.[29] Büyük ölçekli sanayinin doğmasıyla bu gerçek oran son bulmak zorunda kaldı ve üretim kaçınılmaz olarak refah, depresyon, bunalım, durgunluk, yenilenen refah gibi sürekli birbirini izleyen değişikliklerden geçmek zorunda bırakıldı."[30]

Aynı şekilde *Komünizmin İlkeleri*nde de: "Büyük ölçekli sanayinin zorunlu sonucu olan serbest rekabet, üretimin kolaylığı sayesinde son derece yoğun bir nitelik kazandı; çok sayıda kapitalist kendini sanayiye verdi ve kısa zamanda, kullanılabilenden çok şey üretildi. Sonuç, imal edilen malların satılamaması oldu ve ticaret bunalımı denen şey çıkageldi."[31]

Kâr oranının eşitlenmesine ilişkin olarak, Marx'ın geçerken hariç, kapitalist rekabetin sonuçlarını belirtmediği kaydedilmelidir.[32]

Aşırı üretim bunalımları göstermektedir ki, kapitalist mülkiyet ilişkileri ve üretim ilişkileri de kendi paylarına üretici güçlerin gelişmesine ayakbağı olmaktadır. Bu bunalımlardan kapitalist üretici güçlerin değerini düşürerek veya kısmen kitle halinde yokederek ve yeni pazarlar arayarak kaçınmaya canla başla çalışırlar. Ama bunu yapmakla yalnızca gelecekte daha da ciddi bunalımlara yolu açarlar.[33]

29-Kapitalizmin ortadan kaldırılmasından sonra rekabeti yeniden kurmayı düşlerken Proudhon'un anlamadığı şey budur. "Rekabet ve birleşme birbirlerini destekler," diye yazmıştı *Sefaletin Felsefesi*nde (1867 baskısı Cilt I, s. 208). Marx onu uyarmış ve sosyalist bir toplumda rekabet saltanatını yeniden kurmak istiyorsa, kapitalist toplumda bireysel değişim ve rekabetin yarattığı bütün o sefalet ve anarşi katarını yeniden üretmek riskini göze alması gerekeceğini belirtmiştir. Anarşi olmaksızın ilerleme isteniyorsa, o zaman "üretici güçleri korumak için, bireysel değişimi bir yana bırakmak zorundasınız."(*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay. s. 71.)

Proudhon'a "özyönetimin (yani fabrikaların, işçilerince yönetilmesi) babası" olarak saygınlığını yeniden kazandırmaya çalışıyorsa da, Daniel Guérin bu Marxist eleştiriyi genel olarak kabul etmek zorunda kalmaktadır. (Bkz. Daniel Guérin, *Anarchism*, s. 54)

30- *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 70.31-*Komünizmin İlkeleri*, Seçme Yapıtlar I, Sol Yay., s. 105.

32-*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 175.

33-*Komünist Manifesto*, Bilim ve Sosyalizm Yay., s. 35.

O andan itibaren, feodalizme karşı savaşmak için hazırladığı silahlar burjuvaziye karşı döner. Sermaye, burjuva toplumu içinde, varlık şartları gittikçe dayanılmazlaştığı için devrimci olan bir toplumsal sınıfı, proletaryayı yaratmıştır.[34] Büyük işletmelerde yoğunlaşan bu proletarya önce bütün üyeleri arasında karşılıklı rekabet içinde birbirinden koparken, ücret düzeylerini korumak için örgütlenmek ihtiyacının bilincine varır. Böylece, işçi sınıfı birliği (=combination), kapitalistlere karşı daha da zor bir rekabeti yürütmek üzere işçiler arasındaki rekabeti kaldırmak gibi ikili bir amaç güder. Bu sınıf mücadelesinde proletarya "kendisi için"[35] bir sınıf oluşturur.

Ücret düzeylerini korumak için verdiği mücadele kısa zamanda ücret düzenini ortadan kaldırmayı ve üretim araçlarının ortak mülkiyetine ve bütün üreticilerin özgür işbirliğine dayalı yeni bir toplum yaratmayı amaçlayan siyasi bir mücadeleye dönüşür. Bu toplum ancak üretici güçlerin yüksek bir gelişme düzeyinde ortaya çıkabilir ve içinde üretici güçler yeni bir ilerleme göstererek üreticilerin bütün ihtiyaçlarının sağlanmasını ve her bireyin çok yönlü gelişmesini olanaklı kılar.[36]

Bu bölümde ele alınan dört yapıtın kapitalist üretim tarzının ilk genel eleştirisini, tarihi materyalizmin genel yönteminin özgül bir topluma, yani burjuva toplumuna ilk somut uygulanışını oluşturduğunu gördük. Marx'ın gerçekleştirmeye çalıştığı sosyoloji ile ekonomi biliminin bireşimi, o muazzam üstünlüğünü mantıksal (diyalektik) yöntem ile tarihsel yöntemin bireşimine dayalı olmak gerçeğinden alır.[37] Şimdiye dek hiçbir teori, Marxist yöntemin pratik başarasına biraz olsun yaklaşan bir bireşim geliştiremedi.

Son zamanlarda Amerikalı sosyolog Talcott Parsons benzer bir bireşim yapmaya çabalamıştır. O, son derece resmi bir sosyoloji ve ge-

34-*Komünizmin İlkeleri*, Seçme Yapıtlar I, Sol Yay., s. 105.
35-*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay., s. 180-181.
36-*Komünizmin İlkeleri*, Seçme Yapıtlar I, Sol Yay., s. 112.
37-Bu konuda bkz. Otto Morf. *Das Verhältnis von Wirtschafstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx*; ve Peter Bolhagen, *Soziologie und Geschiohte*.

nel bir eylem teorisi çerçevesi içinde, ekonomiyi, daha geniş düzenin "uyarlanabilirliğini" arttırmakta uzmanlaşmış bir "toplumsal düzen"in özel bir niteliği olarak ele alır.[38] Bu bireşim denemesi üç temel nedenden ötürü başarısız sayılabilir: Büyük çapta tarihsel olmayan karakteri, her "toplumsal düzen"in (ve bütün gerçekliğin) temelde çelişik niteliğini kavrayamaması ve günümüz kapitalizmi (devleti kendisiyle yakından bütünleyen tekelci kapitalizm ya da neokapitalizm) gerçeğine ilişkin oldukça açık özürcü eğilimi.

Şüphesiz, Talcott Parsons kendi çözümlemesinin "her toplum" ve "her" toplumsal düzen için geçerliği olduğunu iddia etmektedir.[39] Ama bu hırslı iddia tarihsel bir eleştiriye karşı tutunamaz. "Son derece gelenekçi" ilkel ekonomiler dışında her toplumda talep durumu ve üretim şartlarının sürekli değiştiğini[40] söylerken Parsons ekonomi tarihinin öğretisini başaşağı eder. Aslında talepteki ve üretim şartlarındaki bu "sürekli" değişmeler yalnızca genişletilmiş meta ekonomilerinin ürünüdürler –oysa bu ekonomiler *homo sapienler*den beri gelen bütün tarihin çok küçük bir bölümünü doldururlar. Parsons (özürcülerin tanımladığı belli biçimde, yani toplumun "akışkan" kaynaklarının toplamı olarak: tıpkı ilkel bir köyün tohum stokunun ya da klan komünizmi aşamasındaki göçebe bir kabilenin sürülerinin "sermaye" oluşu gibi!; sanki sermaye *toplumsal bir ilişki* değilmişçesine!) "sermaye"nin kökenini, tekelci kapitalizmin çöküş çağında kredilerin oynadığı rolün genelleşmesi yoluyla ekonomi ile siyasi kolektifler arasında doğan bağlarda bulur. Bu durumda İngiliz *laisses-faire* çağının başlangıcında, henüz kredininin rolü açıkça ikincil iken ve ayrıca krediler çoğunlukla özel iken, büyük ölçekli sanayideki "normal" sermaye birikimi nasıl açıklanabilir?

Parsons'un ekonomik alandaki çoğu tanımının, yalnızca, kapitalist, hatta gelişmesinin özgül bir evresindeki kapitalist ekonominin asli niteliklerinin genellemeleri olduğuna dikkat edilirse, Talcott Parsons'un işlevci şemasının tarihsel olmayan niteliği açıkça ortaya çı-

38-Talcoot Parsons ve Neil J. Smelser, *Economy and Society, A Study in the Integration of Economic and Social Theory*, s. 6-7, 21.

39-Ibid., s. 83. 40- Ibid., s. 42.

kar. Genellemelerinin bu özelliği dolayısıyladır ki Parsons ekonomiyi, kurumsallaşmış değerler düzeninin[41] çerçevesinde üretimi azamileştirme "hedef"ine varmaya çalışmak olarak tanımlar (sanki "kurumsallaşmış değerleri" kesinlikle "üretimin azamileştirilmesi"ni *kasten reddeden* bir dizi üretim tarzları olmamış gibi!). Merkezi ekonomik kurum olarak da "sözleşme"yi tanımlaması yine bu yüzdendir (sanki sözleşme meta üretiminin ürünü değilmiş gibi).[42]

"Toplumsal düzenlerin" ve daha çok da "ekonomik düzenler"in çelişik karakterini kavrayamaması, Talcott Parsons'un şemasının üç zayıf yanının en önemlisidir. Çözümlemesinin temelinden *toplumsal gruplar arasındaki çatışkıları* elemekle; "düzenleri, bütünleşmeye, gerilimlerin azalmasına" eğilimli görmekle; bir düzenin egemen değerler"inin asla bütün üyelerinin çıkarlarına değil, ancak egemen azınlığın çıkarlarına karşılık düştüğü gerçeğini gizlemekle Parsons hem tarihsel evrimin bir toplumsal ve ekonomik düzenden ötekine geçen itici gücünü (üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkileri arasındaki dönemsel çatışkı) hem de tarihsel evrimin aldığı somut biçimi (uzlaşmaz sınıflar ve toplumsal güçler arasındaki mücadele) açıklayamaz duruma düşer. Oysa Marxist sistem bize Asyai üretim tarzının kökeni, Roma İmparatorluğunun çöküşü, orta çağda kentlerin doğuşu, büyük ölçekli sanayiin gelişi, özgür rekabetin silinmesi, faşizmin patlak vermesi ve yenilmesi gibi farklı tarihsel olguları açıklayabilmek olanağı vermektedir; bu değişik olguları anlayabilmek için gerekli öğeleri Talcoot Parsons'un formüllerinde boşuna arayacağızdır. Kapitalizm öncesi toplumsal çelişkiler üzerine *Economy and Society*de bulunabilecek birkaç görüş, bazen acayipliğe varan bir anlayış eksikliği sergiler.[43]

41-İbid, s. 22.

42-İbid., s. 104 ve devamı.

43- Yazarların köleliği ele alış biçimlerine bakınız. Köleler gösterdikleri yararlığa (=performans) bakılmaksızın pazarda alınıp satılırlar. (İbid. s. 12) Ama insan oldukları için, köle sahipleri daima onların aile yaşamına biraz ilgi göstermişlerdir. (s. 137) Eski Roma'nın ekonomik tarihinde uzman bir kişiyla yapacakları kısa bir görüşme ya da SS'lerce yönetilen toplama kamplarının ekonomik köle düzenini kısaca incelemeleri yazarları böylesi iğrençlikler yazmaktan alıkoyardı.

Toplumsal çatışkıları ve onların ekonomik köklerini anlayamaması nedeniyle Talcoot Parsons'un temel tezi başarısızlığa uğrar. Her "ekonomik düzen" gelişmesinin belli bir noktasına vardığında, kendi "daha geniş toplumsal düzeni"nin uyarlanabilirliğini artırmaz, tam tersine fazlasıyla azaltır. İsa'dan sonra ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Roma İmparatorluğunun evrimi ya da onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Çin'in evrimi, Parsons'un şemasını çürütmekte çarpıcı örneklerdir.

Talcott Parsons'un teorisinin özürcü karakterine gelince, bu, özellikle kapitalist toplumun kurumsal çerçevesini ele alış biçiminde gözükür. "Çalışmasının karşılığını almayı" ve başka "doyumları" gözeterek emek –işçi "aileleri" içinde!– kendi "yararlılığını (=performans) örgütlere" sunmak kararını alır. Bu karar esas olarak (!) "genel bir toplumsallaşmış yönelim"[44] temeli üzerinde alınır. Ve bu gibi. Ne kendine ait kaynakları ne de üretim araçlarına erişebilirliği olan, bu yüzden de herhangi bir "toplumsallaşmış yönelim"den önce ekonomik bir zorlamanın acısını çeken bir toplumsal sınıf olgusuna, "çalışma olgusunun kabülü"ne –biricik başka çözüm açlıktan ölmek olurdu!– Parsons'un "kurumsal" çözümlemesinde yer yoktur. Yine, feodal toprak rantının soyluluk tarafından sahip çıkılan açıkça bir emek ürünü olduğu gerçeğinin en ufak bir açıklaması ya da kapitalizm öncesi toplumsal artıkürün ile kapitalist üretim tarzı içinde yaratılan artıkdeğer arasında görünürdeki benzerliği (=analoji) en ufak bir çürütme çabası Parsons'da boşuna aranır.

44-İbid., s. 114-115, 121-122. Parsons'un benzeyişi (=conformity) meşrulaştırmak eğiliminin açık bir çözümlemesi için bkz. Henri Lefebvre. *Position contre les technocrats*. s. 144-145.

5.

Dönemsel Bunalımlar Sorunu

Komünist Manifesto (1848) ile Marx ve Engels'in kapitalist üretimin döngüsel seyrine ve zaman zaman bu üretim tarzını sarsan aşırı üretim bunalımlarına ilişkin görüşlerini ayrıntılı biçimde yaydıkları *Neue Rheinische Zeitung-Politisch-ökonomische Revue*nün son yayın tarihi (1850) arasında ancak iki yıllık bir dönem geçmiştir. Ama ne yıllardır bunlar! Fransa'da 1848 Şubat devrimi; Berlin'de 1848 Mart devrimi; Marx ve Engels'in Almanya'ya dönüşleri; ilk kez iki arkadaş tarafından yönetilen bir günlük gazetenin, *Neue Rheinische Zeitung*un Köln'de yayınlanışı; Paris'te 1848 Haziranında ilk proleter ayaklanma; *Neue Rheinische Zeitung*un ilk yasaklanması; İtalya ve Macaristan'da devrimin patlak vermesi ve yenilgisi; Viyana'da devrimin patlak vermesi (Marx Viyanalı işçileri olacaklara hazırlamak için burada iki ayını vermişti[1]) ve yenilgisi; Berlin'de karşıdevrimin zaferi; Alman ulusal meclisinin dağılması; *Neue Rheinische Zeitung*un son yasaklanışı; Marx'ın Almanya'dan çıkarılması; karşıdevrimci güçlere karşı Güney Almanya'da küçük burjuvalarca açılan askeri sefere Engels'in katılması; bu kez İngiltere'de olmak üzere iki arkadaşın yeniden sürgünlüğü.

Komünist öğretiyi proleter devrimin öğretisi olarak işleyip yetkinleştirdikten sonra iki genç düşünür şimdi kendilerini devrimci eylemin en civcivli yerinde bulurlar; onlar küçük burjuva demokratlarının gösterdikleri duraksamaları, zayıflıkları, mantık ve cesaret eksikliğini eleştirmekte, Avrupa'nın yarısı boyunca sınıf düşmanlarıyla ilk kez açık mücadele içinde karşı karşıya gelen[2] proleterleri en yüksek

1-Franz Mehring, *Karl Marx: The Story of His Life*, s. 178.

enerji ve yiğitlikle esinlemeye çabalamaktadırlar. Bütün devrimciler gibi Marx ve Engels devrime ateşlice inanıyorlardı. Bütün devrimciler gibi şöyle bağırıyorlardı: "Devrim ölmüş mü görünüyor? Yaşasın devrim; o kısa zamanda kendi külleri arasında yeniden yücelecektir!" Ama onların kafası yanılsamaya kurban olmayacak kadar kesin, bilimsel ve kendilerininki de dahil olmak üzere bütün düşünceleri acımasız eleştiriye tabi tutmaya o denli eğilimliydi.

Komünist Lig'in Almanya'daki Merkez Konseyince 1850 Martında gönderilen bir hitapta Marx hâlâ, ya Fransa'da devrimin yeni bir kabarması sonucu ya da bu devrimci Fransa'ya karşı gericiliğin toptan açacağı bir "kutsal İttifak" savaşı sonucu yakın gelecekte yeni bir devrimci kalkışmanın beklenmesi gerektiğini yazabiliyordu.[3] Ama yedi ay sonra 1 Kasım 1850'de *Neue Rheinische Zeitung-Politische-ökonomische Revue*nün Mayıs-Ekim 1850 sayısında yayınlanan "1850 Mayısı ile Ekimi Arasındaki Olayların Gözden Geçirilmesi" adlı makalede Marx ve Engels şöyle yazıyorlardı:"Burjuva ilişkiler çerçevesi içinde üretici güçlerin olabildiğince coşkunca gelişmesine esas olan bu genel bolluk karşısında gerçek bir devrimden sözetmek olanaksızdır. Böylesi bir devrim ancak bu iki etkenin, yani modern üretici güçlerle burjuva üretim biçimlerinin biribirleriyle çelişkiye düştüğü dönemlerde olanaklıdır. ...Yeni bir devrim yalnızca yeni bir bunalımın sonucunda olanaklıdır. Devrim de bunalım kadar kaçınılmazdır."[4]

Kapitalist üretimin döngüsel seyrinin daha derin bir incelenişiyle ulaştıkları bu sonuç en azından uluslararası kapitalizmin bütün bir

---

2-Engels'in *Neue Rheinische Zeitung*un sayfalarında yazdığı ve Çekler, Hırvatlar, Rutenler, vs.nin 1848 devrimindeki rolünün sonucu olarak 1850'lerde yazdığı birçok makalesinde görüldüğü gibi, "tarihi olmayan halklar'a (*geschictsiose Völker*, yani küçük Slav milliyetleri) ilişkin hatalı anlayışının, son tahlilde onun bu rolün sosyoekonomik köklerini anlayamamasına, yani bir yandan Çek, Slovak, Hırvat ve Ruten köylüler arasındaki öte yandan Leh ve Macar toprak sahipleri arasındaki sınıf mücadelelerinin sorunlarını anlayamamasına dayandığını Roman Rosdolsky büyüleyici bir incelemeyle göstermiştir. (Friedrich Engels und das Problem der 'Geschictsiosen Völker'" *Archiv für Sozialgeschichte*de, Cilt, 487-282.)

3-Marx, "Merkez Komitesinin Birliğe Hitabesi" Köln Davası Üzerine Açıklamalarda, *Seçme Yapıtlar* I, Sol yay, s. 476.

yükseliş evresi için geçerli kalmaktadır. Bu inceleme özellikle 1847 bunalımını ve onu izleyen refah evresini (bunun sonuçları ise herşeyden çok, 1849'da günlük gazete olmaktan çıkıp üç aylık bir dergiye dönüşen *Neue Rheinische Zeitung*da kaydedilmiştir) ve Marx ile Engels arasındaki yazışmalarda ve her ikisinin *New York Daily Tribune*a yazdıkları makalelerde çözümlenen 1857 bunalımını kapsar.

Hatta bundan da önce –özellikle Engles'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*nda, Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*nde ve *Komünist Manifesto*da– Marx ve Engels dönemsel bunalımları kısaca ele almışlardır. İlk okuma notlarında ve *1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda Marx, sermayenin üretici güçleri sınırsız geliştirme eğilimi ile bizzat sermaye tarafından emekçi kitlelerin tüketimine konan kesin sınırlar arasındaki çelişkiyi anlayamadıkları için Ricardo ve J.-B. Say'ın kınamaktadır. Daha o zaman bile Marx fiziksel talep ile efektif talebi birbirinden ayırdetmektedir.[5]

*Alman İdeolojisi*nde Marx ve Engels bu ayrıma yeniden dönerek para bunalımlarının doğmasının neden olanaklı olduğunu kısaca çözümlerler ve aşırı üretim bunalımlarına, fiziksel aşırı üretimin değil değişim değerindeki kargaşanın neden olduğunu belirtirler.[6]

Ayrıca, ekonomik döngüyü incelemenin yanısıra Marx kendini, doğrudan ekonomik çıkarlar ile siyasal eğilimler arasındaki ilişkilerin daha ayrıntılı bir incelenişine vermişti. Bu inceleme, yani *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, 1848-1850*, aynı zamanda *Neue Rheinische Zeitung*da çıkmıştır. Marx'ın ekonomik düşüncesinin oluşmasındaki önemi ise şurdadır: Marx, üretim araçlarının ortak mülkiyetini açıka ilk kez burada formüle etmiştir.[7]

Bu inceleme Marx'ı daha önce pek dikkatini çekmeyen olgularla ilgilenmeye yöneltti. Fransız köylülüğünün siyasal tavrının evrimi,

4-Marx ve Engels, "Revue-Mai Bis Oktober." *Neue Rheinische Zeitung-Politisch-ökonomische Revue*de, Mayıs-Ekim 1850 s. 317-318.

5-*MEGA* I, 3, s. 576-577.

6- *The German Ideology* s. 434-435, 570.

7- Marx'ın *Fransa'da Sınıf Savaşımları, 1848-1850*sine Engels'in yazıdığı Giriş, Sol Yay., s. 10.

onlar için gösterilen ipotek borçları ve vergilerden bağımsız olarak anlaşılamaz. Her kesimin sermayesinin sırasıyla üstün biçimi almasından ötürü burjuvazinin farklı kesimleri birbirlerine karşı çıkmış ve savaşmışlardır: Toprak mülkiyeti, bankalar, sınai veya ticari mülkiyet. Bu yüzden ekonomik inceleme iyice ayrıntılı olabilmek için soyutlamaları ve genellemeleri sık sık terketmeliydi.[8] Borsa fiyatlarındaki neredeyse günlük dalgalanmalar ve hükümetin mali politikasının ayrıntıları da çözümlemeye katıştırılmıştı. Kredi sorunları veya para olgusu ile bu artan yakınlıkları öyle görünüyor ki iki arkadaşı "sanayi döngüsü"nü daha iyi anlamaya hazırlamıştır.

Bununla birlikte Marx ve Engels henüz kapitalist üretimin aldığı döngüsel seyrin, ekonomik düzelmede ardışık evrelerin, yani yüksek konjonktür, refah, "boom" (ekonomik aşırı ısınma), çöküntü, bunalım ve depresyonun sistematik bir incelenişine geçmemişlerdir. Ama *Neue Rheinische Zeitung-Politische-ökonomische Revue*de dönem dönem güncel siyasal ve ekonomik olayların bir araştırmasını yayınlamışlardır ve bu da giderek ekonomik durumun gerçek bir incelenişi halini almıştır. Bu derginin ikinci sayısında -yalnızca beş sayı yayınlanmıştır: 1850 Ocak, Şubat, Mart, Nisan ve Mayıs/Ağustos- Marx ve Engels, Fransa'da 1848 Şubat devriminin patlak verişinin, İngiltere'de 1845 depresyonundan beri sürünen ekonomik duruma yararlı etkide bulunduğu gerçeğini vurgularlar.

"Denizaşırı pazarları bastıran bir yığın meta bu arada yavaş yavaş çıkış yolları buldu. Şubat devrimi ayrıca bizzat bu pazarlardan Kıta Avrupa sanayisinin rekabetini kaldırdı; oysa İngiliz sanayisi Kıta Avrupa pazarının karışmasından fazlaca kayba uğramadı, çünkü bunalımın daha da ilerlemesi halinde burayı nasıl olsa kaybedecekti."[9] Sonuç olarak İngiliz sanayisi bunalımdan, beklenenden çok daha çabuk sıyrıldı ve 1849'da, sanayicilere göre, daha öncekileri aşan bir refah evresine girdi.

8-Özellikle 1848 Şubat devrimi ertesinde mali önlemlere ve Banka tavrına ilişkin çözümlemeye bkz. *Fransa'da Sınıf Savaşımları, 1848-1850*, Sol Yay., s. 50-54.

9-Marx ve Engels, "Revue" bkz. *Neue Rheinische Zeitung-Politisch-ökonomische Revue*, Şubat 1850 s. 119.

Ekonomik duruma bu yeniden bakışta Marx ve Engels herşeyden çok İngiltere'deki (ve genel olarak Avrupa sanayisinin) ekonomik durum için "büyük denizaşırı pazarlar"ın taşıdığı önemi vurgularlar. Bu bakımdan Avrupa devrimlerinin uluslararası ticarete yaptığı etkiyi hatırlatarak Kaliforniya'da altının keşfinin tarihsel önemini ortaya koyarlar –"Şubat devriminden bile daha önemli bir gerçek"–. Bunu izleyen pasaj olağanüstü kahince bir görüş sergiler; çünkü burada Marx ve Engels, Panama Kanalının açılmasını, dünya ticaret merkezinin Pasifik Okyanusuna kaymasını (bu, bugün bile yalnızca eğilim halindedir) Birleşik Devletler'in, Avrupa'ya sınai ve ticari üstünlüğünü (ancak yarım yy. sonra gerçekleşmiştir) ve hatta Çin Devrimini (!) önceden görmüşlerdir.[10]

Nisan sayısında Marx ve Engels yeni bir aşırı üretim bunalımı tahmininde bulunurken[11], Mayıs/Ağustos sayısında daha sıkıntılıdırlar ve bu sayıdaki "yeniden bakış"ları aslında kapitalist dünyanın 1836 ile 1850 arasındaki bütün bir ekonomik durumunun ayrıntılı bir çözümlemesidir. Belli etkenlerin oynadığı stratejik rolü teslim eden bu çözümlemede hem olguların daha derin bir bilgisine hem de döngünün genel bir kavranışına rastlanılmaktadır.

Böylece yazarlar İngiltere'de demiryolu yapımına bol miktarda yatırım yapılmasının 1843-1845 refahına hız kazandırdığını vurgularlar; buharlı gemilerle yapılan denizciliğin Birleşik Devletler'in Pasifik kıyısına doğru, Avustralya'ya doğru gelişmesi de aynı yönde etkide bulunmuştur. Bu yatırım dalgası birçok yeni girişimin kurulmasına yol açarken bunlar da kendi paylarına aşırı üretime yol açtılar. Ama refaha, gittikçe dizginlenemez hale gelen spekülasyon eşlik edince, görünürde bunalımın nedeni aşırı üretimden çok spekülasyon oluyordu. Marx ve Engels bu yüzeysel izlenimi düzeltir ve bunalımın son çözümlemede daima bir aşırı üretim bunalımı olduğunu vurgularlar.[12]

10- İbid., s. 120-121 Çinlilerin "Tai-ping" devrimi gerçekte 11 Ocak 1851'de yani Marx ve Engels'in öngörüsü üstünden bir yıl geçmeden patlak verdi.

11-Marx ve Engels, "Revue", bkz. *Neue Rheinische Zeitung-Politisch-ökonomische Revue*, Nisan 1850, s. 213-215.

12. Marx ve Engels, "Revue-Mai bis Oktober" bkz. İbid., Mayıs-Ekim 1850. s. 304.

Demiryollarında başlayan 1847 uluslararası bunalımı daha sonra para ve ticaret alanlarına yayıldı; bunalım İrlanda, İngiltere, Fransa, Hollanda ve Belçika'daki kötü patates hasatından dolayı şiddetlenirken öte yandan mısır fiyatında da bir hayli yükselme meydana geldi. Bu yüzden Marx ve Engels, kapitalist üretim döngüsü içinde sanayi ile tarım arasındaki karşılıklı etkiye belirgin bir önem verirler.

Onlar safî parasal olgulara ve bunların bunalımın başlangıcında oynadıkları kilit role de aynı derecede belirgin bir önem verirler. İngiltere Bankası'nın iskonto haddini birdenbire arttırması ve Banka'nın altın rezervinin 2,5 milyon sterline düşmüş olduğunu gösteren haftalık bilançosunun yayınlanması ile 1847 Nisanında başlayan ilk panik, büyük bankacılık ve ticaret odalarının çöküşü anlamına gelmiyordu. Bu çöküş hemen hemen 1847 Ağustosunda, buğday ve sömürge ürünleri ticaretinde uzmanlaşan bir dizi şirketin iflası ve ardından aynı yılın Ekiminde bankalar ve komisyoncuların bir dizi gösterişli iflası sonucunda olacaktı.

Marx ve Engels bunalım mekanizmasında gerçek aşırı üretimin oynadığı rolü bir kez daha vurgularlar: bir yandan demiryolu yapımının son derece genişlemesi ve öte yandan bir dizi sömürge ürününün çok miktarda ithali (ve ihracı). İngiliz sanayinin 1848-1850'deki refahını çözümlerken de aynı mekanizmayı vurgularlar; bu refah spekülasyondan çok üretimde gerçek bir genişleme ile, özellikle de pamuklu dokuma sanayiinde ve bunun özellikle Uzak Doğu ülkelerine (yazarlar İngiliz ticaretine "açık" olan Hollanda Doğu Hindistan pazarından sözetmektedirler) ve Pasifik Okyanusuna (Kaliforniya'nın hızlı gelişmesinin etkisiyle) yapılan ihracatındaki genişleme ile belirgindir.

Marx ve Engels, pamuk fiyatının düzensiz dalgalanmasının pamuk ekiminde Birleşik Devletlerin güneyine bağımlı olmaktan dolayı İngiliz burjuvazisinin giderek canını sıktığı görüşünü ifade etmişlerdir. Onlar İngiltere'nin başka yerde pamuk yetiştirmeyi deneyeceğine (gerçekten de özellikle Hindistan ve Mısır'da olan budur) ve özgür işçilerin bu rekabetinin Birleşik Devletlerin güneyindeki zenci köleliği-

ne canalıcı bir darbe indireceğine (bu da doğru çıkan bir tahmindir) inanıyorlardı.[13]

Marx ve Engels bir bütün olarak kapitalist dünyadaki döngüyü açmakta İngiltere'nin itici güç rolüne de ağırlık vermişlerdir. Döngüsel hareket İngiltere'de başlar; ilk (=orijinal) hareketin meydana geldiği yer orasıdır. Avrupa kıtasında kapitalist üretimin, her defasında yeniden geçtiği ardışık evreler ancak ikincil olgular olarak gözükürler.[14] Kıtadaki bütün ülkeler için İngiltere başlıca pazardır ve İngiliz ekonomik durumundaki çıkışlar ve inişler (şüphesiz kaçınılmaz bir gecikmeyle) ihracatta ve dolayısıyla bu kıta ülkelerinin ekonomik durumunda mukabil dalgalanmalara neden olur. Kıta Avrupa ülkeleri sanayilerine oranla İngiliz sanayisinin daha çok ihracat yaptığı denizaşırı ülkelerdeki durum, İngiltere'yi, onun kıta ülkelerini etkilemesinden daha çabuk etkiler.

Çok ustalıklı olmakla ve çağının akademik bilimince kavranabilenleri kat kat aşmakla birlikte bu çözümleme bazı eksiklikler taşımaktadır. Sırf aşırı üretim bunalımlarının yansımaları olan para bunalımları ile refah dönemlerinde bile görülebilen –özellikle altın standardınca düzenlenen "otomatik mekanizmalar" alanında– "otonom" para bunalımları arasındaki ayırım yeterince saptanmamıştır. Döngünün süresi tamamiyle görgül biçimde ve sabit sermayenin yeniden üretilmesi döneminden ilişkisiz olarak kavranmaktadır.

Bu iki yetersizlik birkaç kez 1852'de[15], 1853'de[16] ve 1857'de[17] Marx ve Engels'i hatalı olarak, yeni bir bunalımın patlak vereceğini öngörmeye götürmüştür: Sonunda 1857'de bir bunalım patlak verdi ve böylecek klasik kapitalizmde ortalama döngü süresinin iki arka-

13-İbid., s. 311-312.

14-İbid., s.317.

15-İbid., s. 312. Aynı zamanda Marx'ın Engels'e 19 Ağustos 1852 tarihli mektubuna bkz. (*Briefwechsel*, cilt I, s. 334.)

16- "Sefalet ve Serbest Ticaret: Yaklaşan Ticari Bunalım" adıyla *New York Daily Tribune*a 15 Ekim 1852'de gönderilen ve 1 Kasımda basılan makale.

17-"İngiltere'deki Ticari Bunalım" başlığıyla yayınlanan bir dizi makale, bkz. *Neue Oder-Zeitung*un 11 Ocak-22 Ocak 1855 sayıları ve 26 Ocak 1855 tarihli *New York Daily Tribune*.

daşın önce sandıkları gibi[18] altı ya da yedi yıl olmayıp, sonradan Marx'ın *Grundrisse*de ve *Kapital*de uzun uzadıya açıklayacağı üzere, yedi ila on yıl olduğunu ortaya koydu.

Bu iki etken, Marx ve Engels'in 1852 ile 1855 yılları arasında yaptıkları ekonomik öngörülerdeki hatalarda belirleyeci bir rol oynamıştır. Bir önceki döngünün süresi ile (1843-1847) kurdukları benzerlik onları, *Neue Rheinische Zeitung*da, 1852 yılında yeni bir bunalım beklenmesine yöneltti. *New York Daily Tribune*a gönderilen makalelerde hatalı tanılar önerilmesi ise esas olarak para sorunlarından kaynaklanmaktadır.

Bu dönem boyunca, Kaliforniya ve Avusturalya'da altın madenlerinin keşfi ve hızla işletilmesi, para piyasasının işleyişini şiddetlice alt üst etti. 1852 makalesi üzerine yorumda Ryazonov'un belirttiği gibi[19], İngiltere Bankasında altın birikmesinin, İngiltere'deki ve uluslararası ekonomik durumla yakından ilişkili olarak, yalnızca ticaret dengesindeki dalgalanmalar sonucu olabileceği yolunda o zamanki izlenimi Marx sonradan –*Kapital*in üçüncü cildinde–[20] düzeltmiştir. Bu birikme altın üretiminde ani bir artış olması ve bunun İngiltere'ye taşınması sonucunda da olabilir, bu da ekonomik durum üzerine özerk bir etkiden bulunabilirdi. Burada altının ikili niteliğinin bir yanına dokunmaktayızdır: o hem bütün metaların genel eşdeğeridir (kendi asli değerinden bağımısız olarak yerine getiriyor gözüktüğü bir işlev) hem de kendisi bir metadır; değeri, altın madenciliğindeki üretkenlik gelişmesiyle birlikte değişen ve insan emeğiyle üretilen bir maden. Birkaç yıl sonra Marx *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*nın ilk bölümlerini yazarken bu çelişik olguya dikkat çekecektir.

1852'de Marx hâlâ sırf benzeştirmeyle uslamlama yapıyordu: bu-

18-"Ekonomi politikte, ilk elorak, bir tek yıla ait rakamlar, genel yasalar formüle etmekte asla temel alınmamalıdır. Her zaman için altı-yedi yıllık bir ortalama dönem alınmalıdır - modern sanayiin bolluk, aşırı üretim, durgunluk, bunalım gibi çeşitli evrelerden geçip kaçınılmaz döngüsünü tamamladığı bir zaman dönemi"(Serbest Ticaret Sorunu Üzerine, *Felsefenin Sefaletine* Ek. Sol. Yay, s. 224.)

19-D. Ryazanov, *Gesammelte Schriften*de Cilt I., s. 453.

20-Marx, *Capital* III 2, pp. 501-502.

nalımlar tarihi bize, bankalarda fazla sermaye birikmesinin spekülasyonu çılgınlık derecesinde kamçıladığını ve ekonomik durumun bu "aşırı ısınması"nı hemen bunalımın izlediğini[21] öğrettiğine göre, 1852'de varolan fazla sermaye zorunlu olarak yakın gelecekte bir bunalımı işaret edecektir. Birkaç ay sonra, 1853 Ocağında bu izlenimi düzeltmeye yönelmiştir zaten.[22] Ama bu hatalı öngörüye karşın 1852'deki ekonomik durum çözümlemesi, geçerli öğeler de taşımaktadır; özellikle geçerliliğini günümüze değin koruyan şu gözlemi konuyla ilgisi açısından analım: "Hiçbir zaman bolluk dönemi diye bir şey olmadı ama onlar (burjuva iyimserler) fırsatı ganimet bilip bu kez madalyonun öteki yüzünün olmadığını, amansız kadere bu kez boyun eğdirildiğini ispat etmeye çalıştılar. Ve bunalım patlak verdiği gün ticaret ve sanayiyi sağgörü (=basiret) ve sakıntı (=ihtiyat) eksikliğine karşı ahlaki basmakalıp vaazla cezalandırıp kendilerini suçsuz tuttular."[23]

1854-1855 "bunalım"ına gelince, Marx'ın hatası daha mazur görülebilir çünkü düpedüz benzeştirme yoluyla usa vurmaktan ya da soyut tümdengelimlerden doğmamaktadır. Gerçekten de pamuklu dokuma sanayiinde, özellikle Avustralya'ya (altına "hücum"u izleyen önceki iki yıl süresince çok fazla spekülasyon olmuştu bu ülkede) yapılan ihracatta meydana gelen düşüş nedeniyle bir aşırı üretim bunalımı olmuştu. Aynı zamanda para piyasasında, Amerikan ve Avustralya altın arzının keskin bir düşüş göstermesi sonucu, ciddi dalgalanmalar vardı. Çok sayıda denizaşırı şirketin iflas etmesi bazı önemli İngiliz şirketlerinin iflasını getirdi. Yine de Marx'ın 1855 Ocağı makalelerine ilişkin yorumunda Ryazanov'un gösterdiği gibi,[24] bütün bunlar genel bir bunalıma değil de, yalnızca kısmi bir bunalıma vardı ve bunalım sırasında da parasal etkenin özerk rolü yeniden ortaya çıktı.

1855 Ocağı makalelerinde Marx, Amerikan ve Avustralya pazar-

21-*Gesammeite Schriften*, cilt I s. 33
22-İbid., s. 65-71.
23- İbid., s. 34.
24- İbid., s. 500.

larının İngiliz sanayi üretiminin ve ihracatının genişlemesindeki muazzam önemini vurgular. Bu ihracat 1842 ile 1853 arasında iki misliden fazla arttı ve 100 milyon sterlin değerindeki 1853 yılı ihraç mallarından yüzde kırkı bu iki ülkeye gitti (Birleşik Devletler'e 25 milyon ve Avustralya'ya 15 milyon sterlin). Oysa 1842 yılında 45 milyon sterlin değerindeki İngiliz ihraç mallarından Avustralya tarafından emilen yalnızca 1 milyon sterlin kadardı ve Birleşik Devletlerin aldığı da 3,5 milyon sterlinlikti (yani, ikisi birlikte İngiliz ihracatının yüzde 10'unu emmişlerdi). Demek ki bu on yıllık sürede İngiliz ihracatında 50 milyon sterlini aşkın bir değere ulaşan yüzde 80 kadarlık bir artış yalnızca bu iki "yeni" denizaşırı pazar tarafından emilmiştir. 1855'e gelindiğinde ihracattaki bu "patlama" durmuş gözüktüğüne göre, bütün olarak bolluk da canalıcı bir darbe yemiyecek midir? Görüldüğü gibi, bu kez Marx'ın hatalı öngörüsü 1853'deki hatalı öngörüsüne oranla daha maddi temellere sahiptir.

*Kapital*in yazarının önemini küçümsediği şey, Kırım Savaşının ekonomik durum üzerindeki uyarıcı etkisi oldu. Sonradan Rosa Luxemburg'un, devlet buyruklarının dış pazarlara göre "ikame pazar" olarak oynayabilecekleri rol diye adlandırdığı bir örnek sergilemektedir, tarih deneyimi burada.[25] Ordunun ikmali ve savaş sanayiindeki gelişme Avustralya'ya olan ihracattaki tersliği büyük çapta giderdi. Marx bunu daha sonra kabul etmiştir: *Kapital*in üçüncü cildinde 1854 ve 1855 yıllarını bolluk yılları olarak sınıflandırır.

Ama ertesi yıl "aşırı ısınma" çözümlemesi –ilk kez Engels tarafından (Marx'a yazdığı 14 Nisan 1856 tarihli mektupta), sonra da Marx tarafından (Engels'e yazdığı 18 Eylül 1856 tarihli mektupta) yapılmıştır– doğru çıktı.[26] Bunu "görkemli bir çöküntü" (Engels'ten Marx'a, 19 Ekim 1857)[27] izledi ve bunalımın set kapaklarını ardına dek açtı. Bu kez iki arkadaş bunalımın gelişmesini adım adım izleyebilecek bilgi ve görgül veriye sahiptiler. 1857-1858 bunalımı, alanı

25- Rosa Luxembur, *The Accumulation of Capital*, s. 463-466.
26-*Briefweschel*, Cilt II., s. 105-106, 127.
27-İbid., s. 200.

bakımından öncekilerden daha genişti: daha geniş bir coğrafik alana yayılmış ve bütün sanayi dallarını etkilemişti.

1857-1858 bunalımını incelediği sıradadır ki Marx ilk kez olarak döngünün süresi ile sabit sermayenin yenilenme dönemi arasındaki ilişkiyi keşfetmiştir. Bununla ilgili olarak 2 mart 1858'de Engels'e yazdığı mektupta bir soru yöneltir ve iki gün sonra arkadaşından uzun bir cevap alır.[28] Böylece çember kapanır ve yedi yıl önce ortaya koydukları altı yıllık döngü şeklindeki hatalı varsayımı Marx ve Engels on yıllık dönem olarak düzeltirler.

Marx'a göre, 1857-1858 bunalımını sonuçlandıracak döngü sırasında yalnızca Çin ek bir pazar oluşturabilecekti[29]; ama arkaik ve parçalanmış Çin tarımının büyük sermayenin girişine göstereceği direnci kırmanın da kolay olmayacağını doğru biçimde görmüştü Marx.[30] Ancak konjonktürel sorunların sekiz yıllık bir incelenişi ona kavramsal aletleri vermiş ve Marx *Kapital*de, kapitalist döngünün tam bir teorisini vermemişse de –bunu yazacak zamanı olmamıştır– en azından böylesi bir teoriyi kurmak için gerekli başlıca malzemeyi sunmuştur.

Bu malzeme, Tugan-Baranovsky –kendisi bir "legal Marxist"tir– ile başlayarak dönemsel bunalımlar denen değişik teoriler geliştiren XX. yy. iktisatçılarına önemli esin sağlamıştır.[31] Alvin Hansen'in belirttiğine göre, "Casser ve Spiethoff gibi, Profesör Aftalion da Marx'a ve başkalarının Marx'dan çıkardıkları fikirlere çok şey borçludur... Daha ortodoks yazarların Marx'a ne derece borçlu olduklarını her zaman teslim etmemeleri ya da hatta anlamamaları gerçeğine karşın, onun [Marx'ın] yazıları, döngüler hakkında çoğu Marxist olmayan düşünceyi etkilemiş olan fikirlerle doludur.[32]

28-İbid., s. 252-254, 255-256.

29-İbid., s. 292-293.

30-Bkz. "Çin ile Ticaret" adlı makalesi, 3 Aralık 1859 tarihli *New York Daily Tribune*.

31-Michael Tugan Baranovsy, Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Bu kitap Rosa Luxemburg tarafından eleştirel çözümlemeye tabi tutulmuştur. Bkz. *The Accumalation of Capital* adlı kitabı, s. 311-323.

Bu görüş özellikle, adı geçen yazarlar gibi, bunalım teorilerini kurarken, bunalımın ardındaki başlıca itici güç olarak sabit sermayenin yenilenme döngüsü süresini veya başka bir deyişle, yatırım faaliyetini (sermaye birikimini) esas alanlar için geçerlidir. Ama döngüsel bunalımların başlıca nedeni olarak kitlelerin az tüketim yapmasını görenler için de geçerlidir bu. Aslında her iki fikir de Marx'ta vardır; nedeni ise oldukça basit: Marx'a göre bunalımın nedeni yalnızca ve aynı zamanda kapitalist rekabette –kapitalist yatırımın düzensiz niteliği– ve kitlelerin etkin talebi ile toplumun topyekün üretim yeteneği arasında kaçınılmaz olarak meydana gelmesi gereken gecikmede yatmaktadır.[33]

32- Bkz. Alvin H. Hansen ve Richard V. Clemence, *Readings in Business Cycless and National Income*, s. 120. Karşılaştırma için aynı zamanda bkz. Wassily Leontief "The Significance of Marxian Economics for Present-Day Economic Theory" *American Economic Reviewda* Mart 1938, s. 3.

33- Bu sorun *Marxist Economic Theory* adlı kitabımda daha ayrıntılı olarak incelenmiştir; (bkz. Mandel, *Marxist Ekonomi El Kitabı*, Orhan Suda çevirisi, Suda Yayınları, 1974, Cilt II, Bölüm 11.)

6.

Değer Teorisinin, Artıkdeğer Teorisinin ve Para Teorisinin Yetkinleştirilmesi

1857 bunalımı Marx'ın zaten çok kısıtlı olan kaynaklarını azaltmıştı: *New York Daily Tribune* ise onu haftada iki makaleyle sınırlamıştı. Ama bunalım yine de onun çalışma coşkusunu ve zevkini, 18 Aralık 1857'de Engels'e mektubunda belirttiği ölçüde uyarmıştır: "[Şimdi] muazzam miktarda iş çıkarıyor, çoğunca sabah dörtlere kadar çalışıyorum."[1] Bu çalışma iki şey üzerine odaklaşıyordu: bunalımın "gerçeklerinin ve olaylarının" ayrıntılı bir kaydı ve ekonomik çözümlemenin "temel niteliklerinin" işlenip hazırlanması.[2] Bu çalışmaların ikincisi *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*yı, *Grundrisse*yi ve *Artıkdeğer Teorileri*ni doğuracaktır ve hep birlikte bu yapıtlar da doğrudan doğruya *Kapital*in yazılmasına bir hazırlıktır.

Uzun zamandan beri Marx, ekonomik alanda kendi fikirlerini de açıklayarak burjuva ekonomi politiğinin sistematik bir eleştirisini yazmak umudunu taşıyordu. 1851 yılında bu umuduna değinmiş ve 2 Nisanda Engels'e yazdığı mektupta beş hafta içinde *British Museum* kitaplığındaki "bütün ekonomik pislikle" işinin "bitmiş olacağı"nı ve sonra da "ekonomiyi evde işleyip hazırlayacağı"nı belirtmişti.[3] Ama 1852'den itibaren geçimini sağlamak ve bozulan sağlığıyla

1-*Briefwechsel*, Cilt II s. 219.

2-Marx'ın Lasalle'a 21 Aralık 1857 tarihli mektubuyla karşılaştırınız. "Mevcut ticari bunalım beni ekoniminin temel niteliklerini yakından incelemeye ve aynı zamanda şimdiki bunalım hakkında birşeyler hazırlamaya yöneltti." (Ferdinand Lasalle, *Nachgelassene Briefe Schriften*, Gustav Mayer ed. Cilt III. s. 111)

birlikte aile güçlüklerini yenmek için gazete işleriyle uğraşma gerekliliği onu bu planı uygulamaktan dört yıl alıkoydu. 1857 Eylülünde *Grundrisse*yi yazmaya başladı.[4] Maximilien Rubel, 1852 Ağustosu ile 1856 sonu arasında Marx'ın ekonomik çalışmalarını terketmek zorunda kaldığını kaydeder.[5]

Lassale'ın Marx'a, ekonomik yapıtını bölümler halinde çıkaracak bir yayıncı bulabilmesi onu yapıtını bitirmeye yöneltmişse de, ilk bölümünü (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*) 21 Ocak 1859'a dek yayına hazır hale getirmemiştir ve bunu Engels'e söylerken Marx iç geçirmekten alamaz kendini: "Sanırım hiç kimse 'para' hakkında yazıp da kendisi parasızlığın bu denli acısını çekmemiştir".[6]

Ekonomi biliminin gelişmesine Marx'ın en değerli katkılarını yapması işte 18 Aralık 1857 ile 21 Ocak 1859 tarihleri arasına ya da daha kesini 1857 Kasımı ile 1858 Haziran sonu arasına rastlar. Bunları Engels'e yazdığı 29 Mart 1858 tarihli mektubunda, yayıncı Duncker'in kendi elyazmasını basmayı kabul ettiği haberi ile birlikte bildirir. Fikirlerini 2 Nisan tarihli mektubunda taslak olarak sunar ve 22 Temmuz 1859'da özetler: o, en basit olgusundan, metadan başlayarak kapitalist üretim tarzının mutlak değil, özellikle toplumsal karakterini göstermeyi deneyecektir.[7]

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, önsözü ile ünlüdür; orada tarihi materyalizm teorisi yazarının kendi sözcükleriyle özetlenmiştir. Görevimiz burada onun üzerinde durmak değildir. Yapıtın kendisinin ise, soyut karakterinde ötürü, yayınlandığı günden bu yana etkisi daha az olmuştur. Marx, Engels için anahatlarını çizdiğinde Engels zaten bu bakımdan uyarıda bulunmuştu.[8] Yine de kitap, ekonomik teorinin gelişmesine Marx'ın yaptığı özgül katkıları içermektedir; bunları Marx daha ayrıntılı biçimde *Grundrisse*de, yani ancak Birinci

3-*Selected Correspondence*, s. 36.

4-Marx-Engels-Lenin Enstitüsü'nün *Grundrisse*ye önsözü s. IX.

5Maximilien Rubel, *Karl Marx: essai de biographie intellectuelle* s. 297.

6-Franz Mehring, *Karl Marx: The Story of His Life* s. 257.

7-*Briefwechsel*, Cilt II s. 265-269, 341. 2 Nisan tarihli mektup için bkz. *Selected Correspondence*, s. 105-109.

Dünya Savaşı'ndan sonra varlığı ortaya çıkarılan kitabında geliştirecektir. Katkı her şeyden çok, klasik okulun temsilcilerinin –William Petty, Adam Smith ve Ricardo– işledikleri emek-değer teorisinde bir ilerlemeydi. Aynı zamanda Marx'ın İngiltere'deki yeni sürgünlüğünden önce işlediği ekonomik teorilerde de bir ilerlemeydi ama.

*Ücretli Emek ve Sermaye*de, Marx'ın daha önceki yazılarında olduğu gibi, henüz "emek" ile "işgücü" arasındaki ayrım saptanmamıştır. Bu yüzden Marx artıkdeğerin bilimsel bir çözümlemesini yapamamıştı, çünkü bu tam da işgücünün özgül bir kullanım değerinin keşfedilmesinden çıkmaktadır. Ne *Felsefenin Sefaleti*, ne *Komünist Manifesto* ne de *Ücretli Emek ve Sermaye*de artıdeğer fikri yoktur. Yine bu yapıtlarda Marx henüz metaların *değişim değeri* gizini kesin olarak aydınlığa kavuşturmamıştı. Her ne kadar Brüksel'deki sürgünlüğünden beri emek-değer teorisine inanıyorsa da henüz değişim değeri ile üretim fiyatlarını ya da üretim fiyatları ile pazar fiyatlarını birbirinden ayırtetmeyi öğrenmemiştir.

Öyle ki *Felsefenin Sefaleti*'nde Marx değişim değeri ile fiyatları birbirinden ayırdetmez: çözümlemesinde fiyatların hiç sözü edilmez. *Ücretli Emek ve Sermaye*de ise yerine "fiyatlar"a bırakmak üzere "değişim değeri" terimi kaybolur. Ama o zamana dek iktisatçıların[9] kabullenilmez bir çelişki olarak gördükleri şey şimdi gayet diyalektik bir gerçeklik olarak anlaşılmaktadır: "Yalnızca [fiyatlardaki] bu dalgalanmaların akışı içerisindedir ki, fiyatlar üretim maliyeti tarafından belirlenir. *Bu düzensizliğin tüm hareketi, onun düzeninin ta kendisidir.*"[10]

*Ekonomi Politiğin Eleştirisin Katkı*dadır ki Marx, değişim değerinin yaratıcısı olarak soyut emek teorisini[11] formüle etmekle genelde

8-*Briefwechsel*, s. 269-270.

9-Okuma notlarında ve *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda Marx da dahil.

10-*Ücretli Emek ve Sermaye*, Sol Yay., s. 36.

11- Önsözünde Marx, soyut emek kategorisini keşfetmesini olanaklı kılan diyalektik yöntemi tanımlar. (Bkz. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* Sol Yay., s. 23-28) Naville, bu kategorinin başka yazarların da yapıtlarında, sözgelimi Hegel ve Adam Smith'in yapıtlarında (Bkz. *De l'aliénation à la jouissance* s. 399) yeraldığına haklı olarak dikkati çeker. Soyut emek kategorisini keşfetme yolunda Benjamin Franklin'in epeyce yol aldığından Marx'ın kendisi söz eder. (Bkz. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Kat*

emek-değer teorisini ve yanısıra değer teorisini tamamlayacaktır. Emeğin iki biçimi, yani kullanım değerleri yaratan "somut emek" ile değişim değerleri üreten "soyut emek"i (yani, toplumsal işbölümüyle biribirlerinden ayrılan özel meta üreticilerinden oluşan bir toplumdaki toplam toplumsal emeğin bir kısmı) biribirinden ayırdeder. Değerin iki biçimi –kullanım değeri ve değişim değeri– emeğin bu iki biçimini temel alır. Marx bu meta çözümlemesini, klasik ekonomi politiğin evriminin yüzelli yıllık sonucu olarak görür.[12] Kendi çözümlemesini ayrıntılarıyla geliştirdikten sonra, Marx ekonomi biliminin, değişim değerinin niteliğini doğru olarak kavramasına esas olan somut tarihsel akışı göstermeye çalışır; bunu yaparken XVIII. yüzyılın ve XIX. yüzyıl başının büyük ekonomi düşünürlerinin hakkını da verir; ama her çözümlemenin eksiklerini vurgulamaktan da geri kalmaz. Böylece "Meta Teorisinin Tarihi Üzerine Notlar" başlığıyla *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*nın bir alt bölümünü oluşturan kısa yazı, "değer teorilerine" ayrılmış bir çalışmanın özetini oluşturmakta ve *Artıkdeğer Teorileri*ne[13] önsöz yerini tutmaktadır.

Genellikle Ricardo'nun değer teorisine karşı sürülen eleştirileri özetleyen iki sayfa[14] aynı zamanda ekonomi teorisinin gelişmesine Marx'ın kendi katkılarının da bir özetini oluşturur. Kendisi bunlara ücretli emek teorisi (artıkdeğer teorisinin tümleci), sermaye teorisi, rekabet teorisi ve toprak rantı teorisi diye ad verir ve bu dört eleştiriye ikna edici cevaplar formüle eder.

Eğer emek, değişim değerinin özüyse o zaman emeğin değişim değeri nedir? Değişim değerini, değişim değerinin ölçüsü yapmak kısır döngü değil midir? Bu itiraz şu sorunla ifade edilmektedir: emek zamanı, değişim değerinin ölçüsüyse, ücret ne ile belirlenir?[15] Serma-

---

ku, Sol. Yay., s. 80) Rosdolsky, Ricardo'nun yazılarında değerin yaratıcısı olarak soyut emeğin özgül karakterinin kullanım değerlerinin üreticisi olarak somut emeğinkinden ayrı olarak- çözümlenmediğine işaret eder. (Bkz. Roman Rosdolsky, "Ein Meomarxistisches Lehrbuch der Politischen Ökonomie" (*Kyklos*de no. 4, 1963 s. 642)

12-*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay., s. 76.

13-Kapitalin dördüncü cildi sayılmakla birlikte ilk cildinden de önce yazılmış olan *Artıkdeğer Teorileri*ni bu incelemede tartışmayı önermemekteyim.

14-*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay., s. 87-88.

ye ile emek arasında, eşit bir değişimin nesnel temeli üzerinde değişim nasıl meydana gelir?

Marx şöyle cevaplar: "Eğer işçiyi bir gün için sağ tutmak üzere bir günlük emek gerekseydi sermaye varolamazdı; çünkü günlük emek kendi ürünü ile değişime gidecek ve sermaye, sermaye olarak işlev göremeyecekti, dolayısıyla yaşayamayacaktı... Ne var ki bütün bir günlük çalışma süresince işçiyi sağ tutmaya sırf yarım günlük emek yeterse eğer, o zaman artıkdeğer kendiliğinden ortaya çıkar..."[16]

Artıkdeğeri yaratan şey değişimden çok, kapitalistin değerde kristalize olan bir kısım emek zamanını *değişime girmeden*, eşdeğerini vermeden, bedavadan elde ettiği bir süreçtir. Bu süreç kapitalistin, *işgücünün kullanım değerinin* sefasını sürmesinden başka bir şey değildir; bu işgücü ise, onsuz kapitalist üretim tarzının anlaşılmaz olacağı belli bir emek üretkenliği düzeyi tutulduğunda, kendi değişim değerinin, kendi geçim giderlerinin eşdeğerinden çok daha fazlasını üretme yeteneği taşır.

İşte Marxist artıkdeğer teorisinin temeli olan, işgücünün değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki bu ustalıklı ayırımdır ve bu, ekonomi biliminin gelişmesine Marx'ın yaptığı başlıca katkıdır.[17]

"Sermaye için bir *kullanım değeri* olan emeğin, işçi için yalnızca *değişim değeri* vardır; bu onun kullanımındaki (biricik) değişim değeridir. ... Bir şeyin kullanım değeri, bu sıfatıyla, satıcısı için boştur ama alıcısı için öyle değil. Barut yapımında kullanılabilir olma özelliği güherçilenin fiyatını belirlemez; bu fiyat bizzat güherçilenin üretim maliyetine, onda kristalleşmiş olan emek miktarına bağlıdır. Kullanım değerlerinin birer fiyat olarak katıldıkları dolaşımda, onların değişim değerini doğuran şey, her ne kadar bu değişim değeri onun içinde gerçekleşiyorsa da, dolaşım değildir. Değişim değeri zaten daha önceden belirlenmiştir ve yalnızca paraya karşılık değişimine gidildiğinde gerçekleşmektedir. İşçinin kapitaliste bir *kullanım değeri*

15- İbid., Sol Yay., s. 87. 16-*Grundrisse*, s. 230.

17-Kâr, faiz, toprak rantı, vs. gibi aldığı özgül biçimlerin yanısıra genel olarak artıkdeğer çözümlemesini Marx, ulaştığı başlıca başarı olarak görür. (Bkz. Engels'e 24 Ağustos 1867 tarihli mektubu. *Briefwechsel*, Cilt III. s. 395.)

olarak sattığı emek[18] için de aynı şey sözkonusudur –işçi için o, gerçekleştirmek istediği bir değişim değeridir; ama aynı zamanda değişim eylemi daha cereyan etmeden, *önceden belirlenmiştir* de... Böylece ... emeğin değişim değeri de önceden belirlenmiştir. ... O, emeğin kullanım değerine bağlı değildir. İşçi için, değişim değerleri ürettiği ölçüde değil, bir değişim değeri oluşturduğu ölçüde emeğin kullanım değeri vardır. Sermaye için ise, emeğin kullanım değeri olduğu sürece değişim değeri vardır. ... Çalışma kapasitesini yaratıcı bir güç olarak yabancılaştırdığı sürece ... işçinin kendisini bu değişim yoluyla zenginleştiremeyeceği açıktır. O, emeğini, zenginlik üretebilen bir güç olarak yabancılaştırır ve bu gücü sermaye mülk edinir. Emek ve emek ürününün sahipliği, emek ve zenginlik arasındaki ayrılma böylece bizzat bu değişim eyleminde kendini göstermektedir."[19]

Bir ürünün değişim değeri içerdiği emek miktarına –emek zamanıyla ölçülen– eşitse, bir günlük emeğin değişim değeri bu bir günlük emeğin ürününden nasıl farklı olabilir; bir günlük emek ürünü nasıl bu günlük emeğe karşılık işçinin aldığı ücretten fazla olabilir? Marx, bu itirazın şu sorunla ifade edildiğini söyler: Saf emek zamanı ile belirlenen bir değişim değerine dayalı üretim, nasıl olur da, işgücünün, aynı işgücünün ürünlerinin değişim değerinden az bir değişim değerine yol açabilir?

Güçlük, *sermayenin nasıl artıkdeğer elde ettiğinin* çözümlenmesi yoluyla halledilir. Demek oluyor ki bu da gelip, kendi emek (=çalış-

18-Bu pasaj Pierre Naville'in *Grundrisse*de Marx'ın henüz "emek" ile "işgücü"nü biribirinden ayırdetmediği yolundaki gözlemini doğrular gözükebilir. (*De l'aliénation á la jouissance* s. 432) Aslında her na kadar *Grundrisse*de *-Artıdeğer Teorileri*nde olduğu gibi- bu ayırımın gerçekten yapılmadığı bazı pasajlar varsa da Marx'ın emeği ve "işgücü"yle eşanlamlı olan "emek (=çalışma) kapasitesi"ni (*Arbeitsvermögen*) oldukça kesin şekilde ayırdettiği çok sayıda pasaj da bulunmaktadır. Özellikle bkz. *Grundrisse*, s. 200 ve sonrası, 491, 497, 502-503, 565, 566, vb. sayfa 566'daki pasaj özellikle karakteristiktir. Marx, "çalışma kapasitesi"nin değişiminden (=mübadelesinden) sermayenin bu sıfatıyla işlev kazanmasına olanak veren bu "çalışma kapasitesi"nin kullanım değerinden söz eder. "Sermaye, çalışma kapasitesinin değişimini (=mübadelesini) bir eşdeğerlik temeline göre gerçekleştirdiğinden, emek (=çalışma) zamanının değişimini hiçbir eşdeğer ödemeden gerçekleştirmiştir [yani emek zamanını elde etmiştir]." 19-*Grundrisse*, s. 213-214.

ma) araçlarından uzaklaşan bir toplumsal sınıfın doğması –bu da kendi payına, bu üretim araçlarının başka bir toplumsal sınıfın özel mülkü olarak yoğunlaşmasını öngörür– yoluyla işgücünün meta haline geldiği bir toplumda, işgücünün değerinin belirlenmesi sorununa dayanmaktadır.

Biri, işgücünü ötekine satmak zorunda olan iki toplumsal sınıfın bu yanyana gelişidir ki, *işgücünü metaya ve üretim araçlarını sermayeye dönüştürür.* Bu dönüşüm hem bu işgücünün değişim değerini hem de işgücünün ürettiği değer ile bizzat kendi değeri arasındaki zorunlu farkı, yani artıkdeğeri oluşturan farkı açıklamaya yetmektedir. Bu fark olmasa, ne sermaye sahibi işgücü satın almaya yanaşacak ne de işgücü satılabilir olacaktır.

Böylece *teorik olarak* sorun gelip işgücünün değişim değeri (ücret, işgücünün yerine koyulması için gereken bütün metaların değeri) ile onun kullanım değeri (kendi geçinme masraflarını, kendi değişim değerinin eşdeğerini ürettikten sonra, işgücünü satınalana ödenmemiş emek sağlamaktan oluşur) arasında ayırıma dayanmaktadır. *Tarihsel olarak* sorun gelip modern proletaryanın nasıl oluştuğunun çözümlenmesine, yedek sanayi ordusunun yaratılmasının, zenaatkârların ve köylülerin çalışma araçlarından ayrılmasının, bütün toprakların özel mülke dönüşmesinin (ortak toprakların kaldırılmasının, vb) çözümlemesine dayanmaktadır –yani, yoksulluğu ve güvensizliği yüzünden işgücünü, değer yasasınca belirlenen "pazar fiyatına" satmaya yanaşmak zorunda olan bir toplumsal sınıfın doğmasına indirgenmektedir.[20]

Paranın sermaye ve emeğin ücretli emek –sermaye üreten emek– haline gelebilmesi için şunlar gereklidir: "-1- Bir yandan canlı emek

20-*Grundrisse*ye Önsözünde -Kautsky tarafından 1903'te *Die Neue Zeit*da yayınlanmıştır- Marx "soyut emek" fikrinin ancak modern sanayinin, "fabrika işçileri"nden oluşan bir işçi gücünün gerçekte sanayinin bir dalından ötekine kolayca aktarılabildiği bir gelişme düzeyine ulaştıktan sonra geliştirilebileceğini belirtir. "Emeğin özgül biçimine kayıtsızlık, bireylerin bir işten ötekine kolayca geçebildikleri ve emeğin herhangi özgül biçiminin rastgele ve dolayısıyla bir kayıtsızlık konusu olduğu bir toplum biçimine karşılık düşer... En ileri şekliyle bu durum, burjuva toplumlarının en ilerisinin, Birleşik Devletlerin yaşamında vardır." (*Grundrisse* s. 25)

kapasitesinin tamamen *öznel* anlamda varolan bir şey olarak, nesnel gerçekliğinin etkenlerinden ayrılmış, yani hem canlı emeğin *koşullarından* ve hem de *varolma araçları*, yaşam araçları (besin) ve canlı emek kapasitesini sürdürme araçlarından ayrılmış bir şey olarak varolması...; -2- öte yandan değer ya da kristalleşmiş emek de, sırf canlı emek kapasitesini yeniden üretme veya sürdürmek üzere gereken ürünlerin veya değerlerin üretilmesi için değil, aynı zamanda artıkemeği özümsemesi için de maddi şartları yaratacak yeteri miktarda kullanım değerinin birikmesinden ibaret olmalıdır...; -3- iki taraf arasında özgürce değişim ilişkisi –para dolaşımı–, iki kutup arasında bir egemenlik ve kölelik ilişkisine değil, değişim değerleri üstüne kurulu ilişkiler, yani üreticilere doğrudan doğruya yaşam araçları sağlamayıp değişimin aracılığından geçmek zorunda olan bir üretim... İki taraf emeklerini yalnızca *kristallemiş emek* olarak değişime soktukları sürece aralarındaki ilişki (bizim ilgilendiğimiz de odur) varolamaz ve bu ilişki canlı emek kapasitesine öteki tarafın da mülk olarak sahip olması halinde yine olanaksızdır..."[21]

*Grundrisse*ye Marxist ekonomi teorisinin kurulması sürecinde önemini veren şey, bütün önceki sınıf sömürüsü biçimlerinden ayrı olarak artıkdeğerin, sermayenin ve ücretli emeğin *tarihsel olarak belirlenmiş* karakterinin bu çözümlemesidir.

Yalnız, metaların değişim değeri, içerdikleri emek zamanı ile belirleniyorsa eğer, bu tanım, aynı metaların pazar fiyatının "arz ve talep yasası"nca belirlendiği şeklindeki görgül gözlemle nasıl uzlaştırılacaktır? Marx, bu itirazın şuna indirgendiğini söyler: Nasıl oluyor da pazar fiyatları metaların değişim değerlerinden farklı olarak oluşabiliyor, ya da, daha güzel söylenirse, nasıl oluyor da değer yasası uygulamada ancak kendinin olumsuzlanmasıyla gerçekleşebiliyor?

Bu sorun sermayelerin rekabeti teorisinde çözülmüştür; bu teoriyi Marx, sermayelerarası rekabet temeli üzerinde, kâr oranının eşitlenmesi ve üretim fiyatlarının oluşması teorisini işlemek suretiyle *Grundrisse*yi yazarken derinlemesine geliştirmiştir. Birçok eleştirme-

21-*Grundrisse*, s. 367-368.

nin *Kapital*in I. ve III. Ciltleri arasında bulduklarını sandıkları ünlü "çelişki", pazar fiyatlarını değişim değerinin karşısına koymak suretiyle Ricardo'nun teorisine yapılan bu eski itirazın kaba bir yansısından başka birşey değildir.[22] *Grundrisse*nin basılması bu itirazın son tutamağını da koparmıştır; çünkü *Kapital*in III. Cildinde verilen "çözüm"ü Marx'ın daha I. Cildi yazmadan bulup çıkarmış olduğunu göstermektedir.[23]

Son olarak dördüncü ve son temel itiraz gelir ki Marx bunu Ricardo'nun teorisine karşı sürülen "görünüşte en çarpıcı itiraz" demektedir: eğer değişim değeri metaların içerdikleri emek zamanından başka bir şey değilse, nasıl oluyor da hiç emek zamanı içermeyen metalar yine de değişim değerine sahip olabiliyorlar? Ya da daha basitçe söylenirse, doğanın basit güçlerinin değişim değeri nereden gelmektedir?[24] Bu itirazın yanıtı Marx'ın toprak rantı teorisi tarafından verilmiştir. (Geçerken belirtelim ki Marx'ta kâr oranının eşitlenmesi ve toprak rantı[25] sorunlarının çözümü, kendisinin Engels'e 18 Haziran 1862 tarihli mektubunda gösterdiği gibi, eşzamanlı ve hemen hemen özdeştir.)[26]

22- *Kapital*in I. ve III. ciltleri arasındaki bu "çelişki"ye ilişkin en ünlü eleştirilerden biri, daha 1896'da Eugen von Böhm-Bawerk tarafından *Karl Marx and the Close of His System* kitabıyla (s. 30 ve devamı) yapılmıştır. O zamandan bu yana da defalarca tekrarlanmıştır -örneğin Vilfredo Pareto, *Les Systèmes socialistes*, Cilt II., s. 254-255-258-259.

23-Lasalle'a 11Mart 1859 tarihli mektubunda Marx, Ricardo'nun değer teorisi ile kendi kâr teorisi arasındaki çelişkiyi vurgulamıştır. (Marx ve Engels, *Briefe über "Das Kapital"* s. 87) Marx'ın kâr oranının eşitlenmesi teorisi benzer bir çelişkiden sakınmaya olanak verir.

24-*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay., s. 89-91.

25-Marx, toprak rantı teorisini, Rodbertus'un ve Ricardo'nun teorilerinin eleştirisi biçiminde işleyip kurdu. O, Ricardo'nun sandığının tersine, yalnızca bir *diferansiyel* rantın (ortalama kâr getiren topraklardan daha verimli olan topraklara yatırılan sermaye ile elde edilen aşırı kâr) varolmadığını, aynı zamanda, tarıma yatırılan sermayenin organik bileşiminin sanayiye yatırılan sermayeninkinden daha düşük olması gerçeğinden doğan bir mutlak rantın da varolduğunu; dolayısıyla tarıma yatırılan sermayenin, kâr oranının eşitlenmesine katılmayan bir artıkdeğer elde ettiğini, çünkü toprak mülkiyetinin, bu sektöre sermayenin özgürcü girişini önlediğini, böylece tarıma yatırılan bütün sermayenin (ekonominin diğer dallarında elde edilen ortalama kâra kıyasla) bir aşırı kâr, toprak sahiplerince mülkedinilen bir aşırı kâr getirdiğini keşfetmiştir.

Daha *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*nın elyazması yayımcıya ancak gönderilmişti ki acil bir görev Marx'ı 1858 yılı süresince yaptığı bütün ekonomik bulguların "temiz bir kopyası"nı yazmaktan alıkoydu. Bu, Karl Vogt'un *Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung* adlı broşürüyle kendisine karşı yaydığı karaçalmalara yanıt vermek zorunluluğuydu. Bunlardan biri, yani Marx'ı, daha önce devrimci faaliyete sokmaya çalıştığı Almanlara "yüzlerce şantaj mektubu" yazarak para almakla suçlayan karaçalma, Almanya'daki liberal burjuvazi arasında öylesine bir yankı uyandırmıştı ki bir yanıt yayınlamak zorunlu hale geldi.[27] Böylece Marx *Herr Vogt* broşürünü yazdı ve bu onu bütün 1860 boyunca meşgul etti. Her ne kadar 3 Şubat 1860'ta Engels'e *Kapital* üzerine çalışmasını sürdürdüğünü ve (bir kez daha!) "altı haftada" bitirmeyi umduğunu[28] yazmışsa da, en iyi arkadaşı ile yazışmalarında, daha önce sözünü ettiğimiz 18 Haziran 1862 tarihli mektuba gelinceye kadar ekonomik konulardaki çalışmasına ilişkin başka atıf bulamamaktayız.

Marxist ekonomi teorisinin oluşmasında belirleyici bir yapıt olan *Grundrisse*nin daha derin bir çözümlemesini yapmadan önce, Marx tarafından 1857 güzü ve 1859 başlangıcı arasındaki dönemde yapılan son bir temel keşfe dikkat çekmeliyiz: Ricardo'nun para teorisinin sistematik bir eleştirisi ile ulaşılan para teorisinin yetkinleştirilmesi; bu esas olarak *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*nın ikinci ve en uzun bölümünde ele alınmışır.

Marx'ın para teorisini yetkinleştirmesi, emek-değer teorisinin düpedüz paraya mantıksal bir uygulanmasıydı. Bütün metaların değişim değeri, emek zamanı cinsinden ölçülebilir toplumsal bakımdan gerekli emek miktarlarından başka bir şeyi temsil etmediğine göre, değerli madenleri temel alan bir para, açıktır ki, Ricardo'nun esas olarak varsaydığı gibi, sırf bir aracı (=intermediary), bir dolaşım aracı (=means of circulation) olamaz.[29] Altının kendisi de bir metadır ve üretildiği maddi şartlarca belirlenen bir değişim değerine sahiptir.[30]

26-*Briefwechsel*, Cilt III., s. 77-82.
27-Mehring, *Karl Marx: The Story of His Life*, s. 288-298.
28-*Briefwechsel*, Cilt III., s. 77-82.

Görülüyor ki Montesquieu ve Hume tarafından geliştirilip Ricardo'nun yeniden ele aldığı ve fiyat yükselmeleri ile düşmelerini dolaşımdaki para miktarında meydana gelen artış ve azalmaya bağlayan paranın nicel teorisi[31], sözkonusu paranın değerli madenleri temel aldığı yerlerde geçerli olamayacaktır. Asli (=içsel) değerleri olan bu paralar *bizzat kendi hareketleriyle* başka metaların fiyatlarındaki dalgalanmaları düzenleyemezler. Bu dalgalanmalar *birincil*(=primer) hareketler olarak görülmeli ve dolaşımdaki para miktarında meydana gelen yükselme veya düşme ise *türev* hareket olarak görülmelidir: "Şu halde, fiyatlar, dolaşımdaki para az ya da çok olduğu için yüksek değildir, tersine, fiyatlar yüksek ya da alçak olduğu için dolaşımdaki para çok ya da azdır."[32] Fiyatlarda genel bir düşüş para kütlesinin istifçiliğe çekilmesine, genel bir artış ise değerli maden kütlesinin dolaşıma sokulmasına neden olur.

Ricordo'nun para teorisini eleştirdiği malzemeyi Marx'a sağlayan şey herşeyden çok onun, fiyatlar tarihi üzerine Thomas Tooke'un büyük yapıtını incelemesidir. Dolaşımdaki para miktarının fiyatlardaki dalgalanmalarla belirlenmesi yasasının keşfedilmesini, Marx'ın, Ricardo sonrası ekonomi politik okulunun "belki de birinci erdemi" saymasındaki neden budur.[33]

Bununla birlikte Marx, madeni para dolaşımını düzenleyen yasalar ile "para işareti" dediği kağıt paranın dolaşımını düzenleyen yasaları biribirinden açıkça ayırdetmektedir. "Metaların değişim değeri veri olduğunda, dolaşımdaki altın miktarı kendi öz değerine bağlı iken, kağıt paranın değeri dolaşımdaki kendi öz miktarına bağlıdır."[34] Burada da emek-değer teorisinin mantıksal bir uygulamasını görmekteyiz. Kağıt para, banknot, sadece kendi değeri olan bir altın kütlesinin aracısı, bir "işareti"dir. Eğer bu değer on misli fazla bank-

29- *Theories of Surplus Value* Kısım II s. 501.

30-*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay., s. 93.

31- Marx'ın kendisi de *Felsefenin Sefaleti*, s. 90-92'de bu teoriye dayanır.

32- *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay., s. 139 / çeviride "ek para" diye gereksiz bir terim kullanılarak anlam bozulmuş çev./

33-İbid., aynı yer.

34- İbid., Sol Yay., s. 158-159.

nota dağıtılırsa, o zaman, açıktır ki, her banknot nicel olarak temsil etmesi gereken altın miktarının onda birini temsil edecektir ve dolayısıyla bu kağıt paralar cinsinden ifade edilen fiyatlar da, belli miktardaki altınla eşdeğerliği korumak üzere, on misli artacaktır.

Bununla birlikte para kulanımının genelleştiği bir toplumda para sadece bütün metaların genel dolaşım aracı değil, aynı zamanda genel ödeme aracıdır da. Kapitalist üretim tarzı ne denli gelişirse krediler o denli artar ve paranın ödeme aracı işlevi, onun dolaşım aracı işlevine kıyasla o denli önem kazanır.[35] Marx saymaca (=itibari) paranın kesinlikle paranın bu ödeme aracı işlevinden kalkarak geliştiğini vurgular ve bundan –dolaşım aracı ve ödeme aracı işlevlerinin yerine getirilmesinde para dolaşımının hızı veriyken– bu iki işlevin yerine getirilmesi için gerekli para hacmine ilişkin genel bir yasa çıkarır. Paranın oynadığı rollere ilişkin bir çözümleme, uluslararası ödeme aracı olarak değerli madenlerin rolüne ilişkin bir incelemeyle son bulur.

Marx'ın yetkinleştirdiği şekliyle emek-değer teorisine karşı son on yıllarda yöneltilen bazı itirazları incelemek ilginç olacaktır.[36] Bu bakımdan Frank H. Knight, Joseph Schumpeter, Oskar Lange ve Joan Robinson'un gözlemlerine değineceğim.

Knight'a göre[37] bir emek-değer teorisi ancak emek katı venakledilmez bir "üretim faktörü" olsaydı doğru olurdu Ama "emek" akışkanlığı "üretimin diğer aracıları"nın akışkanlığıyla birleşince öylesi bir duruma yol açar ki, orada bu "aracılar"ın değişik bileşimleri (=kombinasyonları) olanak içindedir ve beraberinde, onların değerinin kendi "marjinal üretkenlikler"i tarafından belirlenmesini getirir.

Burada tek çapanoğlu, makinelerin değerinin –üretimlerinin maliyetlerinin– kesinlikle biliniyor olmasıdır.[38] Bu, sözkonusu makinelerin üretebildiği metaların sayısından ya da değerinden bütünüyle

35- Ibid., Sol Yay., s. 185.

36- Emek-değer teorisine yöneltilen geleneksel eleştirileri *Marxist Ekonomi El Kitabı* (Suda Yay., Cilt III. s. 405-412) adlı yapıtımda incelemiş bulunuyorum.

37-Frank H. Knight, "Değer ve Fiyat" *Encyclopedia of the Social Sciences*, Cilt 15, s. 218-219.

38-Muhakemeyi basitleştirmek için "toprak faktörü"nü bir kenara bıraktım. Ama bu, muhakemeyi değiştirmeden, ona kolayca eklenebilir.

bağımsızdır. Hiçbir sanayici bir aygıt satın alırken kendisine onun getireceği "artıkdeğer"i hesaplamaz. Hesapladığı şey, üretim maliyetlerinde (ya da birim başına net maliyette, diyelim) onun kendisine sağlayacağı tasarruftur. Sanayicilere sorulacak olsa, onda dokuzu, kendilerini ilgilendiren şeyin "emek tasarrufu" olduğunu hemence söyleyeceklerdir (Birleşik Devletler'de makinalar uzun süre "emek tasarrufu eden aygıtlar" olarak tanımlanmıştır.)

Yine her sanayici bilir ki, fabrikada öylece hareketsiz duran makinalar bir değer üretmezler. Onların, üretimde bulunmak için canlı emek tarafından harekete sokulmaları gerekir.[39] Metaya yeni değer katan yalnızca ve yalnızca canlı emektir; makinaların değerine ve öteki "aracılar"a gelince, o da düpedüz canlı emek tarafından korunarak eşdeğeri (bütünüyle veya kısmen), ürettiği metalara aktarılır. Sanayiciler ve istatistikçiler bunu da bilirler, çonkü onlar, kapitalistler ve işçiler arasında paylaşılan ve "korunan değer"e (hammaddeler ve makinalar) eklenen bir "katma değer"den sözederler. Öyle ki bu "katma değer"in gizi yalnızca emekte bulunmalıdır; ve Marx, kendi artıkdeğer teorisini formüle edereken bunu keşfetmiştir.

Schumpeter'in emek-değer teorisine karşı ve "üretim faktörleri" denen teoriye yatkın muhakemesi de aynı türdendir. Emeke-değer teorisini destekleyenleri, ekonomik gerçeklikle aslında ilişkisi olmayan "etik felsefeler ve politik öğretiler"den esinlendikleri için kınar. "Başka sözlerle, onlar, bu amaç için gereken bütün şeyin, üretime geçmek için bir şirketin yalnızca emeğe değil, aynı zamanda toprakta ve sermayede içerilen her şeye ihtiyaç duyduğunu ve üç [üretim] faktörü [nü] hazırlamaktan bütünüyle bunun kastedildiği basit gerçeğini göremediler."[40]

39-"Otomatik fabrikalar"ın kâr -ki artıkdeğerden gelmelidir- etmesi gerçeğini nasıl açıklayacağız? Bu fabrikalar kural olmayıp istisna oldukları sürece, kendi duvarları içinde hiç artıkdeğer üretilmediği halde, kâr edebilirler, bu, sadece başka kuruluşlarda çalışan işçilerce üretilen artıkdeğerin bir kısmına sermayelerarası rekabetin işlemesi yoluyla sahiplenerek olur. Bütün kuruluşlarda tam otomasyon olgusu yerleşince kârlar ve artıkdeğer zorunlu olarak sönmelidir. Gerçekten de genelleşmiş otomasyonun yarattığı apaçık bolluk şartları altında bir "pazar ekonomisi"ne yer yoktur.

Tabii, insan gelip te bu düzeyde bir basmakalıplığa dayanmak isterse, bir "şirket"in, üretim yapmak için yalnızca emeğe, toprağa, binalara, makinalara, hammaddelere ve paraya değil, aynı zamanda örgütlü bir topluma, polis korunmasına, bildirişim araçları ve altyapı vs. içeren bir devlet düzenine ve daha birçok başka şeye ihtiyaç duyduğu da eklenmelidir. Neden keyfi olarak "üç üretim faktörü" yalıtlanıyor? Neden beş "üretim faktörün"den –emek, toprak, makinalar, likid para rezervi ve devlet örgütü– söz edilip; sonra bu "faktörler"e karşılık düşen beş "gelir" –ücretler, toprak rantı, kâr, faiz ve vergiler– keşfedilmesin?

Kapitalistler ve ideologları buna hatırı sayılır bir itiraz yöneltirler: girişimlerde yaratılan yeni değere devlet veya örgütlü toplum, hiçbir "gerçek katkı"da bulunmaz; onlar sadece "dış tasarruflar"ı ve kaçınılmaz genel çerçeveyi sağlarlar. İşte o zaman, girişimde yeni değerler yaratılmasına "toprak" ve "makinalar"ın ("likit para"dan söz etmiyoruz) da herhangi bir "gerçek katkı"da bulunup bulunmadığını aynı haklılıkla sorar insan; çünkü burada anıştırma ile kabullenilen şey, "üretim için kaçınılmaz bir faktör" olan *her* şeyin, bu özellik nedeniyle, "yeni değerin bir kaynağı" olmadığıdır. Böylece üretimde "katılan" değerin nihai kökeni sorununa yeniden dönmüş oluruz; bu, ancak canlı emek olabilir.[41]

Daha ciddi ve daha çokbilmiş (=sofistike) bir itiraz ise ilk yazılarından birinde Oskar Lange tarafından ileri sürülmüştür.[42] Lange'nin iddiası şöyle özetlenebilir: Her ne kadar Marxist teori kapitalist gelişme yasalarını doğru biçimde kestirebilmişse de, temelde kendisi "genel ekonomik dengesinin dural bir teorisi"[43] olduğu için, yeterli bir fi-

40-Joseph Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 558-559.

41- Şurası dikkat çekicidir ki, gerçek ekonomik ilerlemeyi ölçmek istediklerinde iktisatçılar canlı *emeğin üretkenliğindeki* ilerlemeye başvurmak zorunda kalmaktadırlar; onlar "sermayenin üretkenliği" veya "toprağın üretkenliği" gibi birşeye başvuramıyorlar çünkü bunların büyüme katsayılarını ekonomik ilerlemenin endeksleri olarak hesaplayamazlar.

42- Oskar Lange, "Marxian Economics and Modern Economic Theory" *Review of Economic Studies*de, Haziran 1935, s. 189-201.

yat (ve özellikle tekel fiyatları) teorisi ya da sosyalist bir toplumda kaynakların optimum kullanımına ilişkin yeterli bir teori, ya da her şeyden çok bir bunalımlar teorisi, sunamamıştır. Ayrıca kapitalist düzenin doğasına özgü teknik ilerleme ile belirlenecek ücretlerin tabiatını ve kârın yaşıyakalmasını emek-değer teorisi açıklayamamaktadır. Ama bu "dinamik" öğe, emek-değer teorisinin iç mantığının bir sonucu olmaktan çok kapitalizmin Marx tarafından açığa çıkarılan kurumsal çerçevesinin bir sonucudur. Ve kapitalist gelişme yasalarının keşfinde Marxizmin bir çözümleme aleti olarak üstünlüğünün kaynağı, emek-değer teorisinden çok Marx'ın bu kurumsal çerçeve çözümlemesidir.

Bana öyle geliyor ki Lange'nin daha başlangıç noktası hatalıdır. Emek-değer teorisi "genel ekonomik dengenin dural bir teorisi" olarak görülemez.[44] Marx tarafından düzeltilip yetkinleştirildiği şekliyle emek-değer teorisi, artıkdeğer teorisiyle ayrılmaz biçimde bağlıdır. İki teori birlikte, bırakınız "dural bir teori" oluşturmayı, tanımı gereği dinamik bir teoriyi biçimlendirirler. Aslında onlar iki karşıtın bir bireşimi, bir eşit değişim kavramı ile eşit olmayna bir değişim kavramının birleşmesidir. Herşeyden çok, emek ile sermaye arasındaki değişim bu ikili niteliğe sahiptir.

Dolayısıyla "Marxist model" tabiatı gereği dinamiktir, çünkü yeni değerin üretiminin, değerin artmasının, ekonomik genişleme ve ekonomik büyümenin, kapitalist üretim tarzının doğasına özgü olduğu sonucuna yol açar. Bu Marxist modelin kendisi bir "genel denge teorisi" değil, fakat yine iki karşıtın bireşimidir, kapitalist ekonomik yaşamın sürekli (ve apaçık) dengesizliğinin daha sağlam bir dengeye dayalı olduğunun, bunun da kendi payına dengede, düzeni çökertmekle sonuçlanan zorunlu ve kaçınılmaz bozulmalara (dönemsel bu-

43- İbid., s. 194.

44-Bu türden yanlış anlamaların doğmasının bir nedeni Kapitalin II. Cildindeki yeniden üretim şemalarını anlıyamamak olmaktadır. Bu şemalar kapitalist üretim tarzının, "dural denge"sini açıklamayı değil, tam tersine, dengesinin durmadan bozulmasına ve genişletilmiş üretimin döngüsel kesilmesine karşın bu üretim tarzının varlığını nasıl sürdürdüğünü göstermeyi hedefler.

nalımlar, ortalama kâr oranının düşme eğilimi, sermaye yoğunlaşması, sınıf mücadelesinin yoğunlaşması) yol açtığının gösterilmesidir.

Dinamik öğenin (ekonomik evrim), emek-değer teorisinden çok, kuramsal çerçeveden doğduğu yolundaki Lange'nin fikri yine bir hata üzerine kuruludur. Lange'ye göre, eğer ücretlerin neden "işverenlerin kârını yokedecek bir tehdit"[45] olmadığını anlamak istiyorsak, "teknik ilerleme" öğesi gereklidir; kapitalist kâr teknik ilerleme ortamı olmaksızın varlığını sürdüremez. Teknik ilerleme olmadan da ücretlerin, kârları ortadan *kaldırmayacağını*, çünkü bu noktaya varmadan çok daha önce kapitalistlerin işçi almayı durduracaklarını Lange unutmaktadır. Böylesi durumda onlar fabrikalarını kapatıp bir yedek sanayi ordusunu yeniden kurmayı –hatta "teknik ilerleme" olmaksızın– tercih ederler. Neo-kapitalizmin bütün az çok "önceden hazırlanmış" durgunluklarında olan da budur. Kapitalistler bekleyebilirler, oysa ne üretim araçları ne de yaşama araçları olan işçiler bekleyemezler.

Ayrıca Marxist modele göre, teknik ilerlemeyi açıklayan şey yalnızca sermaye ve emek arasındaki rekabet değil, aynı zamanda kapitalistler arasındaki rekabettir de. Rekabetin bu iki biçimi de, bir meta üretmek için toplumsal bakımdan gerekli olan emek miktarının *a priori* (=önceden) *bilinmez* olması ve kendini ancak *a posteriori* (=sonradan) ortaya koymasına esas olan ekonomik şartlar altında sermayeyi biriktirmek ve artıkdeğeri gerçekleştirmek gibi ikili gerekliliken doğmaktadır. Marxist ekonomi teorisindeki "dinamik" öğenin nihai kökü işte –kapitalist üretim tarzının, yani genelleşmiş meta ekonomisi düzeninin temel karakterine ilişkin– bu iki nedendir.

Son olarak hemen İkinci Dünya Savaşı ertesinde Joan Robinson'un formülleştirdiği emek-değer teorisi eleştirisinden sözedeceğim.[46] Ona göre Ricardo gibi Marx da metalarda "ağırlık veya renge benzer" asli bir değer aramakla yanılmıştır. Marx, Smith gibi, "değişmez olacak bir değer ölçüsü" aradı ve onu emekte buldu. Bu teorik

45-Lange, "Marxian Economics and Modern Economic Theory" s. 198-199.

46-Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics* ve "The Labor Theory of Value, A Discussion" *Science and Society*de 1954. ("Ağırlık veya renk" hakkındaki cümlesi aslında kendisini *Collected Economic Pop*ersında geçer. - s. 147.

temeller üzerinde kurulan emek-değer teorisi yararsızdı ve Marx emek-değer teorisine başvurmadan, keşfettiği bütün gelişme yasalarını daha az karmaşık sözcüklerle açıklayabilirdi.

Roman Rosdolsky'nin ayrıntılı biçimde gösterdiği gibi[47], bu iddialar, Marx'ın fikirlerini -kendisi yeterince açık biçimde açıklamasına karşın- kavramakta gösterilen şaşırtıcı beceriksizliktir. Marx, metaların değişim değerinin metaların *fiziksel* anlamda "asli bir niteliği" olduğunu açıkça reddetmiştir; aksine, metaları aynı ölçüyle ölçülür kılan şeyin tabiatının fiziksel olmayap toplumsal olduğunu göstermiştir. Joan Robinson'un kavramadığı şey, kullanım değerleri ve ürünlerin fiziksel özelliklerini yaratan somut emek ile değişim değeri yaratan soyut emek arasındaki farktır. Yine Marx, "değişmez bir değer ölçüsü" keşfetmek için yola çıkmamıştır. Aksine değişim değerinin ölçüsünün de bizzat meta olması gerektiğini, onun da bizzat değişir olması gerektiğini göstermiştir. Değişim değeri, bütün metalarda ortak bir niteliği -hepsinin soyut emek tarafından, toplumun emrindeki toplam emek potansiyelinin bir bölümü tarafından üretilmeleri gerçeği- öngördüğü içindir ki o yekten toplumsal ve değişirdir, fiziksel ve değişmez değil!

Bütün bu eleştirilerin ortak yanı, bunların, değişim değeri sorununun altında yatan sosyoekonomik sorunları keşfetmek için Marx'ın yükseldiği *soyutlama düzeyini* kavramaktaki yetersizlikleridir. Marx'ın yanıtlamaya çalıştığı soru şudur: Kapitalist üretim tarzının insan iradesinden bağımsız "doğal", "otomatik" yasalarla işlediği veri ise, nasıl oluyor da, genellikle körükörüne yapılan milyarlarca değişim işlemi, sürgit bunalımlar ve ekonomik faaliyette kesintiler yaratmıyor, tersine, zorunlu olarak ara sıra süreksizliklerle kesilen bir süreklilik çerçevesi içinde akıp gidiyor? Bu sürekliliği sağlayan hangi güçtür? Emeği ve sermayeyi farklı sanayi dallarına dağıtan güç nedir?

47. Roman Rosdolsky "Joan Robinsons Marx-Kritik" *Arbeit und Wirtschaft*da Haziran-Temmuz 1959. (Bu makale ilkin İngilizce olarak *The New Socialist*, Yeni Delhi, Şubat 1959'da çıkmıştır.)

Değişim değerinin soyut insan emeğinden oluştuğunu açıklarken Marx "işçi sınıfının kapitalizmde sömürülmesini göstermek" için bir "teori seçiyor" değildi.[48] Bu soruna yanıt sağlıyordu. Marx'ın eleştirmenleri onun teorisine itirazlarını ileri sürerken sadece onunkinin yerine uyumlu bir teori koymayı beceremekle kalmamakta; genel olarak sorunun ne olduğunu da anlayamamaktadırlar.

Böylece Roman Rosdolsky haklı olarak, Marx tarafından yaratılan emek-değer teorisinin yalnızca sosyalist toplumda tam ve eksiksiz olarak geçerli olacağı yolundaki Joan Robinson'un iddiasına karşı çıkar.[49] Bireysel emek doğrudan doğruya toplumsal emek olarak tanıdıktan sonra –ve sosyalist bir toplumun bu, temel özelliklerinden biridir!– artık bu emeğin toplumsal niteliğini "yeniden keşfetmek" için pazarı da içine katan dolambaçlı yolu tutmak açıkça saçmadır. Bu yüzden meta üretimine ve *daha ziyade* "meta değerine"ne ya da "değer yasasına"na sosyalist bir toplumda yer yoktur.

Maurice Godelier gibi Marx'ın yapıtlarını iyi bilen ve Marxist yöntem ve öğretiyi derinine inceleyen bir yazarın şöyle demesi şaşırtıcıdır: "Kapitalist düzen, artıkürünün özel bir mülkedinme yapısına dayanıyorsa, mülkedinmenin yapısına ilişkin farklı bir hipotez kullanarak, sosyalist bir ekonominin işleyişini fikir düzeyinde kurabiliriz. Vardığımız model farklıdır ama o da değer yasasına dayanmaktadır. Böylece değer yasası bize, sosyalist bir gelişme modeli kurmak olanağı vermektedir..."[50]

Bu, Marx'ın değer teorisi anlayışıyla hiç bağdaşmaz. Marx'da bütün toplumlar için genel olan emek zamanı teorisi ile değer yasasınca düzenlenen bir ekonomi özdeş değildir; ikincisi sadece ilkinin özel bir biçimidir.[51] Değer teorisi yalnızca tek tek mülk sahiplerinin emek ürünlerini aldıkları (bu metalarda, onları üretmek için, toplumsal bakımdan gerekli emek miktarı birleşmiş üreticilerce *a priori* saptanmış

48- Lange hatalı olarak bunu anıştırmaktadır. Bkz. "Marxian Economic and Modern Economic Theory." s. 195.49- Rosdolsky, "Joan Robinsons Marx-kritik" s. 182-183.
50-Maurice Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie*, s. 148.
51-Bu kitabın 92. sayfasında *Grundrisse*den yaptığmıız alıntıya bakınız.

olmayıp, ancak pazar yasalarınca *a pasteriori* saptanmıştır) bir toplumda geçerlidir. Değer teorisinin sosyalizmde geçerli kalacağını söylemek bizzat metaların tabiatını yanlış yorumlamaktır ki, Godelier'nin de yaptığı aslında budur.[52]

Godelier, metanın eksik bir tanımıyla yola çıktığı gibi, kapitalizme de kabul edilemeyecek bir tanım getirmektedir: "Ancak artıkdeğerin oluşmasının açıklandığı andan itibaren sermaye teorisinin gerçekte başlamış olduğunu göstermiş bulunuyoruz. Ama bu, kapitalist üretim ilişkilerini doğrudan doğruya ve kendi başına açıklamaz. Kapitalizme özgü olan, bu artıkdeğerin, üretim araçlarına sahip olan bireyce mülk edinilmesi, yani artık ürünün özel mülkiyete geçirilmesidir..."[53] Bu, Stalinizm özürcülerinin Marxizmi çevirdikleri sefil karikatüre acı bir benzerlik göstermektedir.

Marx'da kapitalizm asla sadece artıkdeğerin özel mülk edinilmesi ile tanımlanmamaştır; hatta Engels, devletin, artıkdeğeri bir bütün olarak burjuvazinin yararına mülkedindiği bir durumu imgeler; ama bu kapitalizmin ortadan kalktığı anlamına gelmez.[54] Sermayenin Marxist teorisi kapitalizmi, üretim araçlarının sermayeye ve işgücünün metaya dönüşmesiyle, yani meta üretiminin genelleşmesiyle ta-

52-(*Rationalité et irrationalité en économie*, s. 212-213) de yaptığı meta tanımına bkz. "Marx için meta, iki özellikle karakterize edilen bir nesnedir(!) -a- yararlıdır dolayısıyla metanın bir kullanım değeri vardır... -b- farklı yararlığı olan mallarla belli oranlarda değişime sokulur. Onun bir değişim değeri vardır ve yalnızca başka insanlar için öncelikle bir kullanım değeri olduğu içindir ki o bu değişim değerine sahiptir." Karşılaştırma için bizzat Marx'ın *Kapital*'in I. Cildinin birinci bölümünde metaların fetişizmi üzekine ünlü pasajında söylediklerine bakınız. "Yalnızca ele aldığımız bu özel üretim biçiminde, meta üretiminde geçerli olan şey, yani *bağımsız olarak yürütülen özel emeğin* farklı türlerinin özgül toplumsal niteliğinin, bu emeğin her çeşidinin insan emeği olması nedeniyle eşitliğinden ibaret olması ve bu özgül toplumsal niteliğin nesnel bir biçim, emek ürünlerinin değeri biçimini alması -işte bu gerçek kafası meta üretimi ilişkileri için hapsolmuş insana... nihai (=kesin) gibi gelir." (altını ben çizdim. -E.M. Bkz. Kapital Sol Yay., I. Cilt. s. 96.) Sosyalizmde "meta biçimi"ni ve emek ürünlerinin "değer"ini sürdürmek isteyenler için bu sözcükler yazılabilirdi.

53- Godeller, *Rationalité et irrationalité en economie*, s. 147-148.

54-Karşılaştırmak için bkz. Engels, *Anti-Dühring*, Kenan Somer çevirisi, Sol Yay., Mart 1975, s. 414-415.

nımlar. Üretim araçlarının meta olmaya devam ettikleri (yani pazarda alınıp satılabilmeleri –ki bu, dışmerkezci/=ademimerkezciyetçi/ yatırım kararları demek olup kendi payına o da dönemsel aşırı üretim ve işsizlik bunalımları olasılığı demektir) ve işgücünün meta olmaya devam ettiği bir "sosyalizm", üretim araçlarında özel mülkiyet kaldırılmış olsa bile, sadece devlet kapitalizmi olur. Başka şeylerin yanısıra işin yapıldığı yerlerde hiyerarşik ilişkilerle ve üreticiler kitlesinin kendi emek ürünlerine tasurruf edememeleri ile (bu ise, bu emeğin yabancılaşmış tabiatı demektir) tanımlanan kapitalist üretim ilişkileri –artıkdeğerin özel mülkedinilmesi onun yalnızca bir yanıdır– yüzde 100 olarak varolmaya devam eder.

Kesin olan bir şey varsa, kapitalist üretimden önce de var olan meta üretiminin, aynı zamanda kısmen ondan daha uzun yaşayıp kapitalizm ile sosyalizm arasındaki bütün geçiş evresi süresince de varlığını sürdüreceğidir; ama bunu kapitalizmden artakalan bir kalıntı, henüz tamamiyle aşılmış olmayan önceki toplumdan kalan bir cüruf olarak, toplumsallaştırılmış ekonomi ile çatışma halinde sürdürecektir. Sosyalist bir toplum kurma süreci kesinlikle meta üretiminin sönmesi sürecidir. Değer teorisine dayalı sosyalist bir ekonomi modeli formülleştirmeye çalışmak, Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*ndeki ünlü formülü kullanırsak, burjuva "hukuk"una dayalı sosyalist bir "hukuk" modeli formülleştirmeyi denemek kadar saçmadır.

7.
GRUNDRİSSE
Veya Çalışma Zamanının ve Boş Zamanın Diyalektiği

Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (*Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları*), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* ile birlikte, *Kapital*den önce Marx'ın vardığı en yüksek noktayı oluşturur ve çok sayıda ekonomik çözümleme içerir. Kapital için hazırlık çalışması olarak ya da daha açıkçası Marx'ın baş yapıtının ortaya çıkmasına esas olarak kapitalizm çözümlemesinin bütün yanlarıyla geliştirilmesi olarak kavrandığında *Grundrisse* hem Marx'ın daha sonraki ekonomik yazılarının tümünde kullandığı malzemeleri hem de gelecek yapıtları için bir maya olarak düşünmediği birçok öğeyi içerir.

Bu ayırımın herhalde iki nedeni vardır. Bir kere Marx'ın, kapitalist üretim tarzının bütün öğelerinin genel çözümlemesine ait çalışmasını bitiremediğini biliyoruz. Daha *Grundrisse*yi yazdığı günlere dek uzanan ilk planında sermaye çözümlemesini toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret ve dünya pazarı çözümlemesi izleyecekti. Bu planlamanın ancak altıda biri gerçekleştirilebildi ve bu halde bile *Kapital*in IV. Cildi (*Artıkdeğer Teorileri*) ilk kısmından öteye gidemedi. Marx'ın 1866'da bu ilk plandan vazgeçerek neden yalnızca sermayeyi dört kısımda ele aldığını uzmanlar sürgit tartışabilirler; sermayenin üretim süreci; sermayenin dolaşım süreci; bu süreçlerin birliği ya da sermaye ve kâr; ve ekonomik teorilerin eleştirel bir tarihi.[1] Yine de, toprak mülkiyeti, ücretli emek, dış ticaret ve dünya pazarlarına ilişkin, *Kapital*in dört cildinden hiçbirinde bulunamayacak

son derece önemli birçok gözlemin *Grundrisse*de bulunduğu bir gerçektir. Bunlar çiçek açma fırsatı bulamayan sürüyle tohumdur ama onların zenginliği, yine de günümüz ve geleceğin Marxistlerinin düşüncesi için devamlı bir uyarım kaynağı oluşturmaktadır.

İkinci olarak, *Grundrisse*de kullanılan anlatım yöntemi *Kapital*dekine göre "soyut", daha tümdengelimseldir ve içinde daha az açıklayıcı malzeme (=matèriaux d'illustration) olmasının yanısıra özellikle tarihe ilişkin çok sayıda yansözler (=digression) ya da geleceğe açılan pencereler vardır; bunlar *Kapital*in son redaksiyonunda çıkarılmışlarsa da bazıları son derece zengindir; Marxist teoriye, toplumsal ve ekonomik sorunlar yönünden gerçek katkılardır. Marx konusunda başlıca yetkelerden biri olan Roman Rosdolsky bu konuda, *Grundrisse*nin yayınlanmasının "deyim yerindeyse Marx'ın ekonomi laboratuarına girmemizi sağlayarak onun metodolojisinin tüm inceliklerini, kıvrımlı yollarını ortaya seren gerçek bir ifşaat"[2] olduğunu söyler.

1-Bu sorunu ciddi biçimde ilk inceleyecek yazar Herny Grosmann'dır. ("Die anderung des Aufbauplans das Marxchen Kapital, und ihre Ursachen." *Archiv für die Geschichte des Sozializmus*da) Grosmann *Kapital*in planındaki değişikliği Marx'ın bir bütün olarak artıkdeğeri ortaya çıkardığı biçimler içinde ayrı ayrı (kâr. rant, faiz vb.) ele alma kararına yorar. Bizzat, Marx'ın Engels'e yazdığı 15 Ağustos 1863 tarihli mektupta herşeyi "baştan aşağı değiştirmek zorunluluğu" ile karşı karşıya kaldığından sözeder. (*Briefwechsel*, III. Cilt. s. 143.) Bununla birlikte Marx *Grundrisse*de ortaya çıkıtığı özgül biçimlerinden ayrı olarak artıkdeğer kategorisini zaten tamamiyle geliştirmiş bulunuyordu. "Das 'Kapital in Allgemeinen' und die 'vievlen Kapitalien'" adlı makalesinde (*Kyklos*, No, 2 1953.) Roman Rosdolsky Marx'ın 1857 Eylül ve 1868 Nisanı arasında *Kapital* için çizdiği onüç varyant ayırdeder.

2-Roman Rosdolsky, "Ein Neomarxistisches Lehrbuch der Politischen Ökonomie." *Kyklos*da, No. 4, 1963, s. 651, 1967'de ölen Rosdolsky o zaman dek *Grundrisse* üzerine *Zur Entstehungsgeschichte des Marxchen 'Kapital'* adlı bir kitap yayınlamıştı.

Dile Geschichte einer grossen Entdeckung adlı aksi takdirde şahane kitabında W. S. Wygodski (s. 81), Marx'ın *Grundrisse*de henüz sermayelerarası rekabet sonucunda kâr oranının eşitlenmesi teorisini geliştirmemiş olduğunu söyler. Her ne kadar Marx'ın henüz "üretim fiyatı" terimini icad etmediği doğruysa da, kâr oranının eşitlenmesi teorisinin *Grundrisse*de bulunmayacağı doğru değildir. Ondan açıkça söz edilmiştir ve farklı dallara yatırılmış olup artıkdeğer oranları farklı olan sermayeler arasındaki rekabete dayandırılmıştır. (s. 338-339 ve s. 549-550.) Bu son pasajda Marx "genel fiyat" anlatımını kullanır. Bu, ilerde kullandığı "üretim fiyatı" anlatımı ile özdeştir.

Marxist teorinin gelişmesine *Grundrisse*de bulunabilecek asli katkılardan daha önce söz etmiştim; diğer, artıkdeğer ve para teorilerinin yetkinleştirilmesi. Bunlara, Marx'ın klasik ekonomi politik okulundan devraldığı çözümle aletlerinin yetkinleştirilmesi de eklenmelidir. Böylece ilk kez *Grundrisse*de ortaya şunlar çıkmış oluyor: değişmeyen sermaye(değeri işgücü tarafından korunup sürdürülür) ile değişken sermayenin (değeri arttırılır) kesin ayrımı (s.289); bir metanın değerinin, üç öğenin toplamı, yani değişmeyen sermaye, değişken sermaye ve artıkdeğerin toplamı olarak (c+v+s) sunulması (özellikle bkz.s.219-343); sermayenin dolaşım döngüsünün kısaltılmasıyla yıllık artıkdeğer kitlesinin büyümesi (s.417-418); artıkdeğerin mutlak artıkdeğer ve görece artıkdeğere bölünmesi (s.311-312) ve hatta bunun mutlak ve görece artıkemek arasındaki ayırım şeklinde verilmesi (s.264-265); kâr oranının eşitlenmesi teorisinin tümü (s.217-362); vb.

Aslında Marx'ın ekonomi teorisinin *Grundrisse*de bulunmayan öğeleri yalnızca yeniden üretim sorunlarıyla[3] birlikte ortalama kâr oranının düşme eğilim teorisidir (yine de Marx bunu bilmekte ve s.283-289'da oldukça zahmetli biçimde çözümlemektedir).

Grundrissenin herşeyden çok *Kapital*de kullanılmayan kısımları özel bir incelemeye değerdir ve burada Marx'ın Engels'e 14 Ocak 1958 tarihinde *Grundrisse*yi yazdığı sıralarda gönderdiği mektubun bir pasajından, bilimsel sosyalizmin kurcusunun şu söylediklerini anmak zorundayızdır: "Konuları ele alış *yöntemi* bakımından Hegel'in Logicine yeniden göz atmış olmak bana çok yararlı oldu -Freiligrath, Bakunin'e ait olan birkaç Hegel cildi bulup bana hediye olarak göndermişti."[4] "Meta ve para" "kullanım değeri ve değişim değeri", "sermaye ve ücretli emek", "çalışma zamanı ve boş zaman", "emek ve zenginlik" gibi *Grundrisse*de bolca bulunan bir dizi "diyalektik çift"in açıklanmasına ve Marx'ın çözümlenmesinin olağanüstü

3- Marx yeniden üretim sorununu ilk kez Engels'e yazdığı 6 Temmuz 1863 tarihli mektubunda çözer. (*Selected Correspondence*, s. 153-156.)

4-*Selected Correspondence*, s. 102.

zenginliğine, doğrudan neden olmamışsa bile, en azından yazarın eski ustasıyla ikinci karşılaşmasının uyarıcı etkisi olduğu yadsınmaz görünüyor.

İnsan, Marx'ın bu deneyimini, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* ve *Devlet ve İhtilal*i ortaya çıkartacak Lenin'in teorik düşüncesinin en zengin döneminden hemen önce (Eylül-Aralık 1914, sonra 1915) Lenin'in Hegel'le ikinci karşılaşması ile benzeştirmeden edemez. Marx'ın kendisinin de söylediği ve Lenin'in birçok kereler vurguladığı gibi, Marx'ın başlıca ekonomik keşiflerini yapmasına olanak veren şey, ekonomik sorunlara gerçekten de kendisinin başlattığı diyalektik inceleme yönteminin uygulanmasıdır. O, ekonomik olguları bu yöntem sayesinde, kendi iç çelişkilerince itimlenen (=hareket eden) toplu bir bağlam (üretim tarzı, üretim ilişkileri) içine yerleştirmiştir. Meta ekonomisi olgusunun ve bu ekonominin *yansısı* olan "kategoriler"in yalnızca insanlık tarihinin özgül bir dönemiyle sınırlı, tarihsel olarak belirlenmiş karakterini de yine bu yöntem sayesinde açıkça kavrayabilmiştir.[5]

Kahince bir deha gücü gösteren bu parlak çözümleme pasajlarından ya da *Kapital*in tarihsel kısımlarını önemli şekilde tamamlayan tarihsel pasajlardan hangilerinin daha değerli olduğuna karar vermek zordur.

Daha önce de belirtildiği gibi, Marx *Grundrisse*de genel "artıkdeğer" kategorisi ile onun orta yerde görünen özgül biçimlerini biribirinden ayırdeder. Aynı zamada *eşit olmayan değişimin sonucunda* dolaşım süreci içinde rastlantısal olarak ortaya çıkan artıkdeğeri, üretim sürecinin akışında üretilen artıkdeğerden ayırdeder. Birincisi kapitalist üretim tarzının yükselişinden öncedir oysa ikincisi ancak onun içinde gelişebilir. Kapitalizm öncesi toplumlarda ticaret sermayesinin kârının kaynağını açıklayan "değişimdeki dolandırıcılık"tan Marx sakınmadan sözeder.[6] Eşit olmayan değişimin ise kapitalist

5- Bkz. Gino Londo, *Il metodo dell'economia politica*, s. 120-125 de Marx'ın 18 Mart 1872 tarihli Lachâtre'a mektubundan alıntı ve yine Lenin'in *Collected Works*, Cilt 38'de yayınlanmış bir yazısı.

6-*Grundrisse*, s. 742-743.

üretim tarzı içinde yalnızca emek ile sermaye arasındaki değişimde değil, aynı zamanda farklı uluslar arasındaki değişimde, uluslararası ticarette yeniden ortaya çıkabileceğini de göstermeyi unutmaz. Hem Luxemburg'unkinden temelden farklı olarak bunalımların nedenine ilişkin kendi anlayışını[7] hem de kapitalist dünya ticaretini daha az gelişmiş halkların sömürülmesinin bir aracı olarak gören anlayışını aydınlatan onun uyarlı (=*pertinent*) gözlemi işte bundan dolayıdır: "Yalnızca bireysel kapitalistler değil, uluslar da sürekli olarak biribirleriyle değişime girebilir ve değişimden eşit üstünlükler sağlamaksızın bu değişimi daha da geniş bir ölçekte yenileyebilirler. Uluslardan biri, kapitalist ile işçi arasında olan değişimdeki kadar olmamakla birlikte, karşılığında hiçbir şey vermeksizin, bir diğerinin artıkdeğerinin bir kısmına sürekli olarak sahip çıkabilir."[8]

Grundrissedeki en çarpıcı pasajlardan bazıları, daha önce belirttiğimiz gibi "harcanabilir zaman/çalışma zamanı/ boş zaman" diyalektiğine ilişkindir. "Her tasarruf son çözümlemede bir zaman tasarrufuna ergir," diyor Marx ve bu kuralın, üretimini kolektif olarak düzenleyen bir toplum için olduğu kadar sınıflı toplumlar için de geçerli olduğunu açıklıyor: "Bir kez kolektif üretime geçilince zaman belirlenmesi şüphesiz zorunlu olacaktır. Mısır, sığır, vb. yetiştirmek için toplum ne denli az zamana gereksinirse, maddi ya da manevi diğer üretim biçimleri içni kullanıma hazır o denli çok zamanı olacaktır. Tıpkı bireyin *gelişmesinin, zevkinin ve faaliyetinin genişliğinin, onun zamanı tasarrufuna (Zeitersparung) bağlı oluşu gibi...* Nasıl bir birey yeterli oranda bilgilenmek ya da faaliyetinin farklı gereklerini karşılamak için zamanını doğru biçimde kullanmalıysa toplum da, bütün ihtiyaçlarının yeterince üretilmesini sağlamak için zamanını verimli biçimde ayarlamalıdır. Böylece emek zamanının farklı üretim dalları arasında planlı dağılımı gibi, zaman tasarrufu da, kolektif üre-

7-Bununla ilgili olarak, sermayenin, kapitalist olmayan ortam yönünde olmamak üzere, dolaşımda bulunduğu çemberi genişletmek ihtiyacına ilişkin pasajlara bakınız: "Bir yerde yaratılan artıkeğer bir başka yerde yaratılan artıkdeğere gereksinir ki onunla değişebilsin." (*Grundrisse*, s. 311.)

8- İbid. s. 755.

time dayalı bir toplum için birincil ekonomik yasa olmaya devam eder."[9]

Marx şöyle sürdürür: "O [bu zaman tasarrufu], böylesi bir toplumda kendini bir yasa olarak hatta daha büyük ölçüde dayatır. *Ama bu, değişim değerlerini (emek ya da emek ürünleri) emek zamanı ile ölçmekten temelden farklıdır.* Aynı işkolunda ve farklı türden işlerdeki bireylerin emeği biribirinden yalnızca nicelikçe değil, nitelikçe de farklıdır. O zaman şeyler arasında sadece nicelik farkı ile anıştırılan şey nedir? Onların nitelikçe özdeş olduğu. Emek biçimlerinin nicelikçe ölçülmesi böylece onların eşdeğer olmalarını, nitelikçe özdeşliklerini (öngörür)."[10]

Daha ileride Marx, "gerekli emek zamanı" ve "aşırı, fazla, harcanabilir emek zamanı" şeklindeki anahtar fikirleri getirerek emek zamanı ekonomisi (=tasarrufu) temel sorununa döner: *"zenginliğin bütün gelişimi harcanabilir zamanın yaratılması üstüne kuruludur.* Gerekli emek zamanı ile fazla emek zamanı (ilkin gerekli emek açısından böyle gözükür) arasındaki oran üretici güçlerin farklı gelişme düzeylerinde değişir. Değişimin daha üretken düzeylerinden insanlar yalnızca fazla emek zamanlarını değişime sokarlar; o, aralarındaki değişim için bir ölçü sağlar ve bu yalnızca fazla ürünleri kapsar. Sermayeye dayalı üretimde gerekli emek zamanının varlığı fazla emek zamanının yaratılmasıyla koşullanmıştır."[11]

*Grundrisse*deki bu pasajın hemen ardındaki sayfalarda Marx bu fikri geliştirerek kapitalizmin gerçekte çalışan nüfusu, yani gerekli emek zamanının garanti edilmiş olduğu insan sayısını artırmaya çabaladığını ama bunu yalnızca bu insanların da kendi paylarına artıkemek, "fazla emek" verecekleri ölçüde yaptığını açıklar. İşte hem toplam nüfusu hem de "fazla nüfus"u (yedek sanayi ordusu) sermayenin artırma eğilimi bundandır; bu yedek sanayi ordusu çalışan nüfusun sermayeye "fazla emek" sağlamasını garantilemekle görevlidir.

9-İbid., s. 89. (Altını ben çizdim. E.M.)
10-İbid., s. 89, 90 (Altını ben çizdim. E.M.)
11-İbid., s. 301, 302.

yedek sanayi ordusu ücretleri düşürür, dolayısıyla artıkdeğeri artırır ki bu da işçi açısından "fazla emek"ten başka bir şey değildir.

Bu açıkça sorunun yalnızca bir yanıdır. Marx aynı zamanda "fazla emek"in öteki yanını, bireylerin gelişmesi bakımından bir zevk ve zenginlik kaynağı oluşu gerçeğini de vurgular. Ama bu önce toplumun bir *bölümü* içindir; hem de, toplumun bir başka bölümü için cebri emek olması şartıyla: "Toplum, asla, temel ihtiyaçlarını karşıladığı andan itibaren bir bireyin kendisi için pek çok şey yaratmasından dolayı evrilmez. Onun evrilmesine neden, bireyin ya da bireylerin sınıfının kendi temel ihtiyaçları için gerekenden daha fazla çalışmaya zorlanmalarıdır; çünkü bir yandan artıkemek ortaya çıkarken öte yandan emek sarfetmeme ve fazla zenginlik ortaya çıkmaktadır. Gerçekten zenginliğin gelişmesi yalnızca bu çelişkiler yoluyla meydana gelir; gizilgüç açısından ise bu çelişkileri kaldırmayı olanaklı kılan şey tam da zenginliğin bu gelişmesidir."[12]

Böylece "gerekli emek zamanı /artıkemek zamanı/ boş zaman" diyalektiğinin, bu diyalektiğin bütün iç çelişkilerinin ilerleyen gelişmesi ve aşılması için genişlemesine açılışını görürüz; çünkü artıkemeğin gelişmesi, en azından kapitalist üretim tarzı altında, üretici güçlerin muazzam bir gelişmesi de demektir –ve bu gelişme onun kaçınılmaz "uygarlaştırıcı görevi"dir. Ortaklaşmacı (=kolektivist) bir toplum ancak bu temel üzerinde, toplam çalışma gününü, her bireyin gizilgücünün çok yönlü gelişmesinin baskı altına almak ya da sakatlamak zorunda kalmaksızın en aza indirebilir.

Artıkemeğin işçi sınıfınca geliştirilmesi kapitalist üretim tarzı içinde, hemen, kapitalistler payına *boş zamanın gelişmesi* demektir: "İşçinin ek bir süre için çalışmak zorunda olması gerçeği şu öteki gerçekle, yani kapitalistin bir olumsuzlanması olarak anlaşılışı ile özdeştir; kapitalist, gerekli emek sağlamak zorunda bile değildir.kendisinin yeniden üretilmesi için gerekli emek zamanını nesnelleştirmek, ona değer kazandırmak iznini almak içinr işçi, artıkemek zamanı sürescince çalışmak zorundadır. Öte yandan kapitalistin *gerekli emek* za-

12- Ibid., s. 305.

manı bile böylece *boş zaman*, yani onun doğrudan yaşamını sağlamaya ayrılmak zorunda olmayan zaman olmaktadır. Bütün *boş zaman* serbestçe gelişme için olduğuna göre, kapitalist, işçilerin toplum için, uygarlık için ürettikleri boş zamanı gaspetmektedir."[13]

Kapitalist üretim tarzının "tarihsel görevi" gibi gözüken sabit sermayenin gelişmesi de bizzat toplumsal zenginliğin derecesinin bir indeksi ve yansısıdır. "Doğrudan doğruya kullanım değerine ve aynı zamanda doğrudan doğruya değişim değerine yöneltilen üretim nesnesi, bizzat tüketilmesi hedeflenen üründür. Üretimin, sabit sermaye üretimine doğru yöneltilen bölümü ne doğrudan zevk için nesneler ne de doğrudan değişim için değerler –en azından, hemen gerçekleşmesi olanaklı olmayan değişim değerleri– üretir. Böylece o, üretkenlik tarafından erişilmiş olan düzeye –yani, üretim zamanının bir bölümünü, yani bu [aynı] zamanın durmadan artan bölümünün, üretim araçları üretmek için kullanılabileceği gerçeğine– bağlıdır. Bu ise toplumun bekleyebileceğini[14]; yaratılmış bulunan zenginliğin büyük bir kısmını, hem acil zevklerden ve hem de acil zevklerin giderilmesine ayrılan üretimden çekip alarak (bizzat maddi üretim süreci içine) doğrudan üretici olmayan iş için kullanabileceğini anıştırır.

"Bu, görece bolluğun yanısıra yüksek bir üretkenlik düzeyine ulaşılmış olmayı gerektirir ve daha kesincesi, döner sermayenin sabit sermayeye dönüşmesine doğrudan ilişkili olan belli bir düzeyi gerektirir. Nasıl *görece artıkemek kütlesi gerekli emeğin üretkenliğine bağlıysa, sabit sermayenin üretilmesi için kullanılan emek zamanı kütlesi de* ... ürünün doğrudan doğruya üretilmesi için ayrılan emek zamanının üretkenliğine bağlıdır."[15]

Kapitalizm bu sabit sermayeyi, bu bilimsel teknolojiyi daha zengin ve daha karmaşık biçimde geliştirdiği ölçüde ama, üretim de gittikçe insan emeğinden o denli kesinkes bağımsız hale gelir. Marx burada gittikçe artan ölçüde ilerleyen otomasyonun biçimini ve onun sosyalist insanlık için taşıdığı zengin vaadi kestirmektedir: "Büyük

13- Ibid.,s. 527.

14-Bu bölüm, Böhm-Bawerk'in sermaye teorisinin hayret verici bir yankısıdır.

ölçekli sanayi geliştikçe, gerçek zenginliğin yaratılması gittikçe emek zamanı ve kullanılan [canlı] emek miktarından çok, emek zamanı sırasında harekete sokulan aracıların gücüne bağlı olmaktadır; bu gücün kendisi (dolayısıyla büyük verimliliği) ise bu aracıların üretilmesine mal olan doğrudan emek zamanından çok bilimin genel düzeyi ve teknolojinin ilerlemesi, ya da bir bilimin üretime uygulanması ile ilişkilidir. Gerçek zenginlik kendisini daha çok kullanılan emek zamanı ile onun ürettiği şeyler arasındaki oransızlık ile ortaya koyar –ve büyük ölçekli sanayinin günışığına çıkardı şey de budur... *Emek artık üretim sürecinde pek yer alır gözükmez, insan daha çok üretim sürecinin denetçisi ve düzenleyicisi olarak hareket eder.*"[16]

Kapitalist üretim tarzında ileri doğru bu muazzam adım, muazzam bir çelişki biçiminde görünür. İnsanal zenginliğin doğrudan üretimi, insanın emek zamanından ne denli kurtarılırsa, bu üretimin etkince yaratılması da insan artıkemeğinin özel mülk edinilmesine –onsuz, sermayeden yararlanma ve tümüyle kapitalist üretim olanaksız hale gelir– o denli bağımlılaşır. Ama bu çelişki sadece kapitalist üretimin, meta üretiminin ve doğrudan doğruya insan ihtiyaçlarının karşılanmasını ve bireylerin çok yönlü gelişmesini amaçlamayan bütün üretimin çöküşünü haber verir: "Artık ne insan tarafından sağlanan doğrudan emek ne de insanın çalıştığı zaman değil, toplumsal bir vücut olarak [insanın] varlığı sayesinde doğanın anlaşılması ve ona egemen olunmasıdır –kısacası, toplumsal bireyin gelişmesidir– üretimin ve zenginliğin büyük temel sütunu olarak gözüken. *Günümüz zenginliğinin temelini oluşturan başkalarının emek zamanının hırsızlanması* bizzat büyük ölçekli sanayice yaratılan bu yeni gelişen temele kıyasla *sefil bir temel olarak gözükür*. Emeğin doğrudan biçimi, zenginliğin büyük kaynağı olmaktan çıktığı an emek zamanı da onun ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmalıdır; aynı nedenden ötürü, değişim değeri de kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmalıdır. *Tıpkı küçük bir azınlığın çalışmazlığının, insan zekâsının genel güç-*

15- Grundrisse s. 594-595.
16- İbid.,s. 592.

lerinin gelişmesinin koşulları olmaktan çıkacağı gibi, kitlelerin artıkemeği de genel zenginliğin gelişmesinin koşulu olmaktan çıkacaktır. Böylece, değişim değerini temel alan üretim çöker... [şimdi amaç] bireysel kişiliklerin özgürce gelişmesidir ve *dolayısıyla artıkemek yaratmak için gerekli emek zamanını kısaltmak değil, toplum için gerekli emeği genel olarak en aza indirmektir*; buna o sıra hem herkes için boş olan zaman ve hem de herkesin emrinde olan araçlar sayesinde bireylerin sanatsal, bilimsel, vb. eğitimi karşılık düşecektir."[17]

Kapitalizmin çelişkileri özellikle, kapitalizmin her metanın üretilmesi için gereken emek zamanını olabildiğince azaltmaya çalışırken öte yandan emek zamanını, zenginliğin biricik ölçüsü ve kaynağı olarak ortaya koyması gerçeğinde ifade bulur. Buradan kapitalizmin, gerekli emek zamanını olabildiğince *sınırlamaya* ve artıkemeğin, "fazla emeğin" süresini olabildiğince *uzatmaya* can attığı çıkar. Üretici güçlerin toplumsal gelişmesi ile kapitalist mülkedinmenin özel şartları arasındaki, üretici güçlerin gelişmesi ile kapitalist üretim ilişkileri arasındaki çatışkı böylece zenginliğin yaratılması –ki gittikçe kendini doğrudan insan emeğine bağlılıktan kurtarmaktadır– ile bu muazzam güçleri insanın artıkemeğine sahip çıkmak yoluyla varolan değere değer kazandırılmasına yöneltmek arasındaki çatışkı gibi görünür. Marx bundan, kapitalist üretim tarzının karakterinin aynı anda hem muazzam şekilde üretici ve yıkıcı, muazzam şekilde yaratıcı ve çarçur edici olduğunu çıkartır.

Başka bir pasajda Marx, sermayenin, kâra olan doymak bilmez susuzluğu içinde, emeği durmadan kendi *doğal* ihtiyaçlarının sınırlarını aşmaya ittiğini ve böylece, tüketimde olduğu kadar, üretimde de çok yönlü olan zengin bir kişiliğin, "emeği bundan böyle emek olmaktan çok faaliyetin tam ve eksiksiz gelişmesi olarak gözüken" zengin bir kişiliğin maddi öğelerini yarattığını gösterir.[18] Marx burada, *Alman İdeolojisi*ndeki temel fikirlerden birini –bu gençlik yapıtındaki fikirleri biraz "romantik" ve "idealistçe" bulan bazı "Marxolog-

17- İbid., s. 593. (Altını ben çizdim. E.M.)
18- İbid., s. 231.

ların" aksine, erginleşmiş bilimadamının yapıtında, aşılmış haliyle tekrarlamaktadır.

Sermayenin ve kapitalizmin bu "tarihsel olarak zorunlu" yanı, Marx'ın *Grundrisse*de durmadan döndüğü konulardan biridir. Dünya pazarının yaratılması; insanın ihtiyaçlarının, zevklerinin, bilgisinin ve eğlenme biçimlerinin çok yönlü gelişmesi; tarihin ve dar bir ortamın önceleri insanın doğa görüşüne ve kendi gizilgüçlerini görüş tarzına dayattıkları sınırları kökten ve keskin koparışı; üretici güçlerin çılgınca gelişmesi –bütün bunlar sermayenin "uygarlaştırıcı görevi"ni oluştururlar.

Ama kendini onun tilmizi sayanların çoğunun aksine, Marx kapitalizmin bu "tarihsel olarak zorunlu görevi"ni belirtmek ve vurgulamakla ondaki sömürgen, gayri insani ve ezici olan her şeyi durmadan teşhir etmek arasında bir çelişki görmez. Marx daima, deneyine sahip olduğu tarihsel gerçekliğin *iki çelişik yanını* gözönünde bulundurur ve her iki tehlikeden, yani öznelcilik ve nesnelcilikten de sakınmaya çalışır durmadan.[19]

Varolan gerçekliği Marx, henüz koşulları varolmayan ama kapitalizmin gelişmesi yoluyla koşulları kesinlikle yaratılacak olan bir ideal gerçekliğin karşısına getirmez; ama varolan gerçekliği de idealleştirmez. Sefaletin iğrenç olduğunu yadsımaz çünkü sefalet evrimin tarihsel olarak kaçınılmaz bir evresinin ürünüdür. "Tarihsel zorunluluk"un bu Marxist anlayışının ikili karakteri *Grundrisse*de açıkça görülür; orda kapitalizmin en keskin suçlanmasını ve insan toplumunun genel ilerlemesi açısından kapitalizmin taşıdığı erdemleri teslim eden sayfaları yanyana görebilirsiniz.

*Grundrisse*de başka birçok "modern", "çağdaş" sorun da ele alınmıştır: hizmetlerin artması ve bilim ile makinelerin tarıma uygulanması, örneğin. Sermaye temerküzüne konan sınırları ele alışı, devlet

19-Marx'ın "pozitivizm"i ile -sanayileşmenin sonuçlarına olan hayranlığı- onun "romantizm"ini -bu aynı sonuçlardan onun sözde yakınması- karşı karşıya getirirken Kostas Axelos'un anlamadığı görülen şey budur. (*Marx penseur de la technique*, s. 81) Aslında Marx'ın yargısı, kapitalizmde sanayinin ve ekonomik büyümenin iki çelişik yanını *birleştirmektedir*.

kapitalizmi teorisinin "önceden" çürütülmesi olarak ilginçtir:[20] "Sermaye, birkaç sermaye biçimi dışında varolmaz ve *varolamaz*; kendi kendini belirlemesi (=*self-determination*) ise böylece bu birçok sermayenin biribiriyle karşılıklı etkileşmesi olarak gözükür."[21] Ve Marx şöyle açıklar: "*Kapitalistlerin ve ücretli işçilerin* üretilmesi böylece sermayenin değer kazanması sürecinin temel ürünüdür. Yalnızca üretilen şeyleri gören kaba ekonomi politik bunu tamamen görmezlikten gelir."[22] İşçilerin tüketimini hem azaltmak ve hem de artması için uyarıcılar kullanmak ihtiyacını duyan bir sermaye sorunu da modern bir çalkantıdır. Ama bu da bütün bir Marxist ücret teorisi sorununu öne çıkarır; bu teori *Kapital* yazmadan önce, kendi ekonomi teorisine Marx'ın yaptığı son büyük katkıyı oluşturur.

Günümüz tartışmaları anahatlarını çizmiş olduğum *Grundrisse*nin bu diyalektiğinin iki asli yanını öne çıkarmaktadır: kapitalist toplumda "çalışma zamanı/boş zaman" oranı sorunu ve kapitalist üretim ve genel olarak meta üretiminin ortadan kalkması için –yeterli ve yetersiz– gerekli bir şart olarak görülen üretici güçlerin gelişmesi sorunu.

En yüksek düzeyde sanayileşmiş ülkelerde işgününün kısaldığı bir gerçektir; bu gerçeğin ilerici önemini bizzat Marx İngiltere'de on saatlik işgününün kabulu dolayısıyla kutlamıştır. İşgününün kısaltmak eğiliminin son on yıllarda yavaşladığı ve (Fransa'da olduğu gibi) bazı geriye dönüşlerin olduğu da gerçektir. Evinden işyerine gitmek üzere işçinin katettiği yolun gittikçe artması, onun çalışma saatlerindeki azalmayı bir ölçüde dengelemektedir. Günümüz sanayi tekniklerinin neden olduğu aşırı sinir yorgunluğu, gizlice bastıran gürültü ve hava kirlenmesi ve bütün toplumsal ilişkilerde yatan gittikçe ciddileşen gerilim de hesaba katılmalıdır. Yine de "boş zaman uygarlığı"ndan sözetmek abartma olursa da, bugün ücretli ve maaşlıların önemli bir kesimi görünürde Marx'ın zamanındakinden daha fazla "boş zaman" tadabilmektedirler.

20- Engels tarafından *Anti-Dühring*te öngörüldüğü gibi, burjuva sınıfın önemli bir kesimini rantiye olarak yaşatmayı sağlayan bir düzen biçiminde olması hariç, şüphesiz

21-*Grundrisse*, s. 317.

22-İbid. s. 412.

"Görünürde" tadabilmektedirler diyoruz, çünkü genelleşmiş meta ekonomisine dayalı toplumda olması gereken şey açıkça olmuştur. Boş zaman büyük çapta ticarileştirilmiştir. "Artan gelir+daha fazla boş zaman=daha fazla özgürlük" denkleminin hayali olduğu gösterilmiştir. Üretim alanında kaybettiği şeyi "boş zaman tüketimi" alanında telafi etmekte proletarya güçsüz kalmıştır.[23] "Kafaların endüstriyel biçimlenmesi"ni, kitle iletişim araçlarının getirdiği zihni alıklığı[24], yorgunluğu uzatan ve hem işte hem de "boş zaman"da[25] yorgunlukla sonuçlanan kahredici cansıkıntısını inceleyip vurgulayan geniş bir literatür birikmiştir. Bütün ekonomik yaşamın özel kâr gerçekleştirmekte odaklaştığı, her faaliyetin kendi içinde bir amaç haline gelmeye yöneldiği ve her yeni kazanımın, yabancılaşmış insanın sakatlanmasına yeni bir neden olma tehlikesini de beraberinde getirdiği bir toplumda durum başka türlü olamazdı zaten.

Bu, boş zamanın arttırılmasının kötü bir şey olduğu ve bizim daha çok Erich Fromm'un öğütlediği gibi, komünal emek ya da özyönetim yoluyla "işin insancıllaştırılması"nı hedef almamız anlamına mı gelmektedir?[26] *Grundrisse*deki Marx, *Kapital*in III. Cildindeki Marx'ın verdiği yanıtın aynının vermektedir: sanayideki çalışmanın, büyük fabrikalardaki çalışmanın "özgür" çalışma olabileceğini varsaymak bir yanılsamadır. Özgürlük diyarı yalnızca, maddi üretim diyarının, yani mekanik çalışma diyarının *bittiği* yerde –hiçkimsenin zenaatkârlık düzeyine geri dönmeyi istemeyeceğini varsayarak– başlar. Böylece gerçek çözüm, emek zamanının ("gerekli zaman"ın) "iş" ve "boş zaman" arasındaki oranı tamamiyle altüst edecek köklü bir azaltılmasında yatar. Üretici güçlerin büyümesine uyarıcı olacağı ve böyle-

23-Karşılaştırma için özellikle Heinz Theo Risse ve Walter Dirks'in *Gibt es noch ein Proletariat?* adıyla M. Feuersenger tarafından edite edilen kitaptaki makalelerine bakınız. s. 88-89, 92.

24-Başka kitapların yanısıra bkz. Hans Magnus Enzensberger, *Culture on mise en condition*, s. 9-18; Edgar Morin, *L'Esprit du Temps*.

25-*Tekelci Kapitalizm*de (Doğan Yay., s. 417-422) Baran ve Sweezy. Amerikan halkının büyük bir kısmının boş zamanlarını değerlendirme biçimi olan tümel boşluk –"hiçbir şey yapmama"– üzerinde dururlar.

26-Erich Fromm, *The Sane Society*, s. 231 ve devamı.

ce çalışmakla geçirilen zamanın azaltılmasını hızlandırmayı olanaklılaştıracağı için kapitalizmin kaldırılması bu indirimin sadece bir koşulu değil, aynı zamanda, şimdi bu denli açıkça çarçur edilen artıkemeği önemli ölçüde azaltmayı ve gerekli emeği çok daha fazla sayıda kişiye bölüştürmeyi olanaklılaştıracağı için, bu değinmenin ardındaki itici güçtür de.[27]

İş ile boş zaman arasındaki nicel oranın dönüşümü (sözgelimi 1:1'den 1:2'ye veya 1:3'e dönüşmesi, 32 ya da 24 saatlik bir iş haftası, daha kesincesi, tam günlük çalışma yerine yarım günlük çalışma demektir)[28] nitel bir devrime yol açar; yalnız şu şartla: bu dönüşüm meta üretiminin, sınıfların, devletin ve toplumsal işbölümünün ilerleyen sönmesi yoluyla emeğin, tüketimin ve bizzat insanın ilerleyen yabancısızlaşması (=disalienation)* süreci ile birleştirilmelidir.

"Ticaret"in kendisi sönerken boş zaman da ticarileştirilmekten geri kalacaktır. Yüksek öğrenim genelleşip basında, radyoda, televizyonda ve sinemada her türden tekelin kalkması yoluyla kanıların farklılaştığı ve eğitildiği (=cultivate) zaman kitle iletişim araçları alıklaştırma aleti olmaktan çıkacaktır. "Boş zaman" ise "tüketicileri" tarafından edilgence seyredilmek yerine etkence katılınır hale gelince, cansıkıntısı ve ezilmenin kaynağı olmaktan çıkacaktır.

Bu radikal değişmeler ama boş zaman alanında belirmeden önce, *ilkin* üretim ve siyasal yaşam alanında gerçekleşmelidir; Fromm'un yanlış vargısındaki gerçek zerresi budur. "Boş zaman" insanın bütün gizilgüçlerini gerçekleştirmesine araç olan bir "özgürlük anı" olamaz; bu ancak insanın önce ekonomik sömürünün bütün biçimlerinden, bütün siyasal zorlamalardan ve ilkel ihtiyaçlara bütün bağımlılıktan kurtulması yoluyla bu özgürlüğün maddi şartlarını ele geçirmesi ölçüsünde gerçekleşebilir.

27-Jean Fallot, *Marx et le machinisme*, s. 183-188'de buna doğru biçimde işaret eder. Planlama da, artıkemekten tasarrufu olanaklılaştırır.

28- George Soule gibi konformist bir yazar bile (*The Shope of Tomorrow* HP s.121) 1990 yılında ya da yirminci yüzyılın başında yirmidört saatlik işgününün olanaklı olabileceğini söyler.

*Gerek bu terim, gerekse içeriği için bu kitabın 11. bölümüne (ve ilk dipnotuna bkz. -çev.

Makina kulanımının, otomasyonun, bilim ve teknolojinin üretici güçlerinin gelişmesi bu insan özgürlüğünü olanaklı kılmak için gerek ve yeter şart mıdır? Gerek şart oluşu şüphe götürmez: bu konuda Marx'ın görüşü *Alman İdeolojisi* ile *Grundrisse* arasında değişmedi; ve o zamandan beri pratik deneyim bize, yeterli bir teknik ulaşı düzeyi olmadıkça, -özellikle meta üretiminin yokolmasını anıştıran- gerçek bir sosyalist ekonomik örgüt kurmanın olanaksız olduğunu öğretmiştir.

Ama, "Marx'ın tekniğe bağladığı ümitler sarsılmazdır," Marx'a göre "'zincirlerinden boşalan' üretim tekniğinin ilerde geliştikçe... pratikte bütün sorunları ve bilmeceleri çözme görevi taşıdığını"[29] söyleyen Kostas Axelos'u izleyebilir miyiz? Bu, Marx'ın gençlik yazılarından *Grundrisse*ye değin birçok kez tekrarlanan Marxist düşüncenin diyalektik tabiatını, kapitalist üretim ilişkileri yıkılmazsa *üretici güçlerin yıkıcı güçler haline dönüşme tehlikesi gösterdiğini* garip şekilde küçümsemektedir. Ve bir kez belli bir üretici güçler düzeyine ulaşıldığında, üretim ilişkilerinin değişmesiyle birlikte, onu izleyecek teknolojik devrimler sosyalist insanlık tarafından yapılan gerçek *seçilerle* yönlendirilecektir; sosyalist insanlık için ise *insanın* çok yönlü gelişmesini sağlamak şüphesiz ki gittikçe artan miktarda *şeyleri* habire biriktirmeye çabalamak gibi boş denemeden daha değerlidir.

Bu anlamda, Jean Fallot'nun yazdıklarıyla uyuşuyorum: "Marxizm, teknik yoluyla doğruya egemen olmanın felsefesi değil, toplumsal üretim ilişkilerinin sınıf mücadelesi yoluyla dönüşüme uğratılmasının felsefesidir"[30] -ama Marx için, yüksek bir teknik düzey, böylesi bir dönüşümün su götürmez bir ön şartıdır.

Aynı şekilde, insanın, her insanın, bütün toplumsal ilişkilerini özümleme -aslında sosyalist toplumda insanların birer *birey* haline ve gittikçe birer *insan* haline gelecekleri süreçtir bu- eğilimine, bilimsel yatkınlığın çok yönlü gelişme eğilimini de katmalıyız. Bu, Alain Touraine ve Hannah Arendt gibi çağdaş kötümserci sosyologlarca,

29- Kastas Axelos, *Marx, Penseur de la technique*, s. 265-268.
30-Jean Fallot, *Marx le machinisme*. s. 40.

sosyalizmin özgürleştirici karakterine karşı getirilen son iddialardan birini yıkmış olur –yani kendisini yerküreye kapanmaktan kurtaran "zincirlerinden boşalmış" bir teknikle yüzyüze bulan çağdaş insanın, etkin biçimde eylemde bulunmak üzere gücünü korumaktaki sözde yetersizliği; bu gücün yalnızca çok okumuşlara ve "yüksek kadrolar"a özgü olduğu.[31] Gerçekte, artık bütün insanları biliminsanına ve çok okumuşa ilerleyen biçimde dönüştürmek için engel kalmamıştır[32]; yani Marx'ın *Grundrisse*de yukarıda aktardığımız pasajda önceden gördüğü üzere, üretken işin bilimsel işe ilerleyen ergimesine engel kalmamıştır; yeter ki insan toplumu kendini, her çocuğun bugün nükleer denizaltıların ya da gezegenler arası roketlerin hazırlanmasında gösterilen sonsuz özen ve dikkatin aynı ile çevrelenebileceği şekilde örgütlensin.[33]

31-Özellikle bkz. Hanna Arendt. *The Human Condition*da çok okumuşları ele alır: Alain Touraine, *Traité de sociologie du travail*, cilt I s. 420 ve devamı, mühendis ve yüksek kadroları ele alır; Günther Hilmann, "Zum Verstandnis der Texte" adlı bölüm, *Karl Marx, Texte zu Methode und Praxis*de Cilt II s. 203 her iki kategoriyi ele alır.

32-Karşılaştırma iç in bkz. J.N. Dawydow, (*Freiheit und Entfremdung*, s. 114) "Komünist toplumun gelişme perspektifi, biliminsanını ve çok okumuşlardan oluşan bir toplum yaratma perspektifidir."

33-Teknik ilerleme ile sınıfsız toplum arasındaki ilişkinin daha derin bir incelenişi için 11. bölüme bakınız.

8.

Asyai Üretim Tarzı ve Sermayenin Doğuşunun Tarihsel Önşartları

Marx Asyai üretim tarzını ilk kez 10 Haziran 1863'de açık tartışma konusu yaptı. O günlerde Engels'e gönderdiği 2 Haziran tarihli mektup ve buna Engels'in yazdığı 10 Haziran tarihli yanıtla karşılıklı görüş bildirmişlerdi.[1] Bunu izleyen aylar ve yıllarda, özellikle *New York Daily Tribune*a gönderdiği makalelerde ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*da bu konuya birçok kez dönecektir. Ama bu fikir, en geniş biçimiyle, *Grundrisse*de, "Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri"[2] başlığı altında geliştirilecektir. Bu metnin 1953'de Stalinsizleştirmenin (=dèstalinization) başlangıcına rastlayan Almanca basımı, daha önceki yıllarda batağa gömülmemişse de zihinlerde oldukça karışık olan bir tartışmanın yeniden açılmasını olanaklılaştırmıştır.

Marx'ın yaşamının sonuna dek Asyai üretim tarzı fikrinden vazgeçmediği iyice saptanmış görünüyor.[3] Bununla birlikte Engels, ken-

---

1-Her iki mektup, Marx'ın Engels'e yazdığı 14 Temmuz 1853 tarihli yanıtla birlikte ME-GAIII, 1. s. 474-477, 478-482, 483-487'dedir. 10 Haziran tarihli makale 25 Haziranda *New York Daily Tribune*da çıkmıştır.

2-*Grundrisse*, s. 375-413. (Bu bölüm ayrıca *Pre-Capitalist Economic Formations*, Eric Hobsbawm ed. olarak da basılmıştır.-Karl Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, Mihri Belli çevirisi, Sol Yayınları, Aralık 1967/ Bu kitap Sol Yayınları tarafından Nisan 1977'de ikinci kez, genişletilmiş olarak ve eski çeviriden yer yer çok farklı olarak (!) *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* adıyla yayınlandı. Ancak bu basımda Hobsbawn'ın sunuş yazısı yeralmamaktadır. Bu yüzden her iki kitaptan da referans vereceğiz. - çev./)

3-Maurice Godelier, Marx ve Engels'in Asyai üretim tarzı üzerine yazdıklarını içeren geçici bir bibliyografya derlemiştir, ama *Artıkdeğer Teorileri*ni ve "Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri" dışında *Grundrisse*deki pasajları içermemektedir. (Bkz. *La Pensée*, Nisan 1964. s. 56-66.)

dini dar bir biçimde Morgan'la sınırlayıp onu temel alarak yazdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*nde formüle edildiği gibi, insanlığın geçtiği "aşamalar" dizisinden bu üretim tarzını çıkarmıştır. (Altı yıl önce yayımlanan *Anti-Dühring*de ise bu fikri koruyordu.) Marxistler arasında anlaşmazlık yaratan şey de bu oldu.

Bu fikirden Batı Avrupa'da pek yararlanılmadı. Rusya'da Lenin tarafından "Asyailik" gibi çoldukça değiştirilmiş biçimi içinde ele alındıysa da Lenin bunu özel bir sosyoekonomik oluşumu belirtmek için kullanmadı.[4] Plekhanov ise giderek onun Rusya'ya uygulanabilirliğini, hatta genel olarak tarihte görülmüş olduğunu reddetti.[5] Lenin yine 1914'de, dört ana sosyoekonomik oluşumdan biri olarak ondan açıkça söz eder.[6]

Rus Devriminden hemen sonra, devrimin uyarımıyla Marxizmin yeniden doğuşu sırasında Ryazanov, Çin ve Hindistan üzerine Marx'ın üç makalesine yazdığı ve *Marxizmin Bayrağı Altında* dergisinde yayınlanan bir giriş yazısında, Asyai üretim tarzına bir daha dikkat çekti.[7] Aynı yıl Eugene Varga konuyla ilgili bir makale yazdı ve 1928'de Madyar, Çin'in kırsal ekonomisi üzerine, Asyai üretim tarzı fikrini tartışan geniş bir kitap yayınladı.

İkinci Çin Devrimi'nin doruğuna ulaşıp yenildiği o dönemde Çin elbette ki dikkatleri üzerinde topluyordu. Ama bu devrimin zorladığı

4-Bkz. Karl A. Wittfogel, (*Oriental Despotizm*, s. 389-400) "Asyailik" ile ilgili Lenin'in pasajlarına gayet eksiksiz bir özetini verir.

5-Özellikle bkz. G. Plekhanov, (*Introduction à l'historie sociale de la Russie*. s. 4): "Artık biliyoruz ki Batı Avrupa gibi yalnızca Rusya değildir feodalizm evresinden geçen; aynı zamanda bu evre Mısır, Kalde, Asur, İran, Japonya ve Çin'in tarihinde de kısacası, Doğunun bütün ya da neredeyse bütün uygar ülkelerinde- varolmuştur." Ne var ki aynı sayıda yazar "Doğunun büyük despotları"ndan sözeder. *Fundamental Problem of Marxism* (s. 68-69) da ise Plekhanov Asyai üretim tarzı kavramını korur v eona antik (kölece) üretim tarzından önce gelmiyor gözüyle bakılamayacağını doğru olarak belirtir./ bkz. G.V. Plekhanov, *Marxist Düşüncenin Temel Meseleleri*, Selahattin Hilav, Erdem Buri, Nizamettin Burhan, Selim Mimoğlu çevirisi, Sosyal Yayınları, 1964, s. 67 -çev./

6-Lenin, *Collected Works*, Cilt 21, s. 56.

7-Yıl 1, s. 2, s. 370-378. Lucien Goldmann bana Asyai üretim tarzı kavramının yalnızca Ryazanov tarafından değil, 1920'den itibaren *Komünizm* dergisini yayınlayan Macar Komünistlerince de "yeniden ortaya çıkarıldığını" göstermiştir.

stratejik ve taktik sorunlar oldu Asyai üretim tarzının bilimsel tartışmasına son veren. Stalinist eğilim, bütün bilimsel tartışmayı Komintern içindeki fraksiyon mücadeleleriyle ilişkili olarak bir "işlevsel" düzeye indirdi. Çin'de Asyai üretim tarzının varolduğunu kabul etmek, Çin devriminin "anti-feodal görevlerini" küçümsemeye özdeşti. Buna göre Asyai üretim tarzı kavramı 1931 Şubatında Leningrad tartışmalarında "itham edildi". "E. Yolk'un gözlemine göre... Çin'de ticari kapitalizmin varolduğu ve şimdiki devrimin anti-kapitalist niteliğini vurgulayan Troçkist anlayış, Asyai üretim tarzını destekleyenlerinkinden farklı olmakla birlikte her iki anlayışın da siyasal sonuçları özdeştir: Çin devrimci hareketinin şimdiki aşamasının anti-feodal (burjuva-demokratik) niteliğinin reddi."[8]

Bunu izleyen yirmi yıl boyunca Asyai üretim tarzı kategorisi önce Sovyetler Birliği'nde ve sonra da halk demokrasilerinde ve Çin'de gittikçe artan bir karanlığa mahkûm edildi ve sonunda ders kitaplarından kalktı.[9] Batıda ise Karl August Wittfogel adlı bir Alman Komünisti bu sırada Asyai üretim tarzına anıtsal bir yapıt adamıştır ve bu, sonunda sosyologların düşüncesi üzerinde kalıcı bir etkide bulunmuştur.[10] Asyai üretim tarzı tartışmasının yeniden yüzeye çıkması

8-Jan Pecirka, "Les discussions soviétiques sur le mode de production asiatique et sur la formation esclavagiste" (1964) adlı makale. Bkz. "Prèmieres société de classe et mode de production asiatique" adıyla *Recherches internationales à la lumière du marxisme* dergisinin özel sayısında Mayıs-Haziran 1967. s. 62. Aynı zamanda bkz. Eugene Varga, *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskova, 1967. s. 370-394.

9-Buna üç örnek -1- W.I. Avdijev'in yazdığı ve 1948'de Moskova'da basılan ve 1953'de Berlin'de çevrilen *Geschishte des Alten Orients* adlı ders kitabı Akademisyen V.V. Struve'un görüşlerini temel almıştır ve (s. 12-13'de) "gentilce toplumdan köleci topluma değin, Hindistan ve Çin halkları aynı yolu izlemişlerdir." demektedir. -2- 1950'de Kuo Mo-jo hâlâ eski Çin'de "feodal toplum"a doğru evrilen "kölece toplum"un varlığından sözeder. ("La société esclavagiste chinoise". (*Recherches internationales à la lumière du marxisme*de Mayıs-Haziran 1957, s. 32-33, 41, 51) ama söz konusu olan, şüphesiz, kölelerin varolmasının yanısıra, yine de kesinlikle köleci bir üretim tarzına dayalı olmayan bir toplumdur. -3- Yine, 1958'de Pekin'de basılan *An Outline history of China*da (s. 15) Çin'deki en eski sınıflı toplumdan (Shang Hanedanı zamanında) "kölelige dayalı bir toplum" olarak sözeder.

10-Karl A. Wittfogel, *Wirtschaft und Geselischaft Chinas*, s. 768.

yine Batıda, özellikle İngiltere ve Fransa'da olmuştur. Stalinsizleştirme başlar başlamaz halk demokrasilerinde bu fikir, bütün insanlığın zorunlu olarak geçtiği varsayılan "dört aşama" şeklindeki mekanik ve anti-Marxist deligömleğini yırtmak için kullanılmıştır; bu dört aşama ilkel komünizm, köleci toplum, feodalizm ve kapitalizmdir. Marxist olduklarını iddia eden ve komünist partilerince "ortodoks" olarak kabul edilmek isteyen yazarları, bu deligömleği, "feodal toplum" başlığı altında rengarenk bir sosyoekonomik oluşum koleksiyonu dizmeye zorlamıştır.[11] Aynı zamanda, göçebe ve yarı göçebe halkların (Hunlar, Türkler, Osmanlılar, Moğollar) kurdukları ve Orta ve Doğu Avrupa tarihinde çok önemli olan imparatorluklar üzerine yapılan araştırmaları da çıkmaza sokmuştur. Bu imparatorluklar gerçekten de, ne "köleci toplum" ne "feodal toplum" ne de kölelikten feodalizme geçiş halindeki toplum olarak tanımlanamazdı. Bu sorunların tartışılmasıyla doğan farklılaşma, "dört evrensel aşama" dogmasının terkedilmesini kolaylaştırdı ve Asyai üretim tarzı kavramının yeniden doğuşunu hızlandırdı.[12]

Asyai üretim tarzı tartışmasının yeniden canlanmasına selam durmak gerek. Ama aynı zamanda Marx ve Engels'in bu ifade ile ne demek istediklerini, onun sonradan Marx'ın bazı tilmizleri ve muhaliflerinin elinde uğradığı çarpıtmayı ve Marxizmden esinlenen tarihçiler ve sosyologlarca bugün kullanıldığı biçimi biribirinden dikkatlice ayırdetmek gerekir. Bu amaçla, Marx ve Engels'in düşüncesinde bu fikrin doğuşunun kısa bir incelenişi yararlı olacaktır.

XVII. yy.'dan bu yana gleen "Doğu despotizmi" formülünün kökenine, ya da onu çokça kullanan Montesquie'ye[13] kadar uzanmak istemeden, Marx ve Engels'in Asyai üretim tarzı teorilerini şu üçü

11- Bkz. Maurice Godelier, "'Asya Tipi Üreitim Tarzı' Kavramı ve Marxist Şemalara göre Toplumların Evrimi" Atilla Tokatlı çevirisi, Özgün Yayın. Kasım 1974, s. 62-64; ve Eric Hobsbawm'ın *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekillerine* Sunuş yazısı. Sol Yay. s. 62-67.
12-Bu konuda, diğerlerinin yanısıra, bkz. A.A. Bernshtam, *Sotsiaino-ekonomiçeski Stroy Orogeno-Yeniseykih Turok VI-VIII vekov* (Orhun ve Yenisey Türklerinin VI-VIII. Yüzyıllarda Toplumsal ve Ekonomik Düzeni); S.E. Tolybekov. *Voprosy Ekonomiki*, No. 1, 1955'de, toprakta ortak mülkiyetle bezenmiş bir "ataerkil feodalizm" kavramı bile icat etmiştir!
13-Wittfogel buna atıf yapar.

düşünce akımının etkisi ile işleyip hazırlamış olmaları olasıdır: İlki John Stuart Mill ve Richard Jones gibi Marx'ın incelemiş olduğu ya da 1853'de incelemekte olduğu, kendileri de benzer ifadeler kullanan iktisatçılar[14]; sonra Marx ve Engels'in o sıralarda okudukları Doğu ülkelerine ilişkin gezinotları, anılar ve monografiler[15]; ensonu, dünyanın başka yörelerindeki köy topluluklarına (=*community*) ilişkin yaptıkları ve onlara bu tür toplulukların Doğu ülkelerindeki önemini kavratan özel incelemeler.[16]

Bütün bu incelemeler aslında, Marx ve Engels'in İngiltere'nin dış ticaretine ve ekonomik durumuna ilişkin sürdürdükleri sürekli ve ince bir çözümlemenin yan ürünleriydi. Doğunun pazarları, İngiliz sa-

14- 1848'de John Stuart Mill "Doğu toplumu"ndan sözeder ve 1831'de Richard Jones "Asya toplumu"ndan sözetmektedir zaten. (Bkz. Wittfogel, *Wirtschaft und Geselischaft Chinas*. s. 489) Stalin döneminde, Doğuya ilişkin Sovyet tarih yazımının papası ve Asyai üretim tarzının "reddi"nin başlıca sorumlusu olan V. Struve, Richard Jones'un yazılarında bir pasaj bulmuştur; bu pasajda Jones, Doğu ülkelerinde büyük ölçekli kamu işlerini tarımdışı nüfusun yürüttüğünü belirtir. Bu alıntıyı, Marx'ın kapitalizm öncesi toplumlarda emekçilerin büyük çaplı geçici ortak çabasının (=kooperasyon) genellikle hakim güce olan serfçe bağımlılıklarından ya da onların köleliğinden ileri geldiğini ve eski Doğunun büyük kamu işlerini olanaklılaştıran şeyin "işçilerin beslenmelerini sağlayan gelirlerin bir ya da birkaç elde toplanması"olduğunu belirttiği *Kapital*in 1. Cildindeki iki pasajla (bkz. Sol Yay., s. 361) yanyana getiren Struve, keyifle, Marx'ta Asyai üretim tarzının aslında köleci üretim tarzının özel bir biçimi olduğu "tanıtlama"sına varmıştır! ("Comment Marx definissait les prèmières sociètès de classe" [1940] *Recherches internationales à la lumière du marxisme*de Mayıs-Haziran 1957 s. 82-94.)

15-*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekillerine* sunuş yazısında Hobsbawn bunların oldukça eksiksiz bir listesini verir; bunlar arasında Bernier'in *Voyage*i, Stamford Raffles'nin *History of Javası*, Papaz C. Foster'in *Historical Geography of Arabiası*, J. Chila'ın *Treatise on the East İndia Trade*i vb. vardır. *La Chine Future*de (s. 89-93) Pierre Naville, Bernier'in *Voyage*ının XVI Louis'nin Fransa'daki bütün toprakları kral malı olarak ilan etme planına -ya da en azından mutlakiyet düşmanlarının ona yordukları bu türden bir plana- karşı çıkmak iç in yazıldığını hatırlatır.

16-Maximilien Rubel, Marx'ın 1853'deki iki yazısına işaret eder; biri İskoçya'da köy topluluğu üzerine bir makale ("The Duchess of Sutherland and Slavery" *New York Daily Tribune*un 9 Şubat sayısında basılmıştır (Bkz. *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* Sol Yay., s. 98-103'de çev.*)* ve ötekisi İspanya'daki mutlak monarşi ile ademi merkeziyetçi yönetim arasındaki ilişkleri inceleyen bir yazı. (Bkz.Karl Marx: *Essai de biographie intellectuelle*, s. 297-301.)

nayisinin çıkış boğazları olarak gittikçe önem kazanıyordu. İngiliz ihracatının genişlemesi Doğu toplumunda derin kargaşalara yol açıyordu. Çin'de Taiping isyanı ve Hindistan'da Sepoy ayaklanması dolaylı ya da dolaysız olarak bu parçalanma etkisine karşı birer tepkiydi. Batıda ya da Doğuda çıkan devrimlerle büyülenen Marx ve Engels, kendilerini sarsılmakta olan toplumların yapısını incelemeye verdiler. Onları Asyai üretim tarzının işleyiş hipotezini formülleştirmeye götüren bu oldu.

Bu üretim tarzının temel karakteristikleri, veya önce sözünü ettiğimiz 1853 tarihli üç mektupta ve *New York Daily Tribune*da yayınlanan dört makalede yeterince ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Bunlar şöyle özetlenebilir:

-1- Asyai üretim tarzının karakteristiği herşeyden çok, toprakta özel mülkiyetin yokluğudur.[17]

-2- Sonuç olarak, köy topluluğu, çağlar boyunca en kanlı fetihlere karşı dayanan esaslı bir kaynaştırıcı güce sahiptir.[18]

-3- Eski köy topluluğunun bu içsel kaynaştırıcılığı, içinde varolan tarım ile sanayiinin (el zanaatları) yakın birliği tarafından daha da artırılmaktadır.[19]

-4- Coğrafya ve iklim nedenlerinden ötürü, bu bölgelerde tarımsal zenginlik yoğun su işlerini gerektirir: "Yapay sulama burada tarımın

17-Hindistan'a gelince "Milattan önce 6. yüzyıla değin kentsel ve altkentsel alanlarda evlerin ve bahçelerin özel mülkiyeti tanınmış bir gerçekti. Ama genel olarak ekili alanlarda böyle bir özel mülkiyet yoktu." (D.D. Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History* s. 145) Çin için bkz. Henri Maspero, *La Chine Future*de Naville tarafından aktarılan bölüm, s. 96-98. Klasik İslami İmparatorluk ve Osmanlı İmparatorluğu'nın başlangıcı için bkz. Reuben Levy. *The Social Structure of İslam*, s. 13-401.

18-Eski Hintli yazar Kautilya *Arthasastra* adlı yapıtında şöyle yazıyor: "*Samghalar* [kabileci köy toplulukları] birlik olmaları nedeniyle başkalarınca yenilmezdir." (Debiprasad Chattopadhyaya, *Lokoyata: A. Study in Ancient Indian Materialsm*, s. 173'de aktarılmıştır.)

19- Eski Hint köyünün tanımlanışı için bkz. H.D. Malaviya, "Village Communities in India a Historical Outline" adlı yazı, A.R. Desai tarafından edite edilen *Rural Sociology in India*da s. 164-170. Şu pasaj özellikle önemlidir: "Köy hizmetçilerinin [yani zeanaatkarların] çalışması önce ya onlara kiradan bazen de vergiden bağışık toprak bağışlayarak ya da ortak tahıl yığınından belli paylar vererek karşılanıyordu..." (s. 70)

ilk şartıdır."[20] Bu sulama hemen her yerde bunu düzenleyecek ve büyük ölçekli işleri üstlenecek merkezi bir otoriteyi gerektirir.[21]

-5- Bu nedenden ötürü, devlet, toplumsal artıkürünün büyük bir kısmını kendi elinde yoğunlaştırmayı başarır ve bu da varlığını o artıkla sürdüren ve toplumda egemen gücü oluşturan toplumsal tabakaların ortaya çıkmasına yol açar. ("Doğu despotizmi" deyimi de bundandır). Bu türden bir toplumun "iç mantığı", ana üretim ilişkilerinde oldukça yüksek bir kararlılık (=stabilite) yaratacak biçimde işler.

Bütün bu karakteristikleri –su işlerinin önemi de dahil– *Grundrisse*de bulmaktayız.[22] Ama *Grundrisse*de aynı zamanda, Marx ve Engels'in Asyai üretim tarzı ile anlatmak istedikleri şeyi daha kesince tanımlamamızı sağlayacak bir çok fikri de bulmaktayız.

Herşeyden önce Doğu ülkelerinde kentlerin oldukça rastlantısal ve ikincil gelişmesi ve devlet başkanlarına ya da kendi valilerine (=satrap) kesin bağlı oluşları bir çok yerde vurgulanmıştır.[23] Bu, üretimin hemen hemen yalnızca kullanım değeri üretimi olarak kaldığı anlamına gelmekteydi.[24] *Şimdi ise, sermayenin egemenliğinin hazır-*

20-Engels'İn Marx'a mektubu, 6 Haziran 1853, *Selected Correspondence*da s. 66.

21-Karşılaştırma için bkz. Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History*de s. 280. Gupta İmparatorluğu vesilesi ile.

22-*Grundrisse*, s. 377, "Sulama sistemleri(Asya halklarında çok önemlidir), ulaşım araçları gibi emek yoluyla gerçek mülkedinmenin topluluk (=komünial) şartları böylece daha üst bir birliğin, yani daha küçük topluluklar üzerine oturan despotik hükümetin eseri gibi görünecektir." (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde, Sol Yay., s. 17.) *Fundemental Questions of Marxism*de (s. 48-51) Plekhanov, böylesi işleri gereklileştiren coğrafya koşullarına belirleyici önem yükler. /*Marxist Düşüncenin Temel Meseleleri*, Sos. Yay. s. 50-54. -çev./ konuya daha sonra yeniden dönerek s. (63) şöyle der; "Eğer bu iki tür (Klasik ve Doğu)birbirinden epeyce farklı ise onların başlıca ayırdedici nitelikleri coğrafik çevrenin etkisi altında evrilmiştir..." /*Marxist Düşüncenin Temel Meseleleri*, Sosyal Yay. s. 67 - çev./

23-*Grundrisse*, s. 377 (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde, Sol Yay., s. 17). Ve K. Shelvankar şöyle belirtir: "Açıktır ki... tüccarlar ve el zanaatkârları, loncalar içinde bir sınıf olarak örgütlenmiş burjuvazi, Avrupa'daki eşinin kentlerde siyasal gücü ele geçirdiği zaman kazanmış olduğu üstünlüğe asla erişmemiştir. Hindistan'da kentler hemen hemen daima kıtasal devletin, merkezden atanmış valiler ya da kullarınca yönetilen birer uçbeyliği idiler." (Desai'nin derlediği *Rural Sociology in India*da aktarılmıştır, s. 150.)

lanmasını olanaklılaştıran şey, kentlerde değişim değerleri üretiminin gelişmesidir. Sanayiye dayanmayan toplumlarda paranın gücü egemen hale gelince, kırın kente egemen olmasına yol açar.[25] Başka bir deyişle, Asyai üretim tarzının özel yapısı –kentlerin hem tarıma ve hem de merkezi otoriteye bağımlılığı[26]– sermayenin tam anlamıyla gelişmeyeceğini anıştırmaktaydı. Bu, üretici güçlerin durgunluğu (Çin'de bile böyle olduğu tanıtlanamaz) değil, *gecikmeli gelişmesi* anlamına geliyordu; zaten bu üretim tarzına dayalı uluslar için sonunda dirimsel olmuştur bu özellik.[27]

Ticaret ve para ekonomisinin gelişmesinin Asyai üretim tarzı üzerindeki çözücü etkisi eski Mezopotamya, Çin ve Hindistan tarihinden sayısız örneklerle gösterilmiştir. Macar sinologu Ferenc Tökei, Çin için "kapitalizm öncesi gelişme" deyimini kullanır. Ming hanedanı zamanında Çin'in –Moğal imparatorluğunun yükseliş dönemindeki Hindistan gibi– lüks üretimde ve özel ticarette bir genişleme yaşadı-

24- *Grundrisse*, s. 377. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde, Sol Yay., s. 28). Karşılaştırma iç in bkz. Desai'nin edite ettiği *Rural Sociology in India* (s. 25)"İngiliz öncesi Hindistan'da köy tarımı esas olarak köy nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamak için üretiliyordu. Bu köy tarımının geçim ekonomisi, İngiliz döneminde pazar ekonomisine dönüştü."

25-*Grundrisse*, s. 405. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde Sol Yay., s. 58-59.) Karşılaştırma için bakz. Leon Troçki:"Böylece Rus kentleri de Asya despotluklarındaki kentler gibi ve Ortaçağ Avrupasının zenaatçı ve tüccar kentlerinin aksine yalnızca tüketici rolü oynadılar... O zaman imalat sanayi ve zenaatlar neredeydi? Kırda tarımla bağlantı içinde" (Sonuçlar ve Olasılıklar, *Sürekli Devrim*de A. Muhittin çevirisi. Yazın Yayınları, s. 182.)

26-Marx (*Grundrisse*de s. 407-408) *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde Sol Yay., s. 61) kentlerde özgün zanaatkârlar topluluğunun sermayenin kırda eski topluluk ilişkileri üzerinde yürüttüğü çözme işinin hazırlanmasındaki önemini vurgular. *Marxist Ekonomi El Kitabı*nda (Suda Yay. I. Cilt s. 203 ve s. 433, 68 nolu dipnot) Stefan Balazs'ın eski Çin kentlerine ilişkin benzer bir görüşünü aktarmış, genellikle Max Weber'e yorulan bu fikrin aslında ilkin Marx tarafından ortaya konduğunu belirtmiştim.

27-Bu, şüphesiz, Asya ulusları kendi başlarına kapitalizme ulaşamayacaklardı anlamına gelmez; sadece XVI. yy'dan başlayarak Batı Avrupa'nın nasıl dünyanın geri kalan kısmından gittikçe daha ileri gidebildiğini açıklar. Asya uluslarının günümüz azgelişmişlikleri, Asyai üretim tarzının sonucu değil, Avrupa'nın buralara girişinden sonuçlanan bağımlılık ilişkilerinin bu ülkelere yaptığı geciktirici ve geriletici etkisinin sonucudur. Gerçek bağımsızlık elde etmeyi başaran tek Asya ülkesi Japonya, aynı zamanda "azgelişmişlik"ten kaçmayı da başarmıştır.

ğını ve bunun ülkeyi imalat ve ticaret kapitalizminin eşiğine getirdiği yadsınamaz.[28] Ama bu eşiğin neden aşılmadığını açıklamamıza olanak veren de Asyai üretim tarzının kendine özgü yapısıdır.

Bu durumda Maurice Godelier, Jean Chesnaux, Jean Suret-Canale ve P. Boiteau gibi yazarların Asyai üretim tarzını, sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçişe işaret eden bir sosyoekonomik oluşuma indirgeme denemeleri hakkında ne düşüneceğiz?[29] Bunu yapmak için onlar herşeyden önce bu üretim tarzının yerleşmesinde su işleri ile diğer büyük çaplı kamu işlerine Marx ve Engels'in yordukları kilit rolü örtbas etme zorunda kalmışlardır.[30] Suret-Canale'i izleyen Godelier, "Kara Afrika ile Beyaz Afrika arasında altın, fildişi, deri vb. değerli

28- Ferenc Tokei, Çin'de Asyai Üretim Tarzı (1963); *Recherches Internationales à la lumiere du Marxisme*'de Mayıs-Haziran özel sayısı, 1967, s. 172-173, 180-182. Aynı zamanda bkz. İrfan Habib. "Potentialities of Capitalist Development in the Economy of Mughal India" *Journal of Economic History*de Mart 1969; ve N.B. Jankowska "Extended Family Commune and Civil Self-Government in Arrapha in the 15 th-14 th Centruy BC"; SSCB Bilimler Akademisi, *Ancient Mesopotamia: Socio-Ekonomic History*de.

29-Godelier, *Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı* (Özgün Yay.) Jean Chesneaux, "Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları"(*Asya Tipi Üretim Tarzında* İrvem Keskinoğlu çevirisi, Ant Yayınları, Temmuz 1970) Jean Suret-Canale, "Tropikal Afrika'da Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı" (*Asya Tipi Üretim Tarzında* Ant Yay.) Pierre Boiteau, "Les Droits sur le terre", *La Pensée*de Ağustos 1964. Hatta Boiteau, Asyai üretim tarzının evrensel bir olgu; *bütün* toplumların geçtiği bir aşama olduğunu söyler.

30-"Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları"nda Chesneaux şöyle demektedir. (*Asya Tipi Üretim Tarzında*. Ant Yayınları. s. 41-42/ Türkçe çeviri elimizdeki Fransızca ve İngilizce metinleri karşılamadığından yeniden çevirdik- çev./): "Bu yüksek ekonomik komuta fikrinin, setler ve kanalların bakımı dışında başka işlevleri de içerip içermediğini kendi kendimize sormak zorundayız: Sözgelimi, toprakta rota düzeninin denetimi ve ekili alanların bakımı ve güvenliğinin denetlenmesi... köylerin göçmenlerin akınlarına, ya da yabancı işgal ordularına karşı askeri savunulması; ... madencilik ve metalurjide olduğu gibi köylü topluluklarının olanaklarını aşan bazı sanayi üretim kesimlerinin doğrudan doğruya devletçe üstlenilmesi." Böylesi bir girişimci-devletin ortaya çıkışının asli nedeni artık "su işlerine" yorulmadığı anda, işte tam da buradaki gibi, savı kanıtsama (=pétition de principe) durumuyla karşılaşırız. Öyleyse başka uygarlıklarda köy grupları veya ilk kentsel korporasyonları (=lonca birlikleri) ya da yerel beyler Chesneaux'un saydığı işlevleri neden yerine getirebiliyorlardı da, bu işlevler Asyai üretim tarzında devletin sorumluluğuna giriyorlardı?

ürünlerin değişildiği kabilelerarası ya da bölgelerarası ticaretin kabile aristokrasisi tarafından denetlenmesi"[31] Gana, Mali, Songhai vb gibi krallıklara yol açmış olabilir demektedir. Böylece Asyai üretim tarzı fikrinin alanını genişleterek, bu yazarlar (tıpkı bu kavramı reddeden "dogmatik" Marxist yazarların "feodalizm" fikrinin alanını genişletmeye zorlanmaları gibi) fikrin özgül anlamını büsbütün kaybetme tehlikesini yaratmaktadırlar.

Aslıda yaptıkları şey, Asyai üretim tarzının karakteristiklerini giderek, hâlâ esas olarak köy topluluğuna dayanan bir toplumun bağrında devletin ve hakim sınıfların *her* ilk ortaya çıkışını belirleyen karakteristiklere indirgemektir. Gerçekten de her durumda önce topluluklar tarafından ortak çıkarları (bu hayali bir çıkar, dinsel ya da büyü nitelikli bir çıkar bile olsa[32]) ilgilendiren görevlilerin maliyetini karşılamak üzere ödenen gönüllü bir haraca rastlandığı; gittikçe artan ölçüde bir kabileci ya da kabilelerarası aristokrasinin önce ürünlerden yararlanma hakkını, sora da bu haracın mülkiyetini ele geçirdiği; az çok uzun bir ara döneminde köy topluluğu üzerine kurulu "aşağıdan bir demkokrasi"nin tepede yeni hakim sınıfın bir ifadesi olarak gittikçe artan "despotik" türü bir hükümetle bir arada varolduğu tanıtlanmış sayılabilir.

Bir kez Asyai üretim tarzının, son çözümlemede, sadece bir köy topluluğu ile sömürgen bir merkezi otorite bileşimine indirgenebileceğini[33] söyleyince, yukarda sözünü ettiğim yazarlar, doğal olarak,

---

31-Godelier, "'*Asya Tipi Üretim Tarzı' Kavramı ve Marxist Şemalara Göre Toplumlann Evrimi*", Özgün Yayın. s. 72.

32-Batı Afrika köylerinde, giderek hediye karşılığında çalışarak yapılan karşılıklı yardımdan çıkıp "en üstün insanlar"ın yararına yapılan iş haline ve ensonu güçbela gizlenir angarya haline gelen kollektif emek örgütlenişi böyledir. (Karşılaştırma için bkz. Clau Meillassoux. *Anthropologie économique des Guore de Cote d'Ivorie* s. 175-185.)

33-Jean Chesneaux, ("Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları" *Asya Tipi Üretim Tarzında* Ant Yay. s. 39/ biz metni yeniden çevirdik -çev./): "Asyai üretim tarzını gerçekten de karakterize eder gözüken, köy topluluklarının üretici faaliyetinin, onları sömüren bir devlet otoritesinin ekonomik müdahalesiyle birleşmesidir."

Çekoslavak profesör Jan Harmetta, eski Hun imparatorluğunun toplumsal kökenine ilişkin yorumunda benzer bir vargıya ulaşır. "Atilla zamanındaki toplum şüphesiz sınıflı bir toplumdu; ama Hunlar arasında hüküm süren üretim ilişkileri, köleci ya da

ne de olsa hayretle, Kara Afrika'da ve Kolomb öncesi Amerika'da ve hatta Akdeniz Avrupasında (Etrüskler ve Girit-Miken uygarlıkları) bu "Asyai" (*sic*) üretim tarzını keşfetmekte güçlük çekmezler.[34] Bununla birlikte bu indirgeme süreci başarılı biçimde tamamlandığında, bu genişletilmiş kategoride özellikle Asya'ya özgü ne kaldığını sormak zorundayız. Yanıt ise açıktır: pek fazla bir şey kalmaz, hele Marx ve Engels'i bu çözümlemeye başlatan olguya ilişkin olarak –devletin *aşırı şişkin* (=hipetrofiye) ve *despot* karakteri ve toprakta özel mülkiyetin yokluğu– bir şey kalmaz.

Ayrıca, Asyai üretim tarzı fikrinin fazlaca yaygınlaştırılıp "sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçmekte olan" *bütün* toplumlara uzatılması, bu fikrin, Marx tarafından tanımlanan daha da önemli bir başka yanını açıklamamızı sağlamaz. Asyai üretim tarzını klan komünizmi ile köleci veya feodal toplum arasında gelen, ya köleci ya da feodal topluma doğru "çatlayan"[35] bir toplum yapmakla bu eleştirmenler, bir kez daha, Doğunun tarihinde özgün olan ne varsa örtbas edip, şöylece bir dolandıktan sonra tekrar –bu fikirlerin fazlaca yay-

---

feodal düzenler gibi yerleşmiş bir toplumsal düzenin kategorilerine karşılık düşmemekteydi. Hun toplumunun karakteristik özelliği kesinlikle, önceki klan örgütlenişinden kalma güçlü artıklarla birlikte onun sınıflı bir toplum olarak geçiş aşamasında oluşudur." (La société des Huns a d'époque d'Atila, *Rechershes internationales à la lumière du Marxisme*de Mayıs-Haziran 1957. s. 238.)

34-Godelier "*'Asya Tipi Üretim Tarzı' Kavramı ve Marxist Şemalara Göre Toplumlann Evrimi*", Özgün Yayın. s. 69-70.

35- Asyai üretim tarzının "çatladığı" biçimler için bkz. İbid., s. 77-78.

Bu noktada, Ernst Werner gibi sağlam bir Marxist tarihçinin bile "saf feodal türde üretim ilişkileri"ne şu tanımı verdiğini gözlemek ilginçtir: "Küçük köylü üretiminin ağır basması; tarımın zanaatlara ve kırın kente egemenliği; toprağın bir azınlıkça tekelleştirilmesi; köylülerin artıkürününe egemen sınıfın elkoyması." (*Die Geburt einer Grassmacht, die Osmanen*, s. 305.) Bu tanım III. ve IV. yüzyılın Doğu Roma İmparatorluğu, IX. yüzyıl Avrupası, XVI. yüzyıl Çin'i ve Hindistan'ı, (madem sözkonusu toprakta *mülkiyet* değil, *tekeldir*!) XVIII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve hatta XIX. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyası için –yani biribirinden derinine farklı toplum ve devletler için– geçerli olacaktı. Werner feodalizmin *temel* karakteristiğini, yani toprağın feodal soyluluk tarafından *özel mülkiyetini* ve köylüden zorla alınan (ancak sonraları para rantına dönüşen) *angaryayı* (veya ayni rantı) unutur. *Grundrisse*yi bildiğine, hatta ondan alıntı yaptığına göre, bu noktayı unutması affedilemez.

gınlaştırılmasından ilkin yakınıp– evrensel "kölelik" ve "feodalizm" şeklindeki o eski teraneye dönerler. Öyle görünüyor ki onlar Marx ve Engels'in yazılarında Asyai üretim fikrinin, geçmişin sisi içinde kaybolmuş bazı "ilkel" Hint ve Çin toplumlarına ilişkin olmayıp, *Avrupa sanayi sermayesi XVIII. yy'da bu toplumların karşısına dikildiği zamanki,* bu ülkelerin bu sermaye tarafından fethedildiğinin (Hindistan) veya büyük çapta nüfuz edildiğinin (Çin) arifesindeki halleriyle *Hint ve Çin toplumuna* ilişkin olduğu gerçeğini hesaba katmamışlardır.[36] (Bununla ilgili olarak Romesh Dutt, XIX. yy. başlarında resmi raporları tutanlardan alıntı yapar; bunlara göre o zamanlar tarlalar köy topluluklarının ortak malıdır.)[37]

Asyai üretim tarzı fikri, özel anlamından soyundurulursa, artı Batı Akdeniz Avrupasına kıyasla Doğunun özel gelişmesini açıklayamaz; Marx ve Engels'in onu açıkça kullanmaya niyetlendikleri toplumlar için bir çözümleme aleti olarak yararlılığını kaybeder. Bu ya-

36- Okuyucuya şunu hatırlatayım ki, *Grundriss*enin Asyai üretim tarzını ele alan altbölümünün başlığı *"Kapitalizm* öncesi üretim biçimleri"dir ve bu ilkel *sermaye* birikimine ayrılan bölümün bir kısmıdır. Bağlam bize altbölümü oraya koymakta kesin bir neden olduğunu hemen gösterir: Görev Asyai üretim tarzı içinde en geniş çapta para miktarının birikmesinin bile bir sermaye birikimi sürecine neden yol açmadığını göstermektir. Benzer şekilde Lenin 1914'de "Asya despotluğu"nu şu sözlerle tanımlar: "Ekonomik düzende tamamıyla ataerkil ve kapitalizm öncesi niteliklerin egemen olduğu zaman ve meta üretiminin ve sınıf farklılaşmasının güçbela geliştiği yerlerde, bu türden devlet düzeninin büyük kararlılığa (=stabilite) sahip olduğu genel olarak bilinmektedir." (*Collected Works*, cilt 20, s. 403) Bu tanımda kabile komünizmi ve köleliğe dayanan bir toplum arasındaki boşluğu dolduran toplum türünü bulmak güçtür. *Grundriss*ede (s. 380-386)(*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yay., s. 22-30) Marx'ın Asyai üretim tarzını aynı zamanda kabile komünizminin –Roma'da *ager publicus*un (=kamu toprağı) ortak mülkiyeti veya Germanlar ve Slavlar arasında toprağın ortak mülkiyeti ile eşdüzeyde– ayrışmasından çıkan ortak toprak mülkiyetinin biçimlerinden biri olarak da tanımladığı doğrudur. Bu yazarları yoldan çıkartan şüphesiz bu pasaj olmuştur. Bununla birlikte aynı bağlamda Marx, bütün bu ortak mülkiyet biçimleri içinde "yaşamını en uzun ve en inatçı biçimde sürdüren"in Asyai üretim tarzındaki biçim olduğunu belirtir; bu ise onun ta modern kapitalizmin başlangıcına değin varlığını sürdürmüş olması demektir. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomoi Biçimleri*, Sol Yay., s. 30.)

37-Romesh Dutt, *The Economic History of India*, Cilt 1, s. 107.

rarlılığını ancak ilk formülasyonlara ve başlangıçta Marx ve Engels'in ona yordukları işleve –Batı Avrupa'nın tarihsel gelişmesine kıyasla Hindistan, Çin, Mısır ve İslam dünyasının tarihsel gelişmesinin özelliklerini açıklamak– döndüğümüz zaman yeniden kazanabilir.

Wittfogel'in son *şaheseri Oriental Despotizm* bilimsel nesnellikten açıkça yoksundur.[38] Yine de kanımca onun 1931'deki başyapıtı *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*dır bugüne değin Asyai üretim tarzının özgül karakterini, Marx ve Engels'in *Grundrisse*de belirtmek istedikleri ikili anlamda anlamak için ufuk açan. Bu kitapta Wittfogel, Çin'i hızla dünyanın en yoğun nüfuslu ülkelerinden biri yapan Çin köylüsünün şaşırtıcı becerikliliğini eksiksiz betimler. Bu becerikllilik ise, komünlerin ya da komün gruplarının ve hatta eyaletlerin tek başlarına üstlenemeyecekleri kadar büyük ölçekli su işlerinin varolmasına bağlıydı.[39] Buradan, güçlü bir merkezi otoritenin nesnel zorunluluğu, işlevsel rolü doğdu. Bu otorite de –Avrupa'dakinden daha erken olmak üzere[40]– büyük ölçekli manifaktürün epeyce hızlı gelişmesini olanaklılaştırdı ama sözcüğün ortaçağ anlamıyla bile olsun özgür bir burjuvazi yaratmadı. Devlet, Batı Avrupa'da olduğu gibi ilkel sermaye birikimi ve özgür proletaryalı çağdaş bir sanayinin oluş-

38-*Oriental Despotizm*de (s. 497-499) Wittfogel hiçbir tanıtlama sunmadan, Marx'ın kurmak istediği "sosyalist devlet"in bürokrasisini de onunla birlikte suçlamak korkusuyla, "Asyai üretim tarzı bürokrasisinin" tabiatını "gizemleştirdiğini" iddia eder. Wittfogel'e göre aynı itki Marx'ı sonradan "Asyai üretim tarzı" fikrini önemsizleştirmeye götürmüştür. Bu tezin ikinci bölümünün tamamen kanıtsız oluşu bir yana, Marx'a kapitalizmin yıkılmasından sonra kurulacak devlete ilişkin bürokratik-Stalinist bir anlayış yükleyen (kaldı ki Marx, kendisi de genel oyun bir sonucu olan ve memurların sürekli görevde kalışlarını kaldırıp aylıklarını vasıflı işçilerin ücreti düzeyine indiren Paris Komünü'nü kendi anlayışına göre, "proletarya diktatörlüğü" modeli olarak selamlamıştır) ilk bölümü tarihin oldukça rezil bir tahrifidir. Rubel, "Wittfogel'in Marx'ı aydın namussuzluğu yapıyor gibi göstermesi bilimsel tartışmadan çok patoloji alanına girer," diyor haklı olarak. (Bkz. Marx'ın yapıtlarının Rubel basımı, s. 1680'deki not. *Ouevres-Economie* I.)

39- Wittfogel, *Wirtschaft und Geselschaft Chinas*, s. 187, 192-193 ve özellikle 285-287.

40-Çin manifaktürlerinin varlığına çarpıcı bir anıştırma için bkz. *Grundrisse*, s. 397, 410. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde, Sol Yay., s. 46, 65.)

masına eşdeğer bir sürece olanak vermeyecek kadar fazla güçlü, para sermayenin birikimine çok kesikli bir düzen (=ritim) dayatır, bütün entellektüel ve bilimsel yaşamı, tarımın gereklerine tamamiyle bağımlı kılar durumdaydı.[41]

Bu toplumun hiç de "ilkel" –açıkça tanımlanmamış ya da oluşmuş toplumsal sınıfların olmaması anlamında– bir toplumun olmadığı vurgulanmalıdır. Aksine, köylülerin yanısıra yalnızca kamu görevlileri değil, aynı zamanda (toprağın mülkiyetini gayrimeşru yollarla ele geçiren) çoğu kez oldukça zengin toprak sahipleri ve tüccar ve bankerler de vardır. Bununla birlikte bu sınıfların Asyai üretim tarzı içindeki özgül konumunu belirleyen şey, devlet otoritesinin aşırı şişkinliği karşısında onların, diğer ülkelerde önce feodalizme ve sonra modern kapitalizme yol açan *toplumsal ve siyasal gücü* asla ele geçiremeyişleridir. Asyai üretim tarzı kavramının açıkladığı şey budur.

Burada, otuzyedi yaşında ani ölümle yüzyüze geldiği sıralarda tamamlamakta olduğu büro işçileri üzerine bir tezle ilgili olarak, Marx'ın yazılarındaki sınıf fikrine derinlemesine dalan Michael Mauke'un ileri sürdüğü bir itirazı yanıtlamalıyım. Mauke, Asyai üretim tarzında toplumsal artıkürüne gerçekten de hâkim tabakalarca el konulduğunu ve bunların artıkemeğe komuta etmek hakkını ellerinde tuttuklarını söyler. "Ama bu iki olgu da hâlâ toplumun (bürokrasi, teokrasi, vb.) *bütünü* için olan işlevlerin yerine getirilmesiyle bağlantılı ise, o zaman, ne kadar yolsuzluk ve asalaklık olursa olsun, Marx için bir 'sınıflar' sorunu değil, ancak hükümet, egemenlik ve despotluk sorunu varolabilirdi."[42]

Mauke burada hakim sınıfın, gerçekte "özel çıkar" ile "toplumsal işlev" ayırımı kendisi için neredeyse tamamlanmış olan yalnızca kapitalist burjuvazi için geçerli olan bir niteliğini –kanımca hatalı biçim-

41-Wittfogel, *Wirtschaft und Geselschaft Chinas*. s. 670-679. Aynı kitapta sayfa 592'deki bir pasajla karşılaştırınız; orada yazar, Çin zanaatkârının, toprak malikanelerinin Asyai yayılımı dolayısıyla daima bir hizmetçi ve genellikle gezginci bir hizmetçi olarak kaldığını gösterir! Bu pasaj şimdi yorumladığımız *Grundrisse*deki bağlamla bütünleştirilebilir.

42 Michael Mauke "Thesen zur klassentheorie von Marx." *Neue Kritik*de, Şubat 1966, s. 29.

de genelleştirmektedir.[43] Bütün kapitalizm öncesi hâkim sınıflarda ve herşeyden çok, Ortaçağın bağımsız zanaatkârları gibi hâkim olmayan sınıflarda bu köklü ayırım yoktur. Arazi mülkü (=*demesne*) düzeyinde feodal bey ya da manastır başpapazı, eski Mısır'da yazmanın ya da klasik Çin'de mandarinin yaptığı gibi "bütün toplum için yararlı" olan işlevleri yürütürler. Bataklıkların kurutulmasında hazır bulunur, coğrafik zorunluluk gerektirdikçe setler kurup onların bakımıyla uğraşır, araziyi haydutların akınlarına karşı korur, vb.[44] Bunlardan hiçbiri onun toplumsal artıkürüne bu "hizmetler"in karşılığı olarak el koymasını önlemez, oysa hem tarih öncesi hem de tarih göstermektedir ki bu aynı işlevler ekonomik ayrıcalığa yol açmaksızın da toplumun yararına yerine getirilebilirler.

Asyai üretim tarzında hâkim bir sınıfın, toplumsal artıkürüne elkoyan bir sınıfın ortaya çıkışından işte bu anlamda sözedilebilir. Tarihte bilinen hâkim sınıflar çizelgesinde bu sınıf şüphesiz ki "topluluğun hizmetçileri"nin ilkel işlevlerine en yakın ve günümüz burjuvazisinden en uzak bir yerde bulunmaktadır.

Ekonomi tarihi ayrıca, bu hâkim sınıfın yanısıra, Asyai üretim tarzının, köylülerden ve beylerden farklı başka toplumsal sınıflar içerdiğini de gösterir bize –özellikle görece olarak oldukça gelişmiş bir tüccar sınıfı ve yalnızca beylerin hizmetinde çalışan kentli zanaatkârlar sınıfı.[45]

Henüz başka hiçbir yazar Godelier, Chesneaux, Suret-Canale ve diğerlerinin kavramlaştırmalarının tarafımdan yapılan eleştirisi gibi sistemli bir eleştirisini ortaya koymamıştır. Ancak birkaç incelemede böyle bir eleştiriden ne de olsa söz açılmış ve kısmen gerekliliği öngörülmüştür.

43-Hatta burjuvazi, bir bütün olarak toplum açısından yararlı bir işlevi, yani üretici güçlerin gelişmesini yerine getirir. Marx bu noktayı *Grundrisse*de sık sık tekrarlar.

44-Karşılaştırma için bkz. Marx: "Eski (=antik) dünyada ve Ortaçağda üretimde böylesine önemli bir görevi olan toprak sahibi..." (*Theories of Surplus Value*, Kısım II s. 44.)

45-Bu konuda tüccarlar için G.L. Adhya, Early Indian Economics. s. 98'e kentli zanaatkârlar için s. 84-87'ye bakınız.

Böylece *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nin İngilizce basımına yazdığı girişte Eric Hobsbawm, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*ya önsözünde sıraladığı o ünlü "dört ana sosyoekonomik oluşum" dizisini (Asyai toplum, köleci toplum, feodalizm, kapitalizm) "kronolojik olmayıp çözümsel olan aşamalar"[46] diye nitelemekle bu dizinin herhangi bir mekanik yorumunda sağgörüyle kaçınır. Yine de birkaç sayfa önce Godelier'nin "Asyai düzen bu yüzden henüz bir sınıflı toplum değildir; sınıflı bir toplum ise ya da, o zaman en ilkelidir" şeklindeki fikrini ileri sürer.[47] Her iki gözlem biribiriyle açıkça çelişir. Eğer dizi kronolojik değilse, eğer Asyai üretim tarzı zaman içinde ille köleci toplumdan (ya da feodal toplumdan) *önceye* konulmuyorsa, nasıl olur da onun bir sınıflı toplum bile olmadığı veya olsa olsa güdük kalan sınıflara sahip bir toplum olduğu varsayılabilir?

Her ne kadar, kanımca yanlış biçimde, Asyai üretim tarzı kavramını özellikle Hindistan ve Çin gibi daha gelişmiş toplumlara ilişkin olarak önemsizmleştirmeye yönelirse de[48] Maxime Rodinson, tartışmakta olduğumuz *Grundrisse*deki pasaj üzerine yorum getirirken anıştırma yoluyla Godelier'nin fikrini eleştirir: "Esasında Marx kapitalizm öncesi gelişmeyi, kapitalizmle olan ilişkisinde görür. Onun ilgisini çeken şey, önceki oluşumlarda, kapitalist bir toplumun doğuşunu olanaklılaştıran şartların ortaya çıkışıdır. Kapitalizm öncesi tarih, kaba Marksist görüşteki gibi, evrensel aşamaların ardışıklığı, amansız yasalarca yöneltilip onlar tarafından kaçınılmaz olarak kapitalizme ve dolayısıyla sosyalizme götürülen ekonomik toplumsal oluşumların ardışıklığı değildir... Bu tarih, esas olarak arkaik insanlığın varlık şartlarınca dayatılan bir yapıya sahip ilkel bir toplulukla (=komünote) başlar ama bunlar da kendi aralarında türlü çeşitlidirler. Bazıları içsel çelişkilerinden ötürü kendi özel yapıları içinde evrimci bir gizilgüç taşırlar. Binlerce yıllık bir evrimin akışı içindedir ki

46- Hobsbawm, *Kapitalizm Öncesi Ekonomik Şekilleri* Sol Yay. s. 37.

47- İbid, s. 35.

48-Maxime Rodinson, *İslamiyet ve Kapitalizm*, Orhan Suda çevirisi, Gün Yayınları, 1969, s. 95-108.

belli bir yerde (Avrupa), belli bir zamanda (XVI. yy.) belli bir kavşakta çakışan olgular doğarak kapitalist toplumu yaratırlar. Kalkış noktası ile varış noktası arasında (sözcüğün tam anlamıyla ekonomik-toplumsal oluşumlardan çok) kölelik ve serflik gibi başka olgular, belli üretim tarzları yer alır[49]; bunların içinde ise yer yer egemenliğin sosyoekonomik ilişkileri kristalleşmiştir."[50]

Pierre Vidal-Naquet tarafından Karl Wittfogel'in *Oriental Despotizmi*nin Fransızca basımına yazılan dikkate değer önsözden burada söz etmeliyiz. Vidal-Naquet genel olarak, Asyai üretim tarzının bizzat Marx tarafından bu kavramın uygulandığı ülkeler için geçerliği olduğunu kabul etmekte ve aynı zamanda Wittfogel'in kitabındaki zayıflıkları ve abartmaları vurgulayarak şu gerçek üzerinde ısrarla durmaktadır: "büyük ölçekli kamu işlerinin bütün olarak üstlenilmesini gerektiren bir tarım... bu tür bir toplumun doğmasına yalnız başına yeterlidir."[51]

Ensonu, Cezayir Üniversitesi öğretim görevlilerinden Guy Dhuquois'nın bana göndermek inceliğinde bulunduğu yayınlanmamış bir denemesine değinmeliyim.[52] Kendisi de Godelier, Chesneaux ve Suret-Canale'la ilgili olarak benimkilere benzer eleştiriler getirmektedir. Maxime Rodinson gibi, o da Marx'ın *amacına*, yani Avrupanın izlediği evrim çizgisiyle Asyai üretim tarzından çıkan evrim çizgisini *karşı karşıya getirmeye* dönmektedir. Bu konuda, bu üretim tarzına özgü "kaynaşıklığı ve kararlığa, 'yeniden doğuş'a [rejenerasyona] olan

49-*Studia o Marxowskiej teorii spolecsenstwa* (Marxist Toplum Teorisi İncelemeleri)nde Polonyalı sosyolog Julian Hochfeld "bir üretim tarzı" ile yani "saf" ve dolayısıyla soyut olan bir ekonomik model ile bir sosyoekonomik oluşum, yani içinde bir üretim tarzının egemen konumda bulunduğu somut bir toplum türü arasındaki doğru ayrımı saptamıştır. Böylece İngiltere'de kapitalist üretim tarzının XVI. yy.dan itibaren geliştiğini söylemek doğru olacak ama İngiltere'yi XVIII. yy'ın ikinci yarısından önce kapitalist bir "sosyoekonomik oluşum" olarak betimlemek doğru olmayacaktır.

50-Maxime Rodinson, "Tarihte Neler Oldu." *New Left Review*da, Ocak-Şubat 1966, s. 97-99.

51-Pierre Vidal-Naquet, Wittfogel'in *Oriental Despotizm*inin Fransızca basımına önsöz. s. 10.

52-Guy Dhuquois. *Le mode de production Asiatique*. s. 13.

son derece yatkınlığı" doğru olarak vurgular.* "Ticaret bazen kapitalizme [sermaye birikimine demek daha doğru olurdu- E.M..] bir başlangıç yaratır ama onun hedefi artıkürünü denetleyen aristokratların ve hükümdarın ihtiyaçlarını karşılamaktır. ... Kentler, kırsal dünyanın zararına olarak yaşayan ve karşılığında pek bir şey vermeyen asalak çıkıntılar gibi gözükür; kentler, şehir ticaretinin ve zanaatkâr üretiminin gelişmesine ancak dar bir temel sağlarlar. Sermayedar(=finansçı) özellikle 'despot'un yararına çalışır. Tüccar ve sermayedar kendilerini yeni türden bir bireysel inisiyatife birçok bakımdan –ekonomik, sosyolojik, siyasal, kültürüel– elverişsiz bir ortamda bulurlar. Örneğin onlara sunulan toplumsal modeller onları toprak üzerinde haklar satın almaya ya da oğullarını kamu hizmetine sokmaya özendirmektedir. Ensonu, bütün ekonomik yaşamın yönlendiricisi olan devlet onların faaliyetini denetlemek üzere müdahale eder. Egemen modelin bu marjinal faaliyetleri durmadan özümsediğini görürüz."[53]

Dhuquois aynı zamanda bu değer yargısından ötürü, Asyai üretim tarzı kavrımını Doğu Roma İmparatorluğu ya da Bizans İmparatorluğu gibi toplumlara uygulamanın yanlış olacağını belirtmektedir. Bunlardan ilki için, benzerlik yersiz olacaktır "çünkü büyük toprak sahipleriyle birlikte, bir feodalleşme başlangıcını harekete geçiren özel mülkiyetin öneminin yanısıra devletin ekonomik olarak ağır basması, teknik ihtiyaçlar bakımından keyfi (=ihtiyari) gözükmektedir."[54] Bu ağır basış uzun sürmediyse ve ekonomik durumun sürekli kötülemesine, sonunda da devletin çökmesine, hem de *ardından* Hindistan ve Çin gibi ülkeler için öylesine karakteristik olan *yeniden canlanması gelmeksizin* çökmesine yol açtıysa hep bu nedendendir. Bizans'a gelince, Bizans İmparatorluğu "bu durumda sonunda galip çıkan özel türden bir feodalizme gerçekten de kaçınılmaz olarak yönelir gözüken bir evrim geçirmiştir; oysa bizim tanımımıza göre As-

(*) Buradaki İngilizce metin şöyledir: He correctly emphasizes, in this connection, the "cohesion and the extremely marked tendency to stabilty and to 'palingenesis' [regeneration]" which are characteristic of this mode of production. -çev.

53-Ibid, s 4-5. 54-Ibid, s 7.

yai üretim tarzında ... geleneksel rolü içinde devletin normal olarak yeniden ortaya çıkması gerekir."[55]

Bununla birlikte, Asyai üretim tarzı fikri son yıllarda yalnızca mutlu bir yeniden doğuşa tanık olmamış, aynı zamanda eleştiriye de uğratılmıştır. Hem de Stalin zamanının dogmatik "Marxistler"ince yapılandan daha ciddisine. Bu, özellikle Seylan konusunda 1959'da yayınlanan incelemesi aynı zamanda Wittfogel'in kitabının bir eleştirisi olan E.R. Leach'in durumu için böyledir.[56]

Wittfogel'in 1958'deki zoraki formülasyonlarına –"tersine dönmüş dogmatizm"– saldırdığı ölçüde geçerli olan Leach'ın eleştirisi, Marx ve Engels'in Asyai üretim tarzı konusundaki fikirleri ve 1931'deki Wittfogel'in fikirleri ışığında incelendiğinde konuyla ilişik olmaktan çok uzaktır. Şüphesiz, "feodalizm" öğeleri (yani hakka dayalı olmasa da fiili olarak varolan ve angarya ile işlenen ya da köylü çiftçilere rant ödemeyi dayatan büyük ölçekli toprak mülkiyetinin öğeleri) Asyai üretim tarzında vardır. Leach'in betimlemesine göre, bu ögeler Seylan'da Hindistan veya Çin'de olduğundan çok daha önemli olmuş gözükmektedir. Ama Çin'de varolmuşlardır ve *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*da Wittfogel bunları bütünüyle hesaba katar. Yalnız şu nokta vardır: bu feodal sınıf asla hakim sınıf olamamıştır. Onun ilerlemeleri daima devlet erkine ve köylü haklarına birer saldırı sayılmış ve bu saldırılar çok ileri gittiğinde dönemsel olarak ekonomik ve siyasal bir bunalıma neden olmuş ve bu da genellikle köylü savaşlarıyla tahttaki hanedanın düşmesi ve toprak sahiplerini yola getiren yeni bir hanedanın ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır.[57]

Ayrıca, Leach'in de kendi incelemesinde söylemek istediği gibi, Seylan'ın eski sulama düzeni, kalıntıların büyüklüğüne bakıldığında bugün gözüktüğü kadar büyüleyici değildi belki de. Leach'in demek

55-Ibid., s. 8.

56-E.R. Leach, "Hydraulic Society in Ceylon," *Past and Present*, Nisan 1959, s. 2-26.

57-Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History*de (s. 326-331, 351-365), Hindistan'ı işgal eden Müslümanların onbirinci yüzyıldan itibaren embriyon halinde bir feodal sınıf kurduklarını ama bunun bütün ülkede yönetimi asla ele geçiremeyip yukarda despotizm ve aşağıda köy topluluğu arasında sıkıştığını belirtir.

istediğine göre bu düzen ardarda gelen eklemelerle, her kuşağın (köy düzeyinde birleştirilmiş) *dışmerkezli* emek teknikleri kullanarak belli sayıda kanal ve su depoları katmasıyla yapılmıştır. Bu durumda ise Leach'in vargısı gerçekte Asyai üretim tarzı tezini çürütmez. Çünkü bu sonuncusu aşırı şişkin despotik devletin ortaya çıkışın yalnızca *büyük çaplı* su işlerinin zorunluluğuna bağlamaktadır. Bu işler esas olarak köy düzeyinde yürütüldüğünde –İran'daki *kanat* düzeninde olduğu gibi[58]– despotizm zorunlu bir sonuç değildir.[59]

*Grundrisse*de Marx'ın *kullanım değerleri üretimine dayalı* bir toplum ile –yani son çözümlemede tarıma dayalı (ister Asyai üretim tarzında, ister antik çağda köleci üretim tarzında ya da hatta "saf" feodalizmde olsun)– *değişim değerleri üretimine dayalı*, meta üretimine dayalı bir toplum adasındaki bu özgül farkı ele aldığı başka pasajlar da vardır. Tüccar sermayesinin ortaya çıkması (satmak için satın almak) "değişim değeri kendileri için asla üretimin koşulu olmamış olan toplumlarda meydana gelebilir. Bu hareket *yalnızca* onların doğrudan tüketimini hedef alan üretimlerinin *artığını elde eder* ve ancak toplumun sınırlarında [yanı marjinal olarak] meydana gelir. Tıpkı Polonya toplumunda ya da genel olarak Ortaçağda Yahudiler [in yaptığı] gibi, Antik Dünya'daki bütün tüccar halklar ve sonra Lombardlar, üretim tarzları henüz temel koşul olarak değişim değerini içermeyen halklar arasında bu aracı durumunu alabilirler."[60]

58-Bunun üzerine bkz. Henri Goblot. "Dans l'ancien Iran, les techniques de l'eau et la grande histoire," *Annales ESC*de Mayıs-Haziran 1963, s. 500-520/ "kanat" diye okuyabileceğimiz bu Farsça sözcük yeraltındaki örtülü su yolu anlamına gelmektedir. -çev./

59- Belirtmek gerekir ki, Marx ve Engels'in coşkuyla inceledikleri *Tarih Felsefesi*, Cilt II'de Hegel Çin'in ve Avrupa'nın tarihsel gelişmeleri arasındaki esaslı farkı kavramış bulunuyordu. "Benzer şekilde Çin'de ne kalıtsal aristokrasi ne de feodal durum vardır ne de İngiltere'deki gibi zenginliğe bağımlılık; üstün erk alışılageldiği üzre hükümdar tarafından uygulanır." Bunu "Asyai üretim tarzı" çözümlemesini önceden haber veren şu dikkate değer tanımla karşılaştırınız; "Çin'de mutlak eşitlik gerçekliğini görürüz (köy topluluğun) ve varolan bütün farklar ancak (imparatorluk) yönetimine ilişik olması halinde olanaklıdır... Çin'de herhangi bir özgürlük olmaksızın eşitlik hüküm sürdüğü için, despotluk zorunlu olarak hükümet biçimidir." (İbid., s. 124.)

60-*Grundrisse*, s. 165 (Altını ben çizdim -E.M.)

Ve yine: "Tüccarların talihi olarak para, en değişik toplum biçimlerinde ve toplumsal üretici güçlerin en farklı gelişme aşamalarında ortaya çıktığı şekliyle, egemen olmadığı uçlar arasındaki ve kendisinin yaratmadığı şartlar arasındaki bir aracının hareketidir yalnızca... Tüccar halkların ya da bağımsız ve gelişkin tüccar kentlerinin çoğu taşıma ticaretiyle uğraşır; bu ticaret, aralarında bu kentlerin para rolü [aracı rolü] oynadığı üretici halkların barbarlığı üzerine kuruludur. Burjuva toplumunun ilk aşamalarında ticaret sanayiye egemendir; modern toplumda ise durum tersidir. Ticaret, aralarında cereyan ettiği topluluklar üzerinde az ya da çok karşılıklı bir etkide bulunur şüphesiz. Üretimi hemen hemen değişim değerine bağlı kılar; geçimi, üründen doğrudan yararlanmaktan çok satmaya bağlı kıldığı ölçüde, doğrudan kullanım değerini de gittikçe arka plana iter. Eskiye dayalı ilişkileri çözüp böylece para dolaşımını artırır. Herşeyden önce üretimin artığına el koyar; sonra giderek bizzat üretimi kendi ellerine alır. *Ama onun çözücü eylemi büyük ölçüde, aralarında* [ticaretin] *cereyan ettiği üretici toplulukların tabiatına bağlıdır. Öyle ki eski Hint topluluklarını veya genel olarak Asya şartlarını pek sarsmamıştır.*"[61]

Bu pasaj önemlidir, çünkü değişimin çözücü etkisine Asyai üretim tarzının gösterdiği dirence ilişkin 1853'deki görüşünü Marx'ın 1857-1858'de koruduğunu gösterir. Aynı zamanda Marx için üretim tarzlarını bütün ardışık evriminin *toplumsal artıkürünün (artıkın) diyalektiğine* dayandığını ve bunu sadece, daha önce görmüş olduğumuz gibi, bir "gerekli zaman" ve "artıkemek" diyalektiği olduğunu da vurgular.[62]

Asyai üretim tarzına ilişkin bütün bu düşünceleri somut bağlamları içine, yani Marx'ın sermayenin ve kapitalizmin doğuşunun tarih-

61-İbid., s. 70, 741-742. (Altını ben çizdim -E.M.)

62-Türk Marxist yazar Sencer Divitçioğlu "Asya Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler" adlı ilginç bir incelemenin yazarıdır. Bu incelemede Asyai üretim tarzının çöküş dönemindeki devlet ve azgelişmiş ülkelerdeki "koruyucu devlet" (şüphesiz Türkiye'yi gözönünde bulundurmaktadır) arasında bir koşutluk (ve bir şecere) kurmaya çalışmaktadır. (Bkz. *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, Mayıs-Haziran 1967, s. 277-293.)

sel şartlarını –en soyut anlamıyla– çözümleyişi içine yerleştirmek kalıyor. Okur zaten anlamış olmalı ki, *Grundrisse*de kullanmaktan hoşlandığı diyalektik yöntemi izleyerek Marx "Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri" üzerinde yalnızca Avrupada sermayenin ve kapitalizmin yeşermesine olumlu olarak yol açan etkenleri *olumsuz olarak* [ters yönden -çev.] aydınlığa çıkarmak için durur.

Marx bu bakımdan, herşeden çok emeğin gerçekten "özgür" hale gelmesini –bu yalnızca tüzel anlamda değil, aynı zamanda ve de özellikle ekonomki anlamdadır, yani yaşama araçları veya iş araçları ile olan bütün bağlardan özgür olmak– öne sürer. "Bu herşeyden çok işçinin, kendisine doğal laboratuvar işlevi gören topraktan ayrılması gerektiği demektir. Bu hem özgür küçük toprak sahipliğinin ve hem de Doğu komününe dayalı komünal toprak mülkiyetinin çözülüşü demektir."[63] Bu, *Grundrisse*nin birçok pasajında tekrarlanan bir fikirdir ve *Kapital*in Birinci Cildi'nde genişletilecek olan bir çözümlemede, yani *sömürgecilik şartlarının* çözümlemesinde özellikle kullanılmıştır. (Görece olarak) bol miktarda toprağa hâlâ serbestçe el uzatılabiliniyorsa kapitalizmin doğuşu olanaksızdır.[64] Marx'ın koyduğu bu aksiyom, ekonomik baskı altında kalıp işgüçlerini sermayeye satsınlar diye anavatanlarından koparılıp "rezervasyonlar"a* sürülen Zimbabwe ve Güney Afrika halklarının acı kaderinde çarpıcı biçimde doğrulanmıştır. Bu, ayrıca üreticinin geleneksel iş araçlarından (örneğin bağımsız zanaatkârın durumu) ve kendisi üretime geçmeden önce bile sahip olduğu tüketim fonundan ayrılması anlamına da gelmektedir.[65]

Ama Marx madalyonun öteki yüzünü de göstermektedir: ilkel topluluklarda insan doğal varlık şartlarıyla ve "kendisi de belli bir

---

63-*Grundrisse*, s. 375. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde, Sol Yay., s. 13.)

64-K.S. Shelvankar, XVIII. yy'da bile Hindistan'ın Ganj bölgesinde bol miktarda boş toprak olduğunu kaydeder. (Bkz. Shelvankar, Desai'nin derlediği *Rural Sociology in India*da s. 149.)

(*) reservation: özellikle ABD'de yerli kabileler için ayrılmış arazi parçası (Redhouse sözlüğü -çev.)

65-*Grundrisse*, s. 397. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde Sol Yay., s. 46.)

noktaya kadar malı olduğu" toplulukla yakından bütünleşmiştir.[66] Üretici güçlerin gelişme düzeyi başka bir toplumsal örgütlenişe izin vermez. Ancak bu gelişmenin ilkel topluluk aşamasını aşması, üretici güçlerin *doğanın ürünü olmaktan çok insanın ürünü* olması halinde[67], birey, kendini ilkel topluluktan ayırır: "... insan yalnızca tarih süreci içinden geçerek bireyselleşir."[68] Değişim, bu bireyselleşmenin başlıca aletlerinden biridir. Aynı zamanda insanın yabancılaşmasını getirir –ama "bireylerin ihtiyaçlarının, yeteneklerinin, zevklerinin, üretici güçlerinin vs. bütün evrenselliği ile birlikte bir birey olarak tam anlamıyla yeşermesi için gereken şartları da yaratır...;"[69] bu ise ilkel topluluklarda yoktur ve burjuva toplumunda ise bastırılmıştır.

Böylece sık sık Marx'a yöneltilen sitemin ne kadar haksız olduğu ortaya çıkıyor; güya Marx bireyin topluluğa tam bütünleşmesini başarmaya çabalıyormuş ve onun istediği toplumsallaşma bireyin bütünüyle toplumsallaşması anlamına geliyormuş.[70] Bunun tersi doğru-

66- İbid., s. 395. (Ibid., s. 43.)

67- *Ekonomi ve Felsefe Elyazmalarında*ki neredeyse özdeş formülle karşılaştırınız: "İnsan kendini üretir." *İnsan kendini oluşturur* adı rahmetli Gordon Childe'ın yazdığı tarih öncesinin ve antik tarihin şahane bir özetinin başlığıdır.

68-*Grundrisse*, s. 395. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*nde, Sol Yay., s. 44.)

69-İbid., s. 387. (Ibid., s. 32.)

70-Örneğin karşılaştırma için bkz. François Perroux'nun, Marx'ın yapıtlarından Pléiade basımına Önsözü, *Oeuvres-Economie* I, s. xxii: "Nihai komünizmin toplumsallaşmış insanı ancak toplumsal bütün içinde, komünist toplumu oluşturan bütünsellik içinde insandır. Birey, bu topluma ait olma içinde ve bu topluma ait olma yoluyla nesnelleşir..." Yine sayfa XXIII'de:"Toplumsal bütün yoluyla ve onun içinde gerçekten kendisi haline gelen bu insan, ancak toplumsal bütünsellik yoluyla ve onun içinde gerçekten kendisi olmaktadır; ancak bu bütünsellik içinde ve yoluyladır ki o insan olmaya devam edebilir..." Şimdi *Grundrisse*den verdiğimiz alıntı, Perroux'nun Marx'a atfederek çizdiği "sosyalist insan" veya "komünist insan" görüntüsünün Marx'ın kendi görüşüne ne kadar az uyduğunu göstermektedir. Tam tersine Marx gelecek topluma, özünde "sanatsal, bilimsel, vb." bir gelişme olan "bireyselliklerin özgürce gelişmesini" sağlama görevini yükler. (*Grundrisse*, s. 593.) Bu pasaj –aynı yapıtta s. 599-600'de bu fikrin daha ileri götürülerek, insanı özgürce deney yapıcı ve yaratıcı "başka bir özne"ye dönüştüren "boş zamanın karşı etkisinin ve üretici güçlerin gelişmesinin tartışıldığı pasaj gibi– Perroux'nun Marx'a ilişkin bir diğer fikrinin (s. xvii) de gerçeğe ne denli uzak olduğunu gösterir; ona göre Marx güya komünist toplumda bile "makinelerin az sayıda efendisi" olacağını düşünüyormuş.

dur. Marx üretici güçlerin gelişmesine böylesine büyük önem yüklüyorduysa, belli bir dereceye kadar "teknik ilerlemeye aşık"tıysa eğer –asla ondan kaynaklanan parçalanma ve yabancılaşma tehlikelerini küçümsemeksizin– bunun nedeni kesinlikle şudur: Marx, ensonu sosyalist toplumda gerçekleşecek olan, insanın gittikçe artan bireyselleşmesi için gerekli şartları ancak üretici güçlerin bu gelişmesinin yaratacağını anlamıştı.[71]

71-Bu, Marx'ın Feuerbach üzerine altıncı teziyle, yani "insan özü, tek tek her bireyin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. Gerçekliği içinde, o toplumsal ilişkilerin bütünüdür" diyen tezle asla çelişmez. Aslında söylenmek istenen şey, sosyalist insanın kendini doğrulamasına olanak verecek sonsuzcasına zengin toplumsal ilişkilerdir.

9.
Ücret Teorisinin Son Biçimlendirilişi

Gördüğümüz gibi Marx'ın özellikle ücretli emeğe ayırdığı ilk yapıtı *Ücretli Emek ve Sermaye* hâlâ kısmen hatalı bir teoriye, topluca Ricardo'dan alınan bir teoriye dayanıyordu. Aynı teoriyi Marx'ın yine o dönemdeki başka yazılarında da, özellikle *Felsefenin Sefaleti*nde ve *Komünist Manifesto*da bulmak olanaklıdır.

Söylemek istediğimiz nedir? Ricardo'nun ücret teorisi büyük ölçüde Malthus'dan esinlenmiştir ve özünde *demografik* sürecin bir sonucu olarak işçi talebi ve işçi arzı hareketini betimlemektedir. Ücret artışları işçilerin daha fazla çocuk yapmalarına –ya da lafımızı daha sakınarak konuşmak istersek, çocuk ölümlerinde azalmaya– yol açar; bu da kolgücü arzını artırıp ücretlerde düşme yaratır. Öte yandan ücretlerin düşmesi işçi ailelerinin fert sayısını azaltır –ya da aynı şey demek olan, çocuk ölüm oranını artırır– ve böylece kolgücü arzını azaltır. Belli bir anda demek ki, işçilere olan talep arzı aşmalı ki ücretlerde artış yaratsın. Sarkacın bu iki salınımı ücret düzeyini dengeye getirmeye ve fakat, tam da (kapitalist sanayinin işçi ihtiyacına tam da karşılık düşen bir demografik hareketi sağlama almak üzere) "ortalama" bir aileyle birlikte bir işçinin canlı kalmasına yetecek şekilde en alt düzeyde dengelemeye yönelir.

Bunun oldukça ilkel bir teori olduğu açıktır.[1] Herşeyden önce us-

1. Ricardo'nun payına, onun, sermaye birikiminin ücretler üzerindeki etkisinden habersiz olmadığı da eklenmelidir; her ne kadar önceleri artan makina kullanımının ücretleri yükselteceğini varsaydıysa da sonradan bu görüşü düzeltti ve makinalaşmanın yaygınlaşmasının ücretler üzerinde zararlı bir etkisi olabileceğini belirtti. (Bkz. *The Works an Correspondence of David Ricardo*ya Pierro Sraffa'nın Giriş yazısı, Cilt I,

lamlama zayıftır, çünkü Ricardo ücretin, işçilere olan talepteki ve işçi arzındaki dalgalanmalardan doğduğunu tanımlarken kendini aslında arzdaki dalgalanmaları (hatta bunları bile kısmi olarak) incelemekle sınırlı tutuyor ve talepteki dalgalanmaları hesaba katmıyor. İşçilerin arzına gelince, o yalnızca işçiler arasındaki demografik hareketten çıkan sonuçları inceliyor ve kapitalizmdeki en önemli süreçlerden birini, yani önceden kendi üretim araçları üzerinde doğrudan denetime sahipken artık gittikçe artan sayılar halinde emek pazarına dökülen üreticilerin (köylüler, zanaatkârlar, küçük dükkan sahipleri ve küçük işamadamları) proleterleşmesi sürecini kıyıda bırakıyor.

Ensonu, uslamlamanın daha geçerli gibi görünen bir başka kısmında –yani işçi ailelerinin ortalama yaşama ölçütüne bağlı olan çocuk ölümündeki dalgalanmalarda– kaba bir yanlışa düşülmüştür: zaman etkeni gözardı edilmiştir. Gerçekte, çocuk ölümlerindeki azalma, kolgücü arzında hemen bir artış yaratmaz: artış ancak on onbeş yıl sonra olur (bu zaman dilimi çocuk emeğinin miktarına ve genç işçilerin ortalama kaç yaşında kiralanmaya başlandıklarına bağlıdır). İşçi arzındaki bu artışın, ücretlerde bir düşüşe yol açıp açmayacağını bilebilmek için, en azından, bir on yıldan ötekine, işçilere olan talebin *uzun vadeli bir durgunluğunu* (onyıllar boyunca!) zımnen öngörür; bu, sanayi devriminin, sanayileşmenin ve genel olarak kapitalizmde ekonomik büyümenin gerçek olguyla uyuşmamaktadır. Bu teori, kaba biçimiyle, yalnızca çeşitli "ütopyacı" sosyalist tarafından ve onun ünlü "ücretlerin tunç kanunu"[2] içinde Lasalle tarafından benimsendi. Marx ve Engels bu teoriyi hiç yükseltmediler ama şüphesiz Ricardo-Malthus teorisi gibi, ücretlerin, fizyolojik asgari yaşam

s. ivii). Ama Ricardo, Malthus'un fikirlerinden kesinkes ayrılamayacak kadar; kendi rant teorisi ve yiyecek maliyetlerinin genel ve sürekli artışı varsayımı tarafından ipnotize olmuştu.

2- "Emek arzı ve talebi adına, günümüz şartlarında ücretli belirleyen tunçtan ekonomi yasası şudur: ortalam ücret, halkın veri olan alışkanlıkları ve adetlerine uygun olarak, varolmak ve yeniden üretilmek için gerekli yaşama düzeyinden asla yukarı çıkmaz." (Ferdinand Lassalle, "Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig." 24 Nisan 1863, *Gesammelte Reden und Schriften*de, Cilt III, s. 58.)

ücretine düşüp orada kalacağını anıştıran ilk, hatalı ücret teorilerini formüllendirirken ondan etkilendiler.

Her iki arkadaşın, genel olarak, Marx'ın İngiltere'deki ikinci sürgünlüğüne değin koruyacakları ücret teorisini sağlayan şey, genç Engels'in *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları*nda koyduğu "parlak taslaklar" oldu. *Anahatlar*da Engels, Malthus'un öğretisini "iğrenç" ve "rezil" olmakla suçlar ama yine de onun vargılarını benimser: "Bunun sonucu, emeğin payına zorunlu şeylerin en asgarisinin, salt geçim araçlarının düşmesidir."[3] Bunu *demografik* bir hareketten değil (gerçi "nüfusun her zaman istihdam araçları üzerinde baskı yapıyor olması... Malthus'un meziyetini oluşturur."[4] demektedir) ekonomik bir gerçekten çıkarmaktadır: içinde, işçilerin kapitalistlerden zayıf olduğu, yerlerine makinelerin koyulabilmesinden ötürü fazlasıyla zayıf oldukları *evrensel rekabet*.

*Anahatlar*da biraz kenarda kalır gözüken bu son görüş, Marx ve Engels'in gençlik yapıtlarındaki ücret teorisinde ilk yeri alacaktır. Bu cümleden olarak, 1844 okuma notlarında, Marx, Ricardo'dan ve Adam Smith'ten çıkardığı bölümlere şu görüşü eklemiş bulunuyordu: "Bütün sanayi ülkelerinde şimdi işçi sayısı talepten fazladır ve *istihdam edilmemiş* proletaryadan gün gün üzerine eklenebilir; bu işçiler de kendi paylarına proletaryanın sayısını arttırırlar. Böylece birikim, ters sonucunu da doğurur ve işçilerin ücreti gittikçe düşer."[5] *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın ilkinde Marx, ücretlerdeki herhangi bir artışa, *işçilerin yerine makina yerleştirmek yoluyla* kapitalizmin, işçilere olan talebi kısmaya çalışarak karşı koyacağını söyler: "İşçi, makina düzeyine düşmüş bulunduğu için, makina onun karşısına bir rakip olarak çıkabilir."[6] Kapitalizmin canlı emek yerine ölü emeği koymak şeklindeki bu doğasına özgü eğilimi, genç Marx'ın yazıların-

3-*1844 Elyazmaları*, Sol Yay., s. 429.
4-İbid., s. 425/426.
5-Burada genç Marx'ın "proletarya" sözcüğünü bütün olarak işçi sınıfını değil de, antik Roma'nın proletaryasına benzerlik içinde, bu sınıfın özellikle istihdam edilmemiş bölümünü anlatmak için kullanılması ilginç bir gözlemdir.
6-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 102.

da hem sermaye birikiminin hem de ücretlerin düşmesi eğiliminin itici gücü haline gelir.[7]

Bu aşamada Marx'ın bu yasadan çıkardığı vargı, işçinin ne kadar çok üretirse o kadar az tüketeceğidir; böylece Marx ücretlerde mutlak bir düşüş varsayar. Ücretlerin, belli bir durumda, kârda düşme yaratmaksızın artmaması gerçeği, ikinci elyazmasında ortaya konmuştur bile.[8]

Böylece, iki genç yazarımız *özünde nüfus hareketlerinden değil, sermaye birikimi hareketinden yola çıkan* bir ücret teorisi geliştiriyordu.

*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda Marx genişleme döneminin, yüksek konjonktürün işçilere en elverişli dönem olduğunu, çünkü böylesi dönemlerde işçilere olan talebin arzı aştığını ve kapitalistlerarası rekabetin yoğunlaştığını kaydeder. Bu iki etken ücretlerin yükselmesine neden olur. Bununla birlite Marx, kapitalist düzenin mantığının çabucak ters sonucu ortaya çıkaracağını da ekler. Yüksek konjonktür sermaye birikimine uyarımda bulunur ve ardından kapitalist yoğunlaşma birçok bağımsız üreticinin proletarya saflarına düşmesine yol açar; bu ise işçi arzının artması ve ücretlerin düşmesi demektir.[9]

*Felsefenin Sefaleti*nde, *Arbeitslohn* elyazmasında, *Ücretli Emek ve Sermaye*de ve *Komünist Manifesto*da Marx ve Engels kapitalizmde ücretlerin genel eğiliminin mutlak olarak düşmek ve fizyolojik yaşama asgarisine kadar inmek olduğu fikrine bağlı kalmışlardır. Yukarıda onların saklıt ve nitelimlerinden* sözetmiştim; bunlar teorilerindeki yanlışlığın üstesinden gelmelerinde kendilerine önemli ölçüde yar-

7-İki yıl sonra Marx Annenkov'a şöyle yazacaktır; "1825'den bu yana makinaların icadı ve uygulanışı düpedüz işçiler ile işverenler arasındaki savaşın sonucu olmuştur". (*Seçme Yapıtlar* 1, Sol Yay., s. 627)

8-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 117/Görüleceği gibi burada sözkonusu olan ikinci elyazması değil, ilk elyazmasının sermaye kârı bölümünün ikinci şıkkıdır. -çev./

9-İbid., s. 101.

(*) Saklıt ve nitelim sözcüklerini sırasıyla İngilizce metindeki *reservation* ve *qualification* ya da Fransızca metindeki *réserve ve nuance* sözcüklerini karşılamak için kullandık - çev.

dımcı olacaktır. Gerçek ücretlerin düşmesi eğiliminin iki itici gücü, bir yandan işçilerin yerini makinaların alması (yani yarattığı işten fazlasına son veren bir sermaye birikimi biçimi) ve öte yandan bu sürekli ve artan işsizliğin sonucu olarak işçiler arasında artan rekabettir.

1847'de Brüksel'de *Arbeitslohn* notlarını yazarken Marx hâlâ, iktisatçıların sendikalara yönelttikleri itirazların (sendikaların ücretlerin düşmesini önleyemediğini, çünkü faaliyetleriyle yeni işbölümü biçimlerini, sermayenin bir kesimden ötekine kaymasını, yeni makinaların kullanılması vb. kışkırttıklarını iddia ediyorlardı) temelde sağlam olduklarına inanıyordu. Yine de Marx bu "birlikler"i savundu; çünkü işçilerin "eski toplum"u yıkmak için kendilerini hızarlamayı buralarda öğrendiklerini görüyordu.[10] Birkaç yıl sonra bu görüşünü düzeltecek ve güçlendirecektir.

Kısacası bütün bu dönem süresince Marx'ın ücret üzerine temel fikri, emeğin (işgücünün) "doğal fiyat"ının (değerinin) asgari ücret oluşuydu; bu da fizyolojik bir anlayış olarak kavranıyordu.[11] Bu anlayışını ne zaman ve nasıl düzeltti? Bunu duyarlıca saptamak kolay değildir ama ekonominin döngüsel dalgalanmalarını ve İngiltere'deki sendika faaliyetini incelemesidir şüphesiz onu daha doğru görüşlere yönelten.[12]

Biraz önce alıntı yaptığımız pasajlardan tam on yıl sonra 1857-1858'de yazılan *Grundrisse*de[13] Marx ücret sorununa daha diyalek-

10-*Kleine ökonomische Schriften*, s. 246-247.

11-*Komünist Manifesto*daki ünlü pasaja bkz.:"Bir işçinin üretiminin maliyeti, hemen hemen tümüyle yaşamını ve neslini sürdürmesi için gereksindiği zorunlu yaşama araçlarından ibarettir. Ama bir metanın, dolayısıyla işgücünün fiyatı, onun üretim maliyetine eşittir. Onun için, işin çekiciliği azaldığı oranda ücret de azdır." (*Komünist Manifesto*, Bilim ve Sosyalizm Yay., s. 35-36.)

12-Yine de şunu kaydedelim ki, daha 1847'de *Arbeitslohn* notlarında Marx, asgarinin, mutlak fizylolojik bir anlayış olmadığını, ona farklı ögelerin katıştırılabileceğini ya da çıkarılabileceğini bizzat burjuvazinin ona "biraz rom, çay, şeker ve et" aktığını ve işçilerin de kendi sendika üyeliklerini kattığını görür. (*Kleien ökonomische Schriften*, s. 247.)

13-Bkz. Engels, "1840'larda Marx, ekonomi politiğin eleştirisini henüz bitirmemişti. Bu ancak 1850'lerin sonuna doğru gerçekleşti." (*Ücretli Emek ve Sermaye*nin 1891 basımına Engels'in Giriş'i., Sol Yay., s. 16.)

tik, daha tam ve daha ergin bir görüş getirmektedir ve bu görüş *Kapital* yazılana dek hemen hemen değişmeden kalmıştır. Böylece *Grundrisse*de Marx işçiyi köleden ayırdeden biricik şeyin, işçinin, ekonomik bolluk döneminde zevklerini *artırabilmesi*, "daha yüksek zevk biçimlerine, hatta manevi zevk biçimlerine katılabilmesi, kendi çıkarları için ısrarla çabalayabilmesi, gazete satınalabilmesi, konferanslar dinleyebilmesi, çocuklarını eğitebilmesi, zevklerini geliştirebilmesi," kısacası kendisine açık kalan biricik yolu kullanarak, *yani ihtiyaçlarını arttırarak* "uygarlığa katılabilmesi"[14] olduğunu gözlemler. Burada Marx'ın anıştırma yoluyla söylediği şudur: tüketimdeki bu artış, ihtiyaçların bu genişlemesi, işçi için en azından yüksek konjonktür dönemlerinde olanaklıdır ve dolayısıyla işgücü iki öğe içermektedir; biri az çok kararlı (=stabl) fizyolojik öğe ve öteki, *işçi tarafından kazanılan artan ihtiyaçlara uygun olarak* işgücünün yeniden üretilmesinde gerekli görülen değişken bir öğe.

*Grundrisse*de birkaç sayfa ilerde Marx, sermayenin, işçiyi, "doğal" [yani fizyolojik] ihtiyaçlar"ının yerine "tarihsel olarak yaratılmış" ihtiyaçları koymaya itme eğilimi taşıdığını belirtir.[15] Bu fikir daha önceki bir pasajda da ele alınmıştır; orada Marx işçinin aynı zamanda kapitalistlerin gözünde bir *tüketici* olduğunu ve bu yüzden onun, kendi işçileri dışında tüketimi artırmaya çabaladığını vurgulamaktadır.[16] Bu fikir aynı zamanda görece artıkdeğerin üretimi çözümlemesinde geliştirilmiştir; orada *sermaye birikiminin, işgücünün değeri ve ücretin evrimi üzerindeki iki çelişik etkisi* açıklanmaktadır.

Bir yanda sermaye birikimi, canlı emeğin yerine makinelerin geçirilmesi ve artan emek üretkenliği, bütün bunlar nominal ücretleri düşürmeye (aynı miktarda yiyecek maddesi ya da genel olarak meta, artık daha kısa zamanda üretilmektedir) ve hatta (büyüyen işsizliğin baskısı altında) gerçek ücretleri düşürmeye yönelir. Öte yandan ise, sermaye birikimi yeni sanayi dallarının –ve böylece yeni işlerin– yaratılması olduğu kadar, *yeni ihtiyaçların yaratılması* ve bu ihtiyaçla-

14-*Grundrisse*, s. 197-198.
15- Ibid., s. 231. 16- Ibid., s. 194-198.

rın gittikçe daha geniş çevrelere yayılması da demektir.[17] Bu yolla işgücünün (işsizlik azalınca) fiyatını olduğu kadar, değerini de arttırmaya yönelir (çünkü değer artık bu ihtiyaçların karşılanması için satın alınan yeni metaların fiyatlarını da içerir.) Böylelikle, ücretlerdeki gerçek hareket artık mekanik ve basit yasalarca belirlenmemekte, sermaye birikiminin, işgücü üzerindeki bu *ikili etkisinin* diyalektik etkileşimine bağlı olmaktadır.[18]

1862-1863'de yazılan *Artıkdeğer Teorileri*nde Marx, canlı emeğin yerine durmadan makina koyarken sermaye birikiminin, ücretli emeği genişletilmiş ölçüde yeniden üretebileceğini –yani, toplam ücret miktarının toplam sermaye miktarına göre düşmesi halinde bile, ücretlilerin mutlak sayısını artırabileceğini– açıklar.[19] Başka bir yerde, yüksek konjonktür döneminde işçilerin "tüketiciler olarak" ve "kendi ürünlerinin (tüketim malları) tüketicileri" olarak "önemli bir rol" oynadıklarını kaydeder.[20]

Ama Marx ücret teorisini tam anlamıyla birinci Enternasyonal'in 20 Haziran-27 Haziran 1865 Genel Kuruluna hitabında ortaya koymuştur. Teorisini şu pasajda özetler. "Ama bazı özel nitelikler vardır ki, *işgücünün değerini ya da emeğin değerini* bütün öteki metaların değerlerinden ayırdederler. İşgücünün değeri iki öğeden oluşmuştur ki, bunlardan biri salt fiziksel öğedir, öteki ise tarihsel ya da toplumsal öğe. İşgücü değerinin *nihai sınırını fiziksel* öğe belirler, yani bu demektir ki işçi sınıfının, geçinmesi, yeniden üremesi ve fiziksel varlığını sürdürmesi için, yaşamak ve çoğalmak için vazgeçilmez olan gereksinimleri alması gerekir. Dolayısıyla, mutlak olarak zorunlu bu gereksinimlerin *değeri, emek değerinin* nihai sınırını oluşturur...

17- İbid., s. 312.

18-Birçok metanın fiyatının düşmesinin, onların işçilerce satınalınmasını olanaklılaştırabileceğini vurgularken Ricardo, bunun hammadde (ve işgücü) fiyatları ile, bitmiş mal fiyatları arasında eşitsiz olması şartıyla ve işçilerin, gelirlerin yiyecek satınalmaya ayrılan kısmını feda etmeleri şartıyla olabileceğini eklemişti. Marx'ın vurguladığı gibi, bu "eşitsizliği" kaldırarak özgür ticaret aynı zamanda işçilerin ihtyiaçlarının genişleme kaynağını da kaldıracaktır. (*Grundrisse*, Ek. s. 817-818.)

19-*Theories of Surplus Value*, s. 221.

20-İbid., Cilt III, s. 221.

"Salt fizyolojik olan bu ögeye koşut olarak, her ülkede emeğin değeri *geleneksel bir yaşam ölçütünce* belirlenir. Bu yaşam, sadece fiziksel varolma değildir, insanların içinde yetiştirilmiş oldukları toplumsal koşullardan doğan belli ihtiyaçların doyurulmasıdır...

"Eğer çeşitli ülkelerdeki ve aynı ülkede çeşitli tarihsel çağlardaki normal ücretleri veya emek değerlerini karşılaştırırsanız, bizzat *emek değerinin* de sabit bir büyüklük olmayıp, bütün öteki metaların değerlerinin değişmez kaldığı varsayıldığında bile, değişken bir büyüklük olduğunu görürsünüz."[21]

Marx burada, ücretlerin asgari sınırı az çok kesince tanımlanabilirse de, onun azami bir sınırının olmadığını çıkarsamaktadır. Ya da daha kesincesi: azami ücret, yeterli bir kâr düzeyinin sürdürülmesine izin veren ve onun altında, sermayenin işçi kiralamaya yanaşmayacağı birşeydir. Bu asgari ve bu azami arasında ücret düzeyinin somut belirlenişi "savaşanların ayrı ayrı güçlerine", yani sınıf mücadelesinin gelgitlerine bağlıdır. Marx'ın göstermek istediği gerçekte buydu, çünkü kitabı herşeyden çok sendika faaliyetinin işçilere yararsız ve hatta zararlı olduğu görüşünü çürütmeyi hedefliyordu.[22]

Ama "savaşanların ayrı arı bu güçleri" kendi paylarına, en azından kısmen, nesnel etkenlerce belirlenirler. Bu etkenler arasında Marx ilkten ilk emek arzı ve talebindeki dalgalanmayı sayar; bu ona, "ücretli işçilerin sürekli olarak bağımsız, kendine yeterli köylüler haline gelmesiyle emek pazarı durmadan boşalan"[23] Birleşik Devletler gibi görece az nüfuslu denizaşırı ülkelerde arz ve talep yasasının, işçinin lehine işlediğini ve Avrupa'dakinden daha yüksek ücret almasına olanak verdiğini açıklama fırsatı verir. Marx bir kaç yıl önce, Ricardo'ya karşı bir polemiğinde Birleşik Devletler'de nüfusun görece azlığının hem ücretlerde yükselmeyi hem de makine kullanımında dikkate değer bir genişlemeyi uyarımladığını kaydetmişti.[24]

21-*Ücret, Fiyat ve Kâr*, Sevim Belli çevirisi, Sol Yay., İkinci Baskı Nisan 1976 s. 151-153.

22- Engels'e 20 Mayıs 1865 tarihli mektubuna bkz. *Selected Correspondencedda* s. 202.

23-*Ücret, Fiyat, Kâr*, Sol Yay., s. 154.

Zaten büyük ölçüde sanayileşmiş bulunan ülkelerde emek arzı ve talebi nasıl evrilmektedir? İşçilerin yerine durmadan makinaların geçmesi sermayenin organik bileşiminin durmadan artmasıyla. Böylece Marx uzun vadede eğilimin, kapitalistler lehine ve işçilerin aleyhine olarak arz ve talepte bir dengesizlik olduğuna inanıyordu: "... kapitalist üretimin genel eğiliminin, ücretlerin ortalama düzeyini yükseltmek değil, ama indirmek... (olduğuna)..."[25]

Bu ifadeyi mutlak anlamıyla mı yoksa görece anlamıyla mı, işgücünün değerinin düşmesi olarak mı yoksa *ücretlerin satınalma gücünün* düşmesi olarak mı anlamalıyız? Görece anlamın Marx'ın düşüncesine mutlak anlamdan daha yakın olduğunu düşündürecek birçok neden vardır. Gerçekten de, aktardığım kitabında Marx, işgücünün değerinde bir düşmenin, üretkenlik arttığı takdirde, gerçek ücretler düzeyinin sürdürülmesi ile çakışabileceğini belirtir ve şöyle der: "Her ne kadar işçinin mutlak yaşam düzeyi aynı kalmış olsa da, onun *görece* ücreti ve giderek kapitalistinkine oranla *görece toplumsal durumu* düşmüş olacaktı."[26]

Şimdi bu artan üretkenlik koşulları şüphesiz yüzyıla yakın bir süredir kapitalist ülkelerde en "normal" şey olmuşlardır. Yukardaki alıntının hemen ardından Marx şöyle ekler; "Eğer işçi bu görece ücret düşüşüne karşı koysaydı, kendi emeğinin artan üretkenliğinden bir pay elde etmeye ve görece toplumsal durumunu eskisi gibi tutmaya çalışmaktan başka bir şey yapmış olmazdı."[27]

24-*Theories of Surplus Value*, Kısım II, s. 574. Karşılaştırma için bkz. 1846 Aralığında Annenkov'a yazdığı mektuptaki benzer gözlem: "Ensonu, Kuzey Amerika'da makinelerin ortaya çıkışı, hem başka ülkelerle rekabetten ve hem de kolgücünün azlığından yani Kuzey Amerika nüfusu ile onun sanayisinin ihtiyaçları arasındaki oransızlıktan ötürüydü." *Seçme Yapıtlar* I, Sol Yay., s. 629.)

25-*Ücret, Fiyat ve Kâr*, Sol Yay., s. 156.

26-İbid., s. 145. Marx "görece ücret" fikrine büyük önem yüklüyordu ve görece ve oransal ücret kategorilerini kurmuş olmakla onu, Ricardo'nun "bilimsel başarılarından" biri olarak görüyorzu. (Bkz. *Theories of Surplus Value*, Kısım II. s. 417.) Bu fikrin önemini Marx'ın kendisi daha 1847'de vurgulamıştı. (Bkz. *Ücretli Emek ve Sermaye*, Sol Yay. s. 26-58.)

27- *Ücretli Fiyat ve Kâr*, Sol Yay., s. 145.

Bu olanaklılık, yeni yaratılmış değerlerin işçiye giden görece payında bir düşme ile birlikte gerçek ücretlerin yükselmesi eğilimini bile anıştırır. *Artıkdeğer Teorileri*nde Marx bunun genel bir eğilim olduğunu ve "işçilerin muhakkak ki [değer olarak] ücret düşüşünü önleyemeyeceğini, ama kendilerinin mutlak olarak asgariye indirilmelerini de izin vermeyip, tersine genel zenginlik ilerlemesinde belli bir nicel katılmayı koparacaklarını"[28] belirtir gözükmektedir.

Her halde, ortalama ücretin düşme eğilimine ilişkin vargı, iki gözlemle nitelenmelidir (=kalifiye edilmelidir). Bu, yalnızca bir bütün olarak anılan kapitalist toplumda, yani *dünya* çapında geçerlidir; ve sanayileşmiş ülkelerde ortalama ücretin yükselmesi gibi bir eğilimde pekala somut ifade bulabilir, çünkü bu ülkelerde sermaye birikimi öyle bir ölçüde meydana gelir ki *birikim hareketinin yolaçtığı işlerin kalkması olayı içerdekinden çok daha fazla olarak dışarda, "Üçüncü Dünya" ülkelerinde cereyan ettiğinden* sanayileşmiş ülkelerde istihdam, nüfus artışına oranla durmadan artar. Sözkonusu vargı aynı zamanda şu gerçek tarafından da nitelenebilir: artan miktarda makina kullanımının yanısıra hizmetler kesiminde iş sayısı artar ve "yeni orta sınıf" gelişerek yedek sanayi ordusunun durmadan büyümesini engeller –bu olguları Marx daha meydana gelmelerinedn çok önce *Artıkdeğer Teorileri*ndeki iki pasajı ile görmüştür.[29] XIX. yy. süresince 70 milyon Avrupalının Amerika'ya ve başka denizaşırı bölgelere göçü gibi büyük göç hareketleri ensonu emek arz ve talebindeki eğilimleri derinden değiştirebilir.

Aynı zamanda sendika faaliyetlerinin yararlı etkisi ise, onun, genç Marx'a ücretlerin asgari düzeye kaçınılmaz düşüşünün nedeni olarak gözüken işçiler arasındaki rekabeti en azından büyük ölçüde kaldırmasıdır.[30] *Ücret, Fiyat ve Kâr*da, özellikle ekonomik bunalım ve büyük çapta işsizlik dönemlerinde "emek pazarı"nda bol miktarda arz olduğu zaman, işgücünün, *değeri altında* satılabileceğini söyler-

28-*Theories of Surplus Value*, Kısım III, s. 309.

29- İbid., Kısım II, s. 571-572-573.

30-Özellikle bkz. *Ücretli Emek ve Sermaye*, Sol Yay., s. 55-58.

ken Marx'ın açıklaması daha bilimseldir. İşçilerin birleşmesi, işçiler arasındaki rekabetin kalkması, ücretler üzerinde toplu pazarlık, sendika faaliyeti –bütün bunlar son çözümlemede ortalama olarak, işgücünün değeri altında değil de kendi değerinde satılabilmesini sağlamayı hedeflemektedir. Ve Marx böylece bu eylem biçimlerini mutlak olarak kaçınılmaz görmektedir, çünkü onlarsız, işçi sınıfı "biçimsiz, ezilmiş, artık hiç bir umudu kalmamış... yaratıklar yığını... durumuna düşerdi."[31] Ama başarılı sendika faaliyetinin *nesnel olanakları* da kendi payına yedek sanayi ordusunun görece büyüklüğüne bağlıdır; bu ordu ise, Marx'ın daha sonra *Kapital*de söyleceği gibi, ücretin düzenleyicisidir. Ancak işsizlik kararlı kalmaya ya da hatta uzun dönemde düşmeye eğilim gösterdiği zaman, gerçek ücretlerde uzun vadeli artış sağlanabilir.[32]

Marx'ın esas uğraşısı proletaryanın *görece* yoksullaşmasını, yani ücretler artsa bile, onların sermayenin zenginliğinden daha az arttığı gerçeğini ortaya koymaktı. Bu konuda daha *Ücretli Emek ve Sermaye*de, yanıbaşında bir saray yükselen "büyük ya da küçük olabilir" bir ev mecazını görürüz. Yirmi yıl sonra Marx *Kapital*de şöyle yazacaktı:"Aldığı ücret ister yüksek ister düşük olsun, işçinin kaderi daha da beter olacaktır." Görece yoksullaşmanın bu ithamı, her iki formülasyonun temelini oluşturur.[33] Ortaya koyduğumuz bütün kanıtlar, Marx'ın ergin yapıtlarında, işçinin *mutlak* yoksullaşması diye bir "yasa"yı –her ne kadar Marx işçilerin görece yoksullaşmasını kaçınılmaz görmekte idiyse de– asla getirmediğini açıkça göstermektedir.

Eliane Mossé[34] *Kapital*in Birinci Cildi, Yirmibeşinci Bölümünden ünlü pasajı aktarır; orada Marx "bir kutupta zenginlik birikimi"nin aynı zamanda "karşı kutupta, yani kendi ürününü sermaye şeklinde

31-*Ücret, Fiyat ve Kâr*, Sol Yay., s. 156.

32-*Marxist Ekonomi Elkitabı*yla karşılaştırınız. Suda Yay., Cilt I s. 241 ve sonrası.

33-*Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 44; *Kapital*, Sol Yay., Cilt I s. 683. Marx'ın ücret teorisi sorununun tümü Roman Rosdolsky'nin dikkate değer bir incelemesine konu olmuştur. "der esoterische und der exoterische Marx," *Arbeit und Wirtschaft*da (Avusturya sendika dergisi) Kasım 1957 ve Ocak 1958.

34-Ellana Mossé, *Marx et le probleme de la croissance dans une economie capitaliste* s. 60.

üreten sınıfın tarafından sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, cahilliğin, zalimliğin, zihni alıklığın birikimi"[35] olmasından sözeder. Ama bağlam gözönüne alınırsa –yani bu pasajı başlatan cümleler hesaba katılırsa– Marx'ın formülasyonunun, istihdam edilmiş işçilere değil, işçi sınıfının "düşkünler* tabakasına" yani yedek sanayi ordusunu oluşturan istihdam edilmemişler yığınına uygulanmasının hedeflendiğini Mossé anlaşılan farketmiyor. Bu bir önceki pasajda, Marx'ın "kapitalist birikimin mutlak genel yasası"nı açıklamasıyla daha da vurgulanmıştır: "Bunun için, yedek sanayi ordusunun görece kitlesi, zenginliğin gizil enerjisi ile birlikte artar. Ama bu yedek ordunun etkin emek ordusuna oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artıknüfus kitlesi de o kadar büyük olur. Ensonu, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar geniş olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur.[36] *Bu, kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır.* Diğer bütün yasalar gibi bu da, işleyişi sırasında çeşitli koşullarca değişikliğe uğrarsa da, bunların incelenmesi bizi burada ilgilendirmemektedir."[37] Ücretlerin evrimi bakımından bu pasajdan çıkarsanacak birşey yoktur; hele hemen ardından sözünü etmiş olduğumuz gözlem de gelince: "Aldığı ücret ister yüksek ister düşük olsun, işçinin kaderi daha da beter olacaktır."

Birçok inceleme "işçi sınıfının düşkünler tabakası"nın bütün kapitalist ülkelerde varlığını doğrular. Buna en çarpıcı örneği sağlayan ülke "kapitalist birikimin mutlak genel yasası"nın dramatik biçimde doğrulandığı en yüksek ücret düzeyli Birleşik Devletlerdir. Michale

35-*Kapital*, Cilt I, Sol Yay., s. 683.

* İncil'de son derece yoksul bir insanı simgeleyen Lazarus'u alışılageldiği üzere "düşkün" diye çevirdik- çev.

36-*Komünist Manifesto*da Marx ve Engels kapalı ve bulanık biçimde "işçi yoksul haline gelir"(der Arbeiter wird zum Pauper") şeklindeki ünlü formülü kullanmıştı zaten; çünkü bu formül üretim sürecinden çıkmış işçilere atıfta bulunduğu kadar, halen istihdam edilmekte olan işçilerin ücretlerindeki düşüşe de (*Manifesto* bunun kaçınılmaz olduğunu söyler) atıfta bulunuyor şeklinde alınabilirdi. Kapitalde "yoksulluk" (=pauperism) sözcüğü yalnızca proletaryanın "düşkünler tabakası"na ilişkin olarak kullanılmıştır.

37-*Kapital*, Sol Yay., Cilt I s. 681.

Harrington'un *Amerikadaki Sefalet* adlı kitabının yayınlanmasından bu yana Birleşik Devletlerde ulusun dörtte birinin, yani 50 milyon Amerikalının yoksul olduğu ve yoksulluğun damgasını taşıdığı genel olarak kabul edilmektedir.[38] Eğer bu rakam daha yüksek değilse, bu kısmen, 1947 ile 1957 arasında istihdam edilen ya da ücret alan evli kadın oranının yüzde 15'den yüzde 30'a çıkması gerçeğinden ötürüdür. Bu yükselme ise toplumsal hizmetlerin kötü biçimde azgelişmiş olduğu bir ülkede "ev yaşamının, daha az özen, sevgi ve denetim gören çocukların yoksullaşması"[39] demektir.

Emale James, kitabının önsözünde şunları yazarken Marx'ın düşüncesine Eliane Mossé'den daha yakındır: "Marx'ın görüşleriyle de uyuşan vardığımız sonuç, Fransa'nın yayılması döneminde gerçekten de işçi sınıfının hem 'mutlak' hem de 'görece' yoksullaşmasının varolmuş olduğudur. Sözcüğün Marx'daki anlamıyla 'görece' yoksullaşmaya gelince Bayan Mossé'nin ortaya koydukları ikna edici gözükmektedir. Ama önemli olan 'mutlak' yoksullaşmanın varolmuş olduğunu tanıtlamaktı. Çekinmeden söyleyelim ki Bayan Mossé'nin yapıtı beni bu noktada ikna etmemiştir."[40] Aslında "mutlak" yoksullaşma Marx'ın ergin yıllarının görüşleri arasında yer almaz.

Hatta Marx ve Engels'in, proletaryanın "mutlak yoksullaşması" gibi bir hipotez benimsemediklerine dair kesin tanıt vardır. Alman Sosyal-Demokrat Parti'nin Erfurt Programanın eleştirisinde Engels "Proleterlerin sayısı ve onların sefaleti durmadan artmaktadır" cümlesine aşağıdaki yorumu getirir: "Bu, böylesine kategorik biçime sokulduğunda yanlış olur. İşçilerin örgütlenmesi ve onların durmadan artan direnci herhalde *sefaletin artmasına* bir dereceye kadar set çekebilir. Ama arttığına kuşku olmayan şey, *yarınından emin olmamadır*. İşte ben bunu eklerdim."[41]

38-Michael Harrington, *The Other America:Poverty in the United States* (Amerikadaki Sefalet, Hüseyin Çölgeçen çevirisi, Habora Kitabevi Yayınları, 1969. s. 207.)

39-İbid., s. 174.

40-Emile James, Eliane Mossé'nin *Marx et le problème de la croissance dans une économie capitalist*eine Önsöz.

41-*Efrurt Programının Eleştirisi*, Sol Yay., s. 99.

Yine de Marx'a görece yoksullaşmanın yalnızca toplumun toplam geliri ile işçiye düşen pay arasındaki oranı kastetmekle kalmayıp aynı zamanda kapitalist üretimin ortaya çıkardığı yeni ihtiyaçlara karşılık ücretlerin yetersizliğini de kastettiği anlaşılır.

Marx için sorun ücretleri, emek tarafından yaratılan toplam zenginlik ile kıyaslamaktır ve "*maddi* bir bakış açısından, zenginlik, yalnızca ihtiyaçların çeşitliliğinden oluşkundur."[42] Şimdi sanayi üretiminin evrimi, daha önce lüks sayılan ihtiyaçları bayağı ve zorunlu ihtiyaçlara dönüştürmeye yönelmektedir. Ama kapitalist üretim tarzı içinde, "lükse karşılık, zorunluluk için yalnızca sabit bir toplumsal değer yargısı koyduğu ölçüde"[43] bu dönüştürmeyi çelişik bir biçimde yapmaktadır. Başka bir deyişle, yeni ihtiyaçların, işçi ücretinin hesaplanışına katılan ancak bir kısmı doyurulur; diğerleri ise işçilerin erişemediği bir lüks olarak kalır; halbuki büyük ölçekli sanayi, artık özel mülkiyet temeli üzerinde gelişmese, bunları da karşılayabilirdi.

Ücret sorununun ayrıntılı çözümlemesini tamamladığında, Marx gerçekte *Kapital*i yazmasına olanak veren çözümsel yapıtı bitirmiş oluyordu. "Şimdi bir at gibi çalışıyorum, çünkü çalışılabilir bütün zamanı kullanmalıyım ve çıbanlar da yerli yerinde duruyorlar..." diye yazıyordu 20 Mayıs 1865'de Engels'e.[44] Başka bir fırsatta yine belirttiği bu çıbanları burjuvazi uzun zaman hatırlayacaktır.

42-*Grundrisse*, s. 426.
43-bid.
44-*Selected Correspondence*, s. 202.

10.

*Ekonomi ve Felsefe Elyazmalarından Grundrisse*ye Yabancılaşmanın Antropolojik Anlayışından Tarihsel Anlaşına

Bir vargıda bulunma zamanı geldi artık. Marx'ın ekonomik fikirlerinin doğuşunu betimlemiş bulunuyorum. Bu fikirlerin 1843-1844 arasındaki –Marx'ın ekonomi politiği sistemli biçimde incelemeye başladığı zaman– evrimi ve *Grundrisse*nin tamamlanması nasıl özetlenebilir?

Marx ekonomik sorunlara önce bir filozof olarak yaklaşırken hâlâ Hegel ve Feuerbach'la yunmuştu; Hegel'in Feuerbach tarafından yapılan materyalist eleştirisini geniş ölçüde kabul etmekte, ama Feuerbach'ı Hegel temeli üzerinde eleştirmeye başlamaktaydı; çünkü Hegel'in katkısı antropolojiye Feuerbach'ta olmayan bir tarihsel-toplumsal boyut eklemişti.[1]

1-Bkz. Herbert Marcuse. *Mantık ve İhtilal: Hegel ve Toplum Teorisinin Doğuşu* /Erk. Yay., tarafından ikinci baskısı yapılmış ve *Diyalektik Materyalizm, Devlet ve Faşizm* adıyla yayınlanmıştır. M. Sencer çevirisi, 1974, s. 268-270. Aynı zamanda Emile Bottigelli'nin *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Editions Sociales basımına Giriş yazısındaki görüşüne bkz. (Türkiye'de Sol Yayınları, s. 62); "Hegel'den Marx insanın tarihsel evrimi düşüncesini alır. Feuerbach'tan da, materyalizmi, somut insanı ve 'insancılık eşittir doğalcılık' formülünü. Ama kendi öz görüşü, bu öğelerin bireşiminden büsbütün başka birşeydir. Hatta görüşünü esinleyen kimselerin dilini konuşur gibi göründüğü zaman bile, bu görüş, özgün bir biçimde o öğeleri aşar." Plekhanov ise şunu ortaya koyuyordu:" Eğer Marx tarihin materyalist açıklanışını işlemeye Hegel'in hukuk felsefesini eliştirmekle başladıysa, bunu yalnızca Feuerbach, Hegel'in spekülatif felsefesinin eleştirisini tamamlamış olduğu için yapabilmiştir." (*Marxist Düşüncenin Temel Meselelerinde*, SosyalYay., s. 31.)

Böylece *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* bize felsefe ile ekonomi politik arasında büyüleyici bir "karşılaşma" sunmaktadır; bu hem Marx için yeni bir bilgi edinme ve çelişki kaynağı, hem de onun yapıtını bugün inceleyenler için bir sorunlar ve tartışmalar kaynağıdır.

Ve felsefe ile ekonomi politiğin bu biraraya getirilişi insan düşüncesi tarihinde hiç de yeni olmayan bir şeydir. Aristo'da ve Thomas Aquinas'da rastlanır ona ve liberal doğal yasa teorisyenleri tarafından büyük ölçüde kullanılır.[2] Hegel'in hukuk felsefesini eleştirmesi yoluyla Marx, mülk sahiplerinin çıkarlarını savunmakta olan devletin bir bütün olarak toplumun çıkarlarına hizmet etmediğini keşfetmiş bulunuyordu. Özel mülkiyete dayalı bir toplumda fırsat eşitliğinin ve her bireysel kişiliğin olurlanmasının (=affirmation) birer aldatmaca olduğunu görmek için burjuva toplumunun gerçekliği ile doğal yasa teorisyenlerinin hipotezlerini karşı karşıya koymak yeterliydi.

Ama ekonomi politikle ilk mücadelesini üstlenmek için Marx'a kavramsal aletleri sağlayan da Hegel'in emek felsefesi oldu.[3] Temelleri *System der Sittlichkeit* (Ahlak Düzeni)nde ortaya konup *Realphilosophie* (Gerçeğin Felsefesi)nde geliştirilen, *Tinin Fenomenolojisi*nde sağlamca kurulan ve *Hukuk Felsefesi* ile *Mantık Bilimi*nde savunulan bu emek felsefesi,[4] aynı zamanda gerçek bir antropolojidir.

Daha 1805-1806'da Hegel, insanın erekliliği (=téléologie) ile insanın emeğinde kullanılan doğanın nedenselliği arasındaki karşılıklı ilişkiyi saptamış bulunuyordu (sözkonusu emek Hegel'in *Mantık Bilimi*nde insan praxisinin özgün biçimi olarak sunulacaktır.) Ve *Tinin Fenomenolojisi*nde Hegel emeği "gemlenmiş istek" (*gehemmte Begier*de)[5] olarak tanımlar. Hegel ihtiyaçlar ve emeğin gerçek bir diyalek-

---

2-Bkz. benim *Marxist Ekonomi El Kitabı*, Suda Yay., Cilt. 3., s. 382-392 ve Jürgen Habermas. *Theorie und Praxis* s. 79.

3-Bu konuda Pierre Naville'in *De l'aliénation à la jouissanceda Hegel*'in emek felsefesi üzerine yazdığı şahane bölüme bkz.

4-Georg Lukacs, *Der junge Hegel*de herşeyden çok, içinde Hegel'i kalkış noktası olarak ilk diyalektik üçlemeyi (ihtiyaçlar-emek-zevk) aldığı *System der Sittichkeit*ı ve Jena'da yazılan *Realphilosophie*yi çözümlemeye yönelir.

5-Hegel, *Phenomenology of Mind*, s. 238.

tiğini geliştirip böylece yabancılaştırıcı ve yabancılaşmış olmak üzere emeğin ikili bir tanımına varmıştır: yabancılaştırıcıdır çünkü *doğası gereği*, emek insan kapasitesinin dışlaşmasıdır (*Veräusserung*), yani önceden kendisine ait olan bir şeyi insanın yitirmesidir; ve yabancılaşmıştır çünkü ihtiyaçlar daima üretimin önünde giderler ve üretim asla bu ihtiyaçları tamamiyle karşılamaz.[6]

Hegel'de görüldüğü biçimiyle "yabancılaşmış emek" fikrinin antropolojik tabiatı, burjuva toplumunun ürettiği toplumsal çelişkileri Hegel'in hiç te sezmemiş olması gerçeğine dayanmaz. *Hukuk Felsefesi*ndeki bir pasaj, adeta, kapitalist birikimin genel eğilimlerine ilişkin *Kapital*deki ünlü pasajın bir sezinlenişidir: "...(büyük) kâr elde edilir... Öteki taraf özgül işlerin altbölünmesi (*Vereinzelung*) ve kısıtlanmasıdır (*Beschränkung*). Bu, o türden işe bağlamış olan sınıfın bağımlılığı ve sefaletiyle sonuçlanır..."[7] *Estetik*de ise yoksulluk ve zenginlik arasındaki zıtlığı ve toplumun *bütün* sınıflarının bundan doğan yabancılaşmasını şu pasajda betimler: "Burada, bu sınai formasyonun ve diğer formasyonların karşılıklı işleyişi içinde, bastırılmalarıyla birlikte, kısmen yoksulluğun ve kısmen de, sefalet durdurulacaksa eğer, kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalışmaktan kurtulabilmek ve kendilerini daha yüksek çıkarlara adayabilmek için zengin gözükmek zorunda olan bireylerin en keskin azgınlığı ortaya çıkmaktadır. Bu bolluk içinde, sonu gelmez bir bağımlılığın sürekli yansısı ortadan kalkmıştır ve insan artık kendi yaşamını kazanmanın bütün tehlikelerinden fazlasıyla uzaktır; çünkü artık kendisine en yakın ortamla bütünleşik değildir ve bu, artık kendisine, kendi eseri olarak gözükmemektedir. Kendisini çevreleyen herşey artık onun tarafından yaratılmayıp kendisinden çok, başkaları tarafından üretilmişlerdir..."[8] Teorinin antropolojik ve gizemleştirici tabiatı şu gerçek-

6-Hegel, *Hukuk Felsefesi* 190-195. paragraflar. Sosyalizmin olanaklılığını yadsımak için sayısız iktisatçının kullandığı çetin bir iddiadır bu. Yugoslav komünist teorisyen Branko Horvat bunu kullanarak, hatta komünizmde bile meta üretiminin sönmesi olanaklılığını "çürütmeye" çalışmaktadır. (*Toward a Theory of Planned Economy*, s. 132.)
7-Hegel, *Phiosophy of Right*, paragraf 243.
8-Hegel, *Aesthetik*, 1. Kitap s. 255-256.

te yatmaktadır: Bir yandan Hegel bu yabancılaşmayı genel olarak tabiatta değil de *insan tabiatm*da kökleşmiş görürken öte yandan üretici güçlerde belli bir gelişme düzeyine ulaşıldığında, yoksulluk ile zenginlik zıtlığından doğan çelişkinin, toplumsal yapıyı dönüşüme uğratmak yoluyla bu yabancılaşmayı ortadan kaldırmaya yol açabileceğini görmemektedir.[9]

Marx'ın soruşturmasını başlattığı durum buydu; o aynı zamanda klasik ekonomi politiğin temellerini, Feuerbach ve Hegel'in antropolojisi ile kıyaslayarak, soruşturmaya başlamıştı. Marx'ın çözümleme aletleri aynı *gözükmekle* birlikte, sonuçları farklıdır. Bu bakımdan Louis Althusser'in şu sözleriyle uyuşamamaktayız: "Çünkü Marx'ın ekonomi politik ile bu karşılaşması... *felsefe*nin Ekonomi Politik ile karşılaşmasıdır. Tabii, herhangi bir felsefenin değil, bütün pratik-teorik deneyleri yoluyla Marx'ın kurduğu felsefenin... Ekonomi Politiğin çelişkisini, *onu düşünerek* ve ondan hareketle, tüm Ekonomi Politiği ve bütün kategorilerini –başlangıç noktası olarak bir anahtar kavramı, yabancılaşmış emeği alıp– düşünerek çözen felsefe budur."[10] Marcuse'a katılıp şöyle söylemek için daha çok neden vardır: "Hegel'den Marx'a geçiş, her bakımdan, özünde farklı bir gerçek düzenine, felsefe açısından yorumlanmaması gereken bir geçiştir. Göreceğimiz gibi, Marxist teorinin bütün felsefî kavramları toplumsal ve ekonomik kategorilerdir, oysa Hegel'in toplumsal ve ekonomik kategorileri hep felsefî kavramlardır. Hatta Marx'ın ilk yazıları da felsefî değildir. Bunlar felsefenin olumsuzlanmasını ifade ederler, ama o da felsefî bir dille."[11]

9- Bu konuda köleliğin gerçek kaldırılışı ile değil de, sadece kulun *manevi bakımdan* efendisinden daha özgür hale geldiğinin açıklanmasıyla çözülen o ünlü efendi ve kul diyalektiğine bkz. (*Phenomenology of Mind*, s. 234-238.)

(*) İngilizcede, metindeki "Ekonomi politiğin çelişkisini *onu düşünerek* ve..." ile başlayan cümle Fransızca metinde şöyle başlamaktadır:"(işçilerin artan yoksulluğu ile toplumun artan zenginliği arasındaki) ÇELİŞKİYİ *onu düşünerek* ve..." -çev.

10-Louis Althusser, *Pour Marx*, s. 157-158.

11-Marcuse, *Mantık ve İhtilal*, Erk Yay., *Diyalektik Materyalizm, Devlet ve Faşizm*, M. Sencer çevirisi. 1974, s. 256. Aynı zamanda bkz. Habermas, *Theorie und Praxis*, s. 279. "Marx felsefenin varsayımlarına uygun olmaktan çok, kendisinin felsefeyi aşmış

Üzerinde durduğumuz nokta, Marx'ın felsefeye ilişkin olduğu kadar, ekonomi politiğe ilişkin eleştirel konumunu da daha başlangıçta açıkça belirtmiş olmasıdır.[12] Onun bu eleştirideki başlangıç noktası hiç te yabancılaşmamış emek "kavramı" değildir; tersine işçilerin ürettiği zenginliğe koşut olarak *onların artan sefaletini pratikte gözlemlemesi* oluşturmaktadır ve bu başlangıç noktasını. Marx'ın vargısı hiç de düşünce, fikir ve entellektüel iş düzleminde bir felsefi vargı değildir. Aksine, şöyle vargılar: "Özel mülkiyet *fikrini* kaldırmak için komünizm *fikri* tamamiyle yeter. Gerçek özel mülkiyeti kaldırmak içinse, gerçek bir komünist eylem gerekir."[13] Proletaryaca yürütülecek devrimci eyleme çağrı, "emek felsefesi"nin boşalttığı yeri çoktan doldurmuştur.

Bu, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda Marx'ın bir düşünce biçiminde gelen bütün felsefi cürüftan kendini arındırmasıyla, o düşünce de kesince sosyoekonomik olmuştur anlamına mı gelmektedir? Bu açıkça yanlıştır. Burada sözkonusu olan, genç Marx'ın Hegelci ve Feuerbach'cı felsefeden, tarihi materyalizmi işleyip hazırlamasına *geçişidir*. Bu geçişte geçmişin öğeleri kaçınılmaz olarak geleceğe ait öğelerle birleşmişlerdir. Marx, Hegel'in diyalektiğini, Feuerbach'ın materyalizmini ve ekonomi politikçe saptanan toplumsal gerçekleri kendine özgü bir biçimde –yani onları derinine düzelterek– birleştirir.[14] Bu bileşim uyumlu bir bileşim değildir, yeni bir "düzen", yeni bir "ideoloji" yaratmaz. Birçok çelişki içeren dağınık parçalar sunar önümüze.[15] Bu elyazmasının "yalnızca bitmemiş olmakla kalmayıp aynı zamanda kısmen tahrip olduğu"[16] da unutulmamalıdır. *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*ndaki çelişkiler en açık biçimde ancak yabancılaşmış emek kavramı ışığında ortaya çıkarılabilir.

---

olması gerçeğinden çıkan varsayımlara uygun olarak felsefe yapmak istemektedir - yani eleştirmek istemektedir. Bu yolla soğurulan (=absorb edilen) kategoriler, felsefe sorunlarıyla birlikte dönüştürülürler ve onların yanısıra bizzat düşünce aleti (=l'instrumant de réflexion) de dönüşüme uğrar."

12-Bkz. Marx, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*na Önsöz Sol Yay., s. 92.

13- Ibid., s. 216.

14- Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, s. 136.

Din alanındaki yabancılaşma ile (doktora tezine ekte) tüzel alandaki yabancılaşmayı (özel çıkar insanı topluluğa yabancılaştırır) başarıyla keşfettikten sonra Marx, Hegel'deki devlet hukukuna getirdiği eleştiriden itibaren, özel mülkiyetin, yabancılaşmanın genel kaynağı olduğunu; ve *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı*da da insanal yabancılaşmanın temelde insan emeğinin yabancılaşması olduğunu kavramıştı.[17] Ekonomi politiği sistematik eleştiriye tabi tutarak Marx onun toplumsal çelişkileri; işçilerin, deyim yerindeyse yabancılaşmış emek olgusunda özetlenen sefaletini onun gizlediğini keşfetti.

15-Burada Lois Althusser'in *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nı bitmiş bir ideolojisi olan "bir bütün oluşturan" bir yapıt olarak boş yere sunmaya çalışması şeklindeki hatasının kaynağına parmak basıyoruz. Genç bir yazarın yapıtını yalnızca "hedef"e yani yazarın ergin yapıtına ne denli yaklaştığını görmek için inceleyen çözümsel-erekbilimsel (=analitiko-teleolojik) yönteme Althusser'in karşı çıkması haklıdır. Ama bunun karşısına, her ideolojiyi bir bütün olarak görme bahanesiyle, bir yazarın ardarda gelen evrelerini keyfi olarak ideolojik bakımdan uyumlu dilimlere bölen bir yöntemi koyması yanlıştır. (*Pour Marx*, s. 59) Zengin ve canlı bir bütünlük (bir yazarın daima iç çelişkilerinin baskısı altında evrilen -bu evrim son çözümlemede yazarın içinde yaşadığı sosyoekonomik bağlamın dinamiğince belirlenir- düşüncesi bir bütün olarak ele alındığında) böylece zayıf ve durağan bir bütünlük lehine feda edilmektedir. Alhusser'in bir yazarın düşüncesinin "değişinimleri"nden (=mutation) -yani az çok keyfi olan sıçramalar- sözetmesi ve bu düşüncedeki iç çelişkilerin o düşüncenin evriminin itici gücü olması fikrinin yokolması rastlantı değildir. Bu kavramın "Marx'ın Hegel'deki yerini oturtmak" anlamına geleceği, çünkü o zaman Marxizmin "Hegelciliğin iç çelişkilerinden doğmuş" gözükeceği yolundaki Althusser'in itirazı temelsizdir. Marx Hegel'den ödünç aldığı ögelerle, tarihin yeni bir toplumsal ve ekonomik bağlamında yeni deneyimden ve yeni pratikten çıkan yeni bilgileri birleştirirken, sözkonusu olan Hegel'in çelişkileri değil, Marx'ın düşüncesindeki çelişkilerdir.
16-Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, s. 131. Bu fikir aynı zamanda Paul Kaegi tarafından ifade edilmiştir. "Öyle ki [bu taslakların] kalıntılarını ayrı ayrı alıp dikkatlice incelemek öğütlenebilir. Bu bizi onları hemen birleştirmekten, önümüzde bütün olan birşeyin taslağı olduğunu imgelemekten ve çeşitli parçalar arasındaki özlü farklı gözardı etmekten kurtarır." (*Genesis de historischen Materialismus*, s. 218.) *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*na Sunuş yazısında Bottigelli de aynı şeyi söyler (s. 47): "*1844 Elyazmaları* karşımıza bitmiş bir yapıt olarak çıkmaz. Herşeyden önce, bu yapıt elimizde bütünlüğü içinde bulunmaz... Sonra, sonuçsuz biter ve yazılması, kuşkusuz dış nedenlerden ötürü kesintiye uğramıştır. Son olarak, çeşitli bölümler türdeşlikten yoksundurlar."

Burada ama, Marx'ın düşüncesi büyük keşiflere kılpayı kala duraksar. *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın bir parçasında Marx yabancılaşmış emeğin, özgül bir toplum biçiminin ürünü olarak, kaydadeğer bir açıklamasını verir. Sorunu geçmişin sisleri içine itmekten kendini açıkça alıkoyar ve şöyle der: "Biz güncel bir iktisadi olgudan yola çıkıyoruz. İşçi ne kadar çok zenginlik üretirse... o kadar yoksul duruma gelir. Ne kadar çok meta yaratırsa o kadar ucuz bir meta olur. İnsanların dünyasının *değersizleşmesi*, nesnelerin dünyasının *değer kazanması* ile orantılı olarak artar. Emek sadece emtia üretmekle kalmaz; genel olarak emtia ürettiği ölçüde, kendi kendini ve işçiyi de *meta* olarak üretir."[18]

Aktarmaya devam etmeyeceğim; herşey bizzat Marx'ın gösterdiği bağlam içinde uyumlu kalmaktadır. *Günümüz toplumunda* yabancılaşmış emek, yani artık kendi ürünlerine sahip olmayan emek, ürünleriyle başkalarını zenginleştiren emektir, cebri emek haline, yani çalışmayanlar yararına emek haline gelen emektir. Başka bir deyişle, yabancılaşmış emek burada açıkça toplumun sınıflara bölünmüşlüğüne, sermaye ile emek arasındaki zıtlığa, özel mülkiyete ve belki de daha muğlak bir pasajda, işbölümüne ve meta üretiminin başlangıcına indirgenmiştir.[19]

17-Wolfgang Jahn "Der ökonomische Inhalt des Begriffs der Entfremdung der Arbeit in den Fruhschriften von Karl Marx", *Wirtschafswissenchaft*da, no. 6. 1957. 850. Jahn bu fikri Auguste Cornu'dan (Karl Marx, *Die ökonomimicsh plihosophische Manuskripte*) almıştır. Cornu (s. 9)bu konuda daha kesindir: "Onun önündeki temel sorun insanlığın kurtuluşudur. Ama bunu şimdi proletarya açısından ileri sürer ve bu da onu yabancılaşmanın kaldırılmasını düşünmeye yöneltir; bu sonuncusu ise onun gözünde insan kurtuluşunun temel koşulu olmaya devam eder; ama artık devletteki insanal özün kaldırılması olaraktan siyasal-toplumsal biçimi ile değil, insan faaliyetinin, insan emeğinin yabancılaşmasının kaldırılması olaraktan ekonomik-toplumsal biçimi ile..." Böylece Jacques Rancière'in en azından ilk elyazması için şunları söylemekte ne denli haksız olduğu görülebilir: "[ekonomik yabancılaşma] artık, başka yabancılaşmaların indirgenebileceği temel yabancılaşma olarak gözükmez... Yabancılaşmaların farklı biçimleri, önce hepsi aynı düzeyde olarak sunulmuşlardır." (*Lire le Capital*de, Cilt I, s. 102). Bu metinle tam bir çelişki içindedir:"Bütün bu sonuçlar şu belirlenimin içinde bulunurlar; işçi kendi emek ürünü karşısında, yabancı bir nesne karşısındaki ile aynı ilişki içindedir." (*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 154.)

18-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 153.

Ne ki, elyazması bu yolu izlemeden duruverir. Düşünce ıraksallaşır ve önümüze öyle bir pasaj çıkar ki orda artık yabancılaşmış emeğin kökeni, insan toplumunun *özgül* bir biçimi içinde değil de bizzat *insan tabiatı*nda ya da daha kesincesi, *genel olarak doğa*da aranır;[20] yabancılaşmış emek "türsel bir varlık" (*Gattungswesen*) olarak türeyimsel (=generic) insanın niteliklerinin karşısına çıkarılır ve ilk bakışta yabancılaşma, Hegelci anlamda *dışsallaştırma* olarak değilse bile, en azından asla varolmamış "ideal insan"ın olumsuzlanması olarak anlaşılabilir. Burada bile Marx Hegel'i aşmaktadır, çünkü Naville'in koyduğu gibi; "Burada kaydadeğer olan, yabancılaşmanın yalnızca toplumda kökleşmiş olmakla kalmayıp aynı zamanda doğada da kökleşmiş olduğudur; ama doğal ilişkiler, insanal yeniden mülkedinme bunların korunup sürdürülmesine bağlıdır. Gerçekte, doğa tektir ve bu yüzden onun içsel 'yarılması', Hegel'in gösterdiği gibi, yalnızca görecedir, mutlak değil. Öyleki, aynı zamanda doğal olduğu içindir ki yabancılaşma bizzat doğanın bağrında geçici bir uyumsuzluk olmaktadır ve o, üstesinden gelinebilir birşeydir ve doğaca düzeltilmesi mümkündür."[21]

Yine de, yabancılaşmanın bu antropolojik anlayışı her ne kadar bir çözüm verdiği için Hegel'den öteye geçerse de, büyük ölçüde felsefi ve kurgusal kalmaktadır. Görgül temellerden yoksundur. Tanıtlanmamıştır. Hem, bu anlayışı diğer elyazmalarında da göremeyiz, hele ihtiyaçlar hakkındaki o kaydadeğer pasajda hiç yoktur; orda Marx özel mülkiyet düzeninde tüketicilerin yabancılaşmasını, zevkin (=tadalmanın), yani insanın evrensel yeteneklerinin gelişme kaynağının açıkça karşısına diker.[22] Böylece *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda gerçekten de bir *çelişki* vardır[23] ve bunu hiç bir hileli mantık,

19-Bu söylediklerime *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda (s. 165) Marx'ın yabancılaşmış emeğin neden ve özel mülkiyeti sonuç olduğunu belirttiği bir pasajdan ötürü itiraz edilebilir. Ama Jahn haklı olarak, o pasajda Marx'ın özel mülkiyetin *tarihsel kökeni* sorununu ele almadığını, daha çok özel mülkiyetin tabiatı ve yabancılaşmış emeğe dayalı bir üretim tarzında onun gün be gün nasıl yeniden ortaya çıktığı sorununu ele aldığını gözlemler (Jahn, "Der ökünümische Inhalt", s. 856.

20-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 158-163.

21-Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, s. 152.

ister sosyoekonomik pasajları keyfi olarak felsefi bir anlamda yorumlasın, ister yukarda sözü edilen pasajı sanki *toplumsal olarak belirlenmiş* bir yabancılaşmayı betimliyormuş çabasına yorumlasın, ortadan toz edemez.[24]

Marx bu sorunu sonradan nasıl çözmüştür biliyoruz. Marx, türeyimsel insan, "türsel varlık" kavramını kararlı biçimde terkederek (bir yıl sonra *Alman İdeolojisi*nde, Stirner'i bu kavrama bağlı kaldığı için suçlayacaktır) insanın insan tarafından sömürülmesinin kesin tarihsel köklerini buldu ve böylece onun kökenlerini, gelişmesinin nedenlerini ve sönmesi için gereken koşulları belirledi.

*Alman İdeolojisi*nde yabancılaşmış emeğin kaynağı olarak işbölümü ve meta üretim gösterilmektedir; bu fikir zaten *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın üçüncüsünde vardır.[25] Ve *Kapital*de ekonomik kategoriler fetişizmi, meta ilişkilerine indirgenmiştir, yani kapitalizmin gelişinden önce bile, küçük meta üretimi doğar doğmaz bireysel üreticilerdi (ve mülksahiplerini) birbirinden yalıtlayan özel mülkiyete ve rekabete indirgenmiştir.[26]

Marx'da yabancılaşmış emek kavramı evrimi böylece açıktır: *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*ndan önce (Feuerbach-Hegelci) antropolojik bir anlayıştan (*Alman İdeolojisi* ile başlayarak) tarihsel bir anlayışa doğru ilerlemiştir. *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* birincisinden ikinciye bir geçiş oluşturur ve yer yer antropolojik anlayışı da

22- *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 206-212.

23- Bu çelişki şu gerçekte daha da kuvvetlenir; son elyazmasında "Hegel Diyalektiğin ve Genel Olarak Hegel Felsefesinin Eleştirisi" bölümünde Marx, Hegel'in nesnelleşme ile yabancılaşmayı özdeş tutmasını aynen izlemeyi reddetmektedir. (*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 244.) Marx, Roger Garaudy'nin bir deyimini (*Dieu est mort*da s. 69) kullanırsak, yabancılaşmış nesnelleşme ile insanal nesnelleşmeyi biribirinden ayırır.

24-"Yabancılaşmış emek üzerine olan pasaj -sonu ne yazık ki tahrip olmuştur-, James Mill'den alınan paragraflar hakkındaki görüşlerden sonra gelmekteydi. Burada insan gerçekten de 'yaşamdan', Marx'ın nasıl Hegel ve Feuerbach'ın yabancılaşma üzerine mecazını ekonomik olgulara uyguladığını ve böylece onu başarılı bir tanıt aracı yaptığını ve bu tanıt aracının nasıl farkedilmez biçimde bir bilme aracına dönüştüğünü görebilir..." (Kaegi, *Genesis des historischen Materialismus*, s. 231-232.)

25-*Alman İdeolojisi*, Sol Yay., s. 61-65. *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 221.

26-*Kapital*, Sol Yay., 1. Cilt. s. 92 ve devamı.

korur; ama bu yapıt, bir kez bir çözüme varmanın olanaksızlığını getiren bir ihtiyaçlar ve emek diyalektiği üzerine artık kurulu olmadığı için[27] ve ikincisi, yabancılaşmanın, proletaryanın komünist mücadelesi yoluyla aşılabileceğini anıştırdığı için Hegel'in anlayışından hayli ilerdedir.

Hemen hemen *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın ilk kez 1933'de Almanca basımından bu yana Marx'ın yabancılaşma kavramı etrafında büyük bir anlaşmazlık süregelmektedir. Bu anlaşmazlık bitmiş olmaktan uzaktır. 1965de Louis Althusser'in bir dizi yorumu da peşinden getiren *Pour Marx*ının çıkması ile birlikte Fransa'da yeniden canlanmıştır hatta.

Bu anlaşmazlığın başlangıç noktası bir takım burjuva ya da revizyonist filozofun Marx'ı gençlik yazılarının ışığında "yeniden yorumlamak" denemesiydi.[28] Ama tartışmanın önemli noktaları o denli birleştirilmiş ve üstüste bindirilmiştir ki, bugün üç ayrı konum saptamak olanaklıdır:

27-Heinrich Popitz, Marx'ı *Alman İdeolojisi*nde Hegel'in "üretici güçlerin gelişme düzeyini kaçınılmaz olarak aşan ihtiyaçlar" postulasını terketmesinden ötürü suçlar (*Der entfremdete Mensch*, s. 151). O şunları görmemektedir: -1- Marx ondan daha 1844 elyazmalarının üçüncüsünde vazgeçmişti; -2- bu postula da bugün "felsefi postulalar" kadar değer taşır, yani fazla değer taşımaz; -3- insanal ekonomi tarihinin somut bir çözümlemesi, onbinlerce yıl boyunca insan ihtiyaçlarının, üretici güçlerin verilen gelişme düzeyini aşmadığı ya da ancak aştığını göstermiştir; -4- bu genelleşmiş ve kurumsallaşmış ihtiyaç "fazla"sı yalnızca genelleşmiş bir meta üretiminin ürünüdür, yani "doymayan talepler"in sürekli yeniden üretimi olmaksızın devam edemeyecek olan kapitalist üretim tarzının ürünüdür; ve -5- bu üretim tarzı, aynı zamanda, bolluğun maddi öncüllerini yaratarak, "ihtiyaçlar ve emek diyalektiği"nin aşılması için öncülleri de yaratır.

28- Bu denemenin öncesi de vardır ve Marx'ı boş yere tanımazlıktan gelmeye çabaladıktan sonra burjuva ideolojisinin Marx'ı "bütünleştirme"yi (=entegre etmeyi) denemesinde aranmaladır. N.I.Lapin, Marx'a ve Marxizme ayrılan akademik yazı sayısının 1895'den sonra hızla arttığını (1883'den önce 20; 1883 ve 1895 arasında 66 ve 1895 ile 1904 arasında 204) kaydeder. (*Der junge Marxizm Spiegel der Literatur*, s. 12.) Şüphesiz, işçi hareketinin yükselmesi ile açıklamak gerekir bu bütünleştirme çabasını. Marx'ı Hegel'e indirgemeye çalışan filozof ve sosyologların dolaysız atası Johann Plenge'dir. (*Marx und Hegel*, Tübingen, 1911, s. 16-17); ona göre Marx bütün yaşamı boyunca, Berlin'de öğrenciliği sırasında ne iso o kalmıştır, yani "diyalektik bir gerçekçi ve gerçekçi bir diyalektikçi." Sonra göreceğimiz gibi Plenge, gerçi *Ekonomi ve*

-1- *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* ile *Kapital* arasında hiçbir fark olmadığını, *Kapital*in tezlerinin özünün *Elyazmalar*da zaten bulunduğunu söyleyenlerin konumu.

-2- *Kapital*deki Marx'a kıyasla *Elyazmalar*daki Marx'ın yabancılaşmış emek sorununu, özellikle o fikre etik, antropolojik ve hatta felsefi bir boyut vererek, daha "bütünsel" ve daha "bütünlem" (=total and integral) biçimde koyduğunu düşünenlerin konumu; bu kişiler ya iki Marx'ı karşı karşıya getirir ya da *Kapital*i *Elyazmalar*ın ışığında "yeniden değerlendirirler."

-3- *Elyazmalar*daki genç Marx'ın yabancılaşmış emek üzerine olan kavramlarının, yalnızca *Kapital*in ekonomik çözümlemesi ile çelişmekle kalmayıp, Marx'ın emek-değer teorisini kabul etmesini güçleştiren bir engel olduğunu düşünenlerin konumu. Bu okulun uçtaki temsilcileri için yabancılaşma kavramı, kapitalit ekonominin bilimsel bir çözümlemesine varabilmesi için Marx'ın üstesinden gelmek zorunda kaldığı "Marxizmin öncesi" bir kavramdır.

Birinci okul, garip bir biçimde, resmi Komünist yazarları, Erich Fromm ve Maximilien Rubel gibi ateşli anti-Komünist olan sosyalist yazarları ve Aziz Bigo, Aziz Calvez ve H. Bartoli gibi yazarları birleştirmektedir.[29] Örneğin Fromm şöyle yazmaktadır: "*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nı yazan genç Marx'ın ve *Kapital*i yazan 'yaşlı' Marx'ın

---

*Felsefe Elyazmaları*ndan haberi olmamakla birlikte şu "genç Marx"ı ve "ergin Marx"ın karşısına çıkaranların iddialarının (=argument) çoğunu önceden göstermiştir. Ne ki, Marx'ın düşüncesinin iki evresini karşı karşıya koymak yerine, Plenge konuya Marxizmin doğasında olan bir çelişki gözüyle bakmaktadır. Günümüz yazarlarınca daha incelikli ve daha ustalıklı biçimde konan şeyler daha pervasız ve ham şekliyle Plenge'in yapıtında bulunur; onun bütün tezi, tarihsel materyalizmin başlıca materyalist yanlarını yadsımak üzerine kuruludur ve tabii açık bir tahrif oluşturmaktadır.

29-Özellikle bkz. Palmiro Togliatti, "De Hegel au Marxisme" s. 36-52. *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*de sayı 19, 1960; Roger Garaudy, *Dieu est mort*, Erich Fromm, *Marx's Concept of Man*; Maksimilien Rubel, *Karl Marx; Essai de biographie intellectuelle*; R.P. Bigo, *Humanisme et economie politique chez Karl Marx*, R.P. Jean-Yves Calvez, *La Pensée de Karl Marx*. Bu son iki yapıtı ilk kategoriye sokarken bazı saklıtlarım (=ihtiyat kaydı) da vardır; her ne kadar bunların yazarları *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*ndan *Kapital*e değin Marx'ın ekonomik düşüncesinin sürekliliğini vurgularsa da, yine de *Kapital*i biraz *Elyazmalar*ının ışığında yeniden değerlendirmeye yönelmektedirler.

düşüncesinde yabancılaşma kavramının nasıl odak noktası haline geldiğini ve öyle olmaya devam ettiğini görmek, Marx'ı anlamak için son derece önemlidir."[30] Bu konuda Fromm açıkça Marx için yabancılaşmanın, insanın doğaya yabancılaşması demek olduğu fikrine atıfta bulunur. Ama bu anlayışın *Kapital*de pek bulunmadığı da açıktır.[31] Benzer şekilde *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*ndaki emeğin yabancılaşması kavramını, Marx'ın daha sonraki yapıtlarında bulduğumuz işçinin yabancılaşması ve sakatlanması kavramıyla eşitlemek çabası gerçek sorunu tanımazlıktan gelir, yani *Elyazmaları*nda yabancılaşmanın mantıksal ve pratik olarak uyuşamaz olan bir antropolojik ve tarihsel anlayışının ardarda gelişine aldırış etmez. Eğer yabancılaşmanın kökü gerçekten de emeğin tabiatında ise ve sonradan Marx'ın Kugelmann'a yazdığı ünlü bir mektupta belirttiği gibi emek insanın yaşaması için kaçınılmaz ise[32], o zaman yabancılaşmanın asla üstesinden gelinemez.

Biri *Elyazmaları*ndan ve öteki *Kapital*den alınan iki pasajın kesin karşılaştırılmasında[33], From ilkinde tartışılan şeyin emek ve *genel olarak* emek ürünleri olduğunu, oysa ikincisinin ise bizzat şu sözcüklerle başladığını fark etmemektedir: "Kapitalist düzende..."

Rubel ise kendi payına, *Elyazmaları*ndaki yabancılaşmış emek fikriyle birlikte "Marxist eleştiri ve görüşün tam da kalbindeyizdir, iktisatçı ve sosyologun bütün ileriki çalışmasının anahtarını elimizde tutuyoruz. ...Yabancılaşnuş emek kavramı bundan böyle Marxist sosyoloji ve etikde merkezi bir yer kaplayacaktır,"[34] demektedir. İktisatçının ileriki çalışmasının "anahtarı", emek-değer teorisi ve artık-değer teorisinden başka bir yerde nasıl keşfedilebilir? Olsa olsa,

30-Erich Fromm, *Marx's Concept of Man*, s. 51.

31-Marx'ın doğa fikrinin evrimi sorunu Alfret Schmidt tarafından *Der Begriff der Matur in der Lehre von Marx*'da epeyce ayrıntılı biçimde incelenmiştir; o aynı zamanda daha ergin Marx'ın, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda hâlâ bulunan "insan ile doğa arasındaki çatışkıyı çözme" saf umudundan vazgeçtiğini gösterir.

32-"Çocuklar bile bilir ki, çalışmayı bırakan bir ulus, değil bir yıl, bir kaç hafta içinde yokolur." (*Kugelmann'a Mektuplar*, Köz Yay., s. 90- 11, Temmuz 1868 tarihli mektup.)

33- Fromm, *Marx's Copcept of Man*, s. 51-52.

34- Maksimimilen Rubel, *Karl Marx; Essai de biographie intellectuelle*, s. 121-135.

Marx'ın temel itkileniminin (=motivation) *Elyazmalarında* ortaya çıktığı ve ondan itibaren Marx'ın "insanal olmayan bir ekonomi politiği" etkin biçimde eleştirmeye çalıştığı fikri kabul edilebilir. Ama onun eleştirisinin itkilenimi ile bu sonuncusunun *gerçek içeriği* arasında dünya kadar fark vardır ve bizzat Marx'ın da dikkat çektiği bu konuya bu çalışmanın sonuç kısmında döneceğiz.

Palmiro Togliatti'nin ifade ettiği şu görüşü de kabul edemeyiz: *Elyazmalarında* "ekonomik kategoriler gerçek bir diyalektik sürecin zorunlu ifadesine indirgenmiştir. Bir bütün olarak burjuva toplumunun eleştirisine yol açılmıştır artık ve bu eleştiri ileriki yıllarda ve yapıtlarda yapılacak, *Kapital*de doruğa ulaşacaksa da biz *onun büyük çapta tamamlanmış olduğunu söyleyebiliriz.*" Şu yazdıklarıyla ise daha da az uyuşuruz: "Basit olmayan biçime karşın, gerçekten de bütün Marxizmin burada varolduğunu duyumsuyorsunuz."[35] Bütün Marxizm –hem de emek-değer teorisi olmaksızın, artıkdeğer teorisi olmaksızın, üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkileri arasındaki çatışkının toplumsal devrimlerin itici gücü olduğu anlayışı olmaksızın, öyle mi?

Togliatti ile Aziz Calvez'in görüşlerinin özdeş olduğunu kaydetmek ilginçtir: "*Kapital*in ekonomik kategorilerinin, Marx'ın gençlik yazılarındaki felsefi kategorilerin çıktığı düşünce biçiminin aynısı bir düşünce biçiminden çıkmadığı görüşünü kabullenen çok sayıda yorumcu vardır... Benim vardığım sonuç, bu ikisini ayrıştırmak gibisinden her denemeye mutlak olarak zıt düşmektedir. Marx'ın bütün muhakemesi (=argument), çeşitli yabancılaşmalar arasındaki bağa dayanmaktadır." Ve yine: "Marx'ın bütün yapıtında gerçek bir birlik vardır: gençliğinde Hegel'den aldığı felsefi kategoriler onun ergin yıllarının büyük başarılarının çerçevesini oluşturacaktır."[36] Bu hipotezin talihsizliğine bakın ki, Hegel'den alınan "felsefi" kategoriler zaten "ayakları üstüne oturtulmuş"tu. Yani *Elyazmalarından* itibaren,

35-Togliatti, "De Hegel au Marxisme," s. 48-59. (Altını ben çizdim.-E.M.)
36-Calvez, *La Pensée de Karl Marx*, s. 316-317, 319. Benzer bir fikir de Bigo taşır, bkz. *Humanisme et économie politique chez Karl Marx*, s. 30.

sosyoekonomik kategorilere dönüştürülmüştü; hem bunlar olsa olsa *Kapital*in itkilenimini temsil ederler, "çerçeve"sini değil; çünkü bu çerçeve burjuva ekonomi politiğinin kategorilerinin bir eleştirisi ve değer ve *Artıkdeğer Teorileri*'nin yetkinleştirilmesi ile sağlanmıştır.

Ne de Jean Hyppolite'in şu gözlemiyle uyuşabilirim: "... Marx'ın ilk kezleri *Kapital*de yeniden gözükürler ve değer teorisinin tam önemini anlamk için en iyi araçları oluştururlar."[37] Bunu söylemekle Hyppolite aslında Marx'ın değer teorisinin, yazarının yabancılaşmış emek olgusu ile karşılaştığında duyduğu ahlaki öfkenin bir ifadesi olmak dışında anlaşılamayacağını demeye getirmektedir. Marx'ın evriminin gerçek diyalektiği hem daha karmaşıktır hem daha zengin. Etik motivasyon ile ekonomik çözümlemenin vargıları arasında uygunluk vardır; biri ötekiyle gerçekten de çakışmaktadır. Ama bu ekonomik çözümleme *kendine özgü bağımsız bir değer* taşır. Kesinlikle bilimsel bir incelemenin sonucunda doğmuştur. Artıkdeğer teorisi *nesnel bir gerçekliğe* karşı düşer; gerçi Marx'ın kapitalizme ilişkin ahlaki öfkesini pekiştiriyorsa da, bu reori o duygudan bağımsızdır.

Elyazmaları ile *Kapital* arasındaki farkları vurgulayan bazı yazarlarda bile benzer bir karşıtlığa rastlanır. Öyleki, *Elyazmalar*ının ilk Sovyet basımına girişyazısında Adoratski "kapitalist toplumsal düzenin gerçek çelişkileri burada işçi sınıfının durumunda çarpıcı biçimde ortaya konmuştur,"[38] der. "Ortaya koyulmuştur" demek yerine "anıştırılmıştır" ya da "önceden görülmüştür" demek daha doğru olur. *Elyazmaları* kapitalizmin gerçek çelişkilerinin bir çözümlemesini vermekten uzaktır, hatta işçilerin durumunun betimlenişi bile sonradan Marx'ın terkedeceği "mutlak yoksulluşma" teorisinin varlığından ötürü ciddi biçimde engellenmiştir.

Hatta Wolfgang Jahn gibi yabancılaşma kavramı ile emek değer kavramı arasına mutlak bir dogmatik perde çeken bir yazar *Elyazmalar*mda "genel olarak bir üretim ilişkileri" teorisi bulmaya çalışır; oysa böylesi bir teori yoktur orda.[39] Aynı şekilde Heinrich Popitz de,

37- Jean Hyppolite, *Studies on Marx and Hegel*, s. 129.

38-*MEGA* I. 3. s. xiii.

39-Jahn, "Der ökünümische Inhalt." s. 854.

gerçi "genç Marx" ile "ergin Marx" arasındaki farkları vurgularsa da, *Elyazmalarm*da üretici güçlerin gelişme düzeyi ile üretim ilişkileri arasındaki çatışkının keşfine ilişkin bir işaret görür,[40] her ne kadar 1844'de Marx açıkça, bu çatışkının ancak daha eşiğinde idiyse de – henüz aşmadığı bir eşit üstelik.[41]

İkinci düşünce okulu –ya genç Marx'ı daha verimli ve daha "etik" ergin Marx'la karşı karşıya getirir ya da ergin Marx'ı gene Marx'ın ışığında yeniden yorumlar– kendini şimdiye değin daha çok duyurmuştur. *Ekonomi ve Felsefe Elyazmalarının* Almanca basımına Landshut ve Mayer'in yazdıkları Giriş yazısıyla başlayarak bu okul çok sayıda yapıt üretmiştir ve bazıları da şüphesiz ki ilginçtir.[42] Yine de, bunların hepsinde ortak olan hatanın, emeğin antropolojik ve tarihsel anlayışı arasındaki farkı[43] görmemeleri olduğunu söyleyen Jürgen Habermas'ın fikrini paylaşabiliriz: "Öyleki materyalist diyalektik demek 'emek' bağlamından, insanın doğayla olan metabolizmasından çıkan diyalektik mantığı anlamaktır; tabii burada emek metafizik bir biçimde (ister kurtuluş için gerekli olaraktan teolojik biçimde ister yaşama için zorunlu olaraktan antropolojik biçimde) anlışılmama-

---

40-Popitz, *Der entfremdete Mensch*, s. 161.

41-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmalarının* Wolfgang Heise tarafından yapılan genel olarak şahane çözümlemesi, yine de metnin bazı öğelerinin aşırı idealleştirilmesini de içermektedir. (Über die Entfremdung und ihre Überwindung." *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*de, s. 690-692.)

42-Özellikle Popitz, *Der entfremdete Mensch*; Heinrich Weinstock, *Arbeit und Bildung;* Jakop Hommes, *Der technische Eros*; Erich Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx*, Viktor Leemans *De junge Marx en de Marxisten*; Karl Löwith, *Von Hegel zu Nietzche*; yine kısmen Herbert Marcuse, *Mantık ve İhtilal*; Hendrik De Man, "Der neu entdeckte Marx"; Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*; Robert Blauner, *Alienation and Freedom: The Factory-Worker and His Industry*, vb.

Marx's Concept of Man adlı yapıtından daha önce yazdığı *The Sane Society*de Erich Formm da genç Marx'ı "yaşlı Marx"ın karşısına çıkarmaktadır; ona göre "yaşlı Marx"ın zihni yalnızca "kapitalizmin ekonomik çözümlemesi" ile meşguldü ve "devlet ve siyasal erkin önemliliğine ilişkin geleneksel fikir"in mahkumuydu. (Bkz. *The Sane Society*, s. 263-259.)

43- Bu farkın altında yatan şey şüphesiz bir yöntem farkıdır, yani idealis önsel (=a priorist) diyalektik ile özgül nesnenin özgül mantığını arayan materyalist deneysel diyalektik arasındaki farktır. (Galvano Della Volpe, *Rousseau e Marx*, s. 150-153.)

lıdır."[44] 1844'ün Marx'ı hâlâ kısmen metafizik bir emek anlayışını korurken *Kapital*'in Marx'ı ondan çoktan vazgeçmiştir.

Korel Kosic de, Hegelci felsefeye ve genel olarak klasik felsefeye özgü emek anlayışı ile Marx'ın ergin yıllarındaki praxis nosyonu ile çakışan emek anlayışı arasındaki farkı vurgular: "İnsanal faaliyetin emeğe (zorunluluk alanı) ve sanata (özgürlük alanı) bölünmesi, emek ve emek olmayanın sorunsalını (=problematik of labor and non-labor) ancak *yaklaşık olarak* ve ancak belli yanlarıyla kavrar. *Tarihsel*, belirlenmiş bir emek biçiminden yola çıkarken, henüz yakından çözümlenmemiş ve dolayısıyla eleştirisiz kabullenilmiş bir hipotezden kalkar gibidir. İşte maddi-fiziksel emek ile zihinsel emek arasında tarihsel olarak *gelişmiş bulunan* bölünme, bu temel üzerinde taşlaşmıştır. Bununla birlikte bu ayırımda insan praxis'i olarak emeğin asli karakteristiklerinden biri gizlidir ve bu, muhakkak ki, zorunluluk alanını terketmemekle birlikte bu alanın *ötesine gitmeye gerçekten* de yönelmektedir ve kendi içinde insan özgürlüğünün gerçek önşartlarını yaratmaktadır."[45] Ama sonra Kosic, Marx'ın gençlik yazılarının sorunsalını ele almamaktadır.

Bu yapıtları çözümlediğimizde Marx'ın *Elyazmalarm*daki niyetlerini ve kullandığı kavramların tabiatını temelde yanlış anlamaktan kaçınılmaz olarak doğan çelişki ve paradoksları kaydetmek olanağı elde ederiz. Burada birkaç örnek vermekle yetineceğim.

Landshut ve Mayes basımının önsözünde, Landshut, *Elyazmaları* için "gerçek Marxizmin ortaya konuşu... İçinde, ekonomik çözümleme ilkelerinin doğrudan doğruya insanın gerçek gerçekliği (=true reality, réalité véritable) fikrini izlediği Marx'ın merkezi yapıtı, onun düşüncesinin gelişmesindeki canalıcı nokta"[46] diye sözeder. Kostas Axelos şunu ileri sürer: "*Elyazmaları* Marx'ın bütün yazıları ve bütün Marxist yapıtları içinde düşünce bakımından en zenginidir ve öy-

44-Habermas, *Theorie und Praxis*, s. 318-319.

45-Karel Kosic, *Die Dialektik des Konkreten*, s. 206-207.

46-Siegfried Landshut and Gustav Mayer, ed. *Der historische Materialismus die Frühschriften*, Cilt I, s xiii.

le olmaya devam etmektedir."[47] Hendrik De Man (aynı yıl, 1932'de) ise "Marx'ın son yazılarını ne denli takdir edersek edelim yine de onlar Marx'ın yaratıcı gizilgücünün belli frenlenişi ve zayıflayışını yansıtırlar [!] ve Marx kahramanca bir çabayla her zaman bunun üstesinden gelemiyordu,"[48] diyor. Artıkdeğer teorisinin keşfi ve emekdeğer teorisinin yetkinleştirilmesi, *Elyazmaları* yazıldıktan ondört yıl sonra olmuştur; sanırız bu kadarını hatırlatmak yeter bu "zayıflayış"ın tam "derinliği"ni takdir etmek için.

Erich Thier işçinin "dışlaşma"sını yabancılaşmış emekle bir tutar ve şöyle devam eder: "yabancılaşma, [emekte] bir eğilim olarak, *gizil olarak* vardır; işçinin kendisi 'üretir' işçi olmayanı. ...Böylece özel mülkiyetin, dışlaşmış emek kavramından çıkıp daha ileri yabancılaşmalara doğru hareket ediyormuş gözükmesine izin veren Hegel değil Marx'tır."[49] Hegel'in *Phenomenology of Mind*ına *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda Marx'ın getirdiği eleştirinin, özünde Hegel'in yabancılaşma anlayışının eleştirisi olduğunu daha evvelce kendi ağzıyla söylemiş olduğunu Thier hatırlar gözükmüyor ve şimdi bu kavramı tamamiyle Marx'a yoruyor.[50] Marx, 1844'deki dördüncü elyazmasında dışlama ile yabancılaşmanın bir tutulmasını açıkça reddeder! Daha önce sözü edilen tek pasaj dışında, *Elyazmalar*ının yabancılaşmayı "işçinin dışlaşması" insanbilimsel kavramından değil, *kesin tarihsel koşullardan* çıkardığını da farketmemiş Thier; bu koşular ise bir artığın üretimi, işbölümü, meta ekonomisinin başlaması, üretim araçlarının özel mülkiyeti, vb.dir. Thier bağlamı incelemediği için bu kavrama uymayan biricik pasajın, gerçekte Marx'ın yabancılaşma hakkında genel bir fikrini ifade ediyor sayılabileceğini gösteremektedir. Ve herşeyden çok da, *Elyazmalar*ının "insanbilimsel" pasajında bile, yabancılaşma fikrinin "dışlaşmış emek" *kavram*ından değil, işçinin doğadaki *faaliyeti*nin (hatalı ya da en azından eksik) çözümlemesinden çıkarıldığını farketmemiş Thier. Genç Marx gerisin-

47-Axelos, *Marx, penseur de la technique*, s. 47.
48-Hendrik De Man, "Der neu entdeckte Marx" s. 275-276.
49-Their, *Das Menschenbild des jungen Marx*, s. 69-70.
50-İbid., s. 25.

geri saf ve basit bir Hegelciye dönüştürülünce bu, *Elyazmalarını* anlamaya da yardımcı olmamaktadır.[51]

Yine, Marx'ın yazılarında "insanbilim tamamiyle ortaya konulabilir ve burdan kalkara, değer yasası ve onun sorunsalı düşünülmeksizin, Marx'ın hedefini tam bilimsel ve siyasal yanı ile anlamak olanaklıdır,"[52] derken Thier'in kafasının karıştığı açıkça görülmektedir. Çünkü şu gerçek bilinmelidir ki, 1844'deki bilgi yetersizliği veri iken, Marx kapitailist üretim tarzının gerçek çelişkilerinin ancak *kokusunu alabilirdi*; onları tam anlamıyla, bütünüyle ve yeterince çözümleyecek bir durumda değildi.[53] *Elyazmalarını* yazmaya başladığı zamandan itibaren amacı bir "ekonomi politik eleştirisi" formüllendirmekti; emek-değer teorisinde ustalaşana ve onu yetkinleştirene değin bu amaca tam anlamıyla ulaşmış sayılamazdı.[54]

Thier'inkinden daha temel ve daha derin olmakla birlikte Popitz'in yapıtında da aynı türden birçok yanlış anlama vardır. Popitz Elyazmalarına değinerek Marx için şunları söyler: "belirlenmemiş toplumsal ilişkileri eleştirip onları 'asli insan' dediği belirlenmemiş [!]

51-Aziz Bigo da Marx'ı saf ve basit bir Hegelciye indirgemek denemesini aynen yapmıştır. "Tinin fenomenolojisi sadece (!) emeğin fenomenolojisine, insanal yabancılaşma diyalektiği sermaye diyalektiğine, mutlak bilgi metafiziği mutlak komünizm metafiziğine (!) dönüştürülmüştür." (Bigo, *Humanisme et économie politique chez Karl Marx*, s. 34.) Bunu yapmak için Aziz Bigo, Marx'ın ekonomi politik alanındaki sıkı görgül yapıtını görmezlikten gelmek ve bu yeni fikirlerden haberi oluşunu sadece "parlak bir zeka"ya bağlamak zorundadır.(s. 36-37.)

52-Their, *Das Menschenbild des jungen Marx*, s. 71.

53-Leonid Pajitnov'un doğru gözlemiyle karşılaştırınız; "Marx'ın [*1844 Elyazmaları*ndaki] temel fikirleri hâlâ oluş sürecindedirler; ve bazı kaydadeğer formülleştirmelerin, gelecek dünya anlayışının tohumunun yanısıra, sık sık başka fikirler de, düşünmek için Marx'ın malzeme olarak ve öğretisini hazırlamak için başlangıç noktası olarak kullandığı teorik kaynakların damgasını taşıyan henüz olgunlaşmamış fikirler de bulabilmekteyiz." ("Les Manuscrits économico-philosophiques de 1844," *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*de, No. 19, 1960. s. 98.)

54-Aynı şekilde T.I. Oiserman'ın yaptığı gibi, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nda Marx'ın yabancılaşmayı, üretici güçlerin yetersiz gelişme düzeyine yorduğunu söylemek çok ileri gitmek olur kanımca. (Bkz. *Die Entfremdung als historische kategorie*, s. 83.) Olsa olsa bu fikrin ancak kokusunu aldığı ve *Alman İdeolojisi*ne değin onu açıkça ortaya koyamadığı söylenebilir.

bir merkeze indirgemektedir. Görgül olarak gözlemlenmiş ilişkilerin kavramsal alt tabakası budur... Marx, toplumsal olgulara diyalektik bir şematizm yakıştırmakta ve bunu insanal bir 'asli varlık'ın doğuşu yoluyla temellendirmeye çabalamaktadır. Bu'asli varlık'böylece Hegel'deki dünya ruhu veya halk ruhunun rolünü oynamaktadır."[55] Burada apaçık bir yanlış anlama var. Marx düpedüz, gerisingeri Hegel'e dönüştürülmüş. Yabancılaşmanı, burjuva toplumunun görgül şartlarının çözümlemesinden çıkarsandığı gerçeği unutulmuş. Ve de *Elyazmalarm*da verildiği şekliyle yabancılaşmanın -yani ekonomik artık, işbölümü, meta üretimi, sermaye ve emeğin ayrılması, vb. Gerçekte Hegel'in *Weltgeist*inden çok uzaktayızdır...

Popitz yine Marx'a insan soyunun ilerleyen üretkenliğine dair bir "postula" yorar[56]; oysa Marx'ın bütün yazdığı, *kapitalist üretim tarzının* ilerleyen üretkenliğidir ve bu da "ihtiyaçlar teorisi"nden filan değil, rekabetten çıkarılmıştır. *Alman İdeolojisi*nde, işbölümünün zorunlu kaldırılışına ilişkin ünlü pasajın "tekniksiz" ya da "romantik"[57] olduğu yolundaki Popitz'in fikri, Elyazmalarında zaten genişine çizilen bir uslamlama sürecini anlamakta şaşırtıcı bir başarısızlık sergiler. Bu uslamlama ile emeğin yabancılaşması tarihsel olarak, haddinden fazla sınırlı bir artıktan, yani ortaya çıkışı basit değişime, sonra ilerleyen işbölümüne ve böylece gelişmiş değişime, meta üretimine, genelleşmiş meta üretimine ve kapitalizme yol açan bir artıktan kaynak alır. Bundan dolayı onun üstesinden gelmek için gereken şey "başka insanların emeğinin soysuzca mülkedinilmesi"ni anlamsızlaştıracak çoklukta bir artıkdır; zaten makinalaşma ve bilimin gelişmesinden doğan da işte budur!

Marx tarafından imgelenen otomasyon çerçevesi içinde, malların bolluğu ve yüksek öğrenimin genelleştirilmesi ve de yanısıra, "boş zaman"ın durmadan artırılmasının, gerçekten de kendini toplumsal

55-Popitz, *Der entfremdete Mensch*, s. 88.

56-İbid., s. 152.

57-İbid., s. 160. *Marxism and the Human Individual*da Adam Schaff ta benzer bir fikir ifade eder.

işbölümünün köleliğinden kurtararak ve teknik, bilimsel, sanatsal, sporsal, toplumsal ve siyasal faaliyet biçimlerini birbiri ardısıra özgürce sürdürerek insanlığın tam ve bütünüyle serpilmesi için gereken şartları getireceğini beklemek neden "romantik" olsun?[58]

Popitz'in bir başka görüşü de kaydedilmelidir: ona göre, üretici güçlerin kullanımı ve istihdamı ile öte yandan üretici güçlerce belirlenen üretim ilişkilerini birbirinden "fenomenolojik olarak ayırdetmek" olanaksızdır.[59] Burada Popitz bizzat Marx'tan daha gerekirci (=determinist)olmaktadır, ama dar mekanik bir biçimde tabii. Marx'ın özellikle *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*ya Önsözde açıkladığı şey, üretici güçlerin belli bri gelişme düzeyi ile nesnel olarak artık içine sığılmaz hale gelen üretim ilişkileri arasında bir çatışkı olduğu zaman, toplumsal devrim dömeminin başladığıdır –bu dönem uzun sürebilir ve bu süre içinde üretici güçlerin gelişme düzeyleri eşit iki tip üretim ilişkisi birarada yaşayabilir (1770-1830 yıllarında Batı Avrupa ya da 1914-1964 yıllarında Merkezi Avrupa).

58-Başka bir açıdan zaten eleştirmiş olduğum bir pasajda Perroux, içinde "ekonominin tümüyle otomatikleşmiş olduğu" öyle ki tamamen özgür ve "herkesin istediği zaman istediği şeyi yapabilir olduğu" bir yaşam biçimine ulaşılmış bir toplumsal yaşamı kesinlikle imgeleyebilmek yeteneğini gösterebilmektedir. Perroux'nun buna bir tek itirazı, bu görünümün, devletin sönmesini anıştırmasıdır; oysa kendi görüşüne göre, "bu toplumun birey üyeleri arasında temel çelişkiler [varolmaya devam edecektir]", yani "makinanın efendileri" ile "denetçi ve müffettişler" (=supervisors and inspectors) arasındaki çelişkiler. Ne ki, Perroux, bolluk şartlarında böyle toplumsal çelişkilerin neden varolmaya devam edeceğini göstermemektedir. (Bkz. Perroux, Karl Marx, *Oeuvres-Economie*ye Önsöz, I. s. xvii). Rolf Dahrendorf da benzer biçimde "her toplum"da daima "egemen olanlar ve bağımlı olanlar saflaşması"nın olacağını ve "meşru iktidar" bakımından rol farklılaşmasının olmadığı bir toplum imgelemenin neredeyse olanaksız"lığını belirtir. (*Class and Class Conflict in Industrial Society*, s. 219.) Dahrendorf'un toplum imgelemesindeki körlük açıkça bilimsel olmayan bir muhakemedir. Marx'a gelince, herhangi bir "emredici seçkinler" grubunu sürdürmek arzusundan uzak olmak bir yana, o tersine sözcüğün gerçek anlamıyla "boş zaman"ın durmadan artmasının, erkek ve kadınların büyük çoğunluğunun taşıdığı yaratıcı ve bilimsel yetenekleri derinine geliştireceğini ve hepsini teknik yönetme (insanların yönetilmesi yerine şeylerin yönetilmesi) işlevlerini yerine getirebilir kişiler yapacağını öngörür.

59-Popitz, *Der entfremdete Mensch*, s. 164-165.

Kısacası, bütün bu yazarların kavramayı beceremedikleri şey, *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*ndaki Marx'ın henüz tarihsel materyalizm teorisini tam olarak geliştirmemekle birlikte, Hegel'den ileri gittiği ve artık mutlak fikirler ya da felsefi kavramlarla uslamla yapmayıp, *görgül olarak gözlemlenen gerçek toplumsal çelişkiler yoluyla belli bir ideolojiyi (ekonomik politik) eleştirmeye çalıştığıdır.* Bu yazarlar Marx'ın araştırma ve zihinsel uğraşlarının hedefi ile onun bu hedefe varmak için kullandığı aletleri ve dili karıştırmaktadırlar.

Geride üçüncü düşünce okulu, yani herşeyden çok 1940'lar ve 1950'lerde Komünist partilerin resmi bakışaçılarını savunan yazarlarca temsil edilen okul kalıyor. Bunların tezini en az ve öz biçimde ortaya Jahn koyar; Auguste Cornu, yazdığı Marx ve Engels'in biyografisinin ikinci cildinde aynı fikri geniş biçimde ileri sürer.[60] *Elyazmaları*nın Edition Sociales basımına yazdığı Giriş yazısında Emile Botigelli de bunu kısmen onar;[61] Manfred Buhr inan getirerek savunur.[62]

60- Jahn, "Der ökünümische Inhalt" Auguste Cornu, *Karl Marx und Friedrich Engels: Leben und Werke*, Cilt II. /bu kitabın kısa bir bölümü *Elyazmaları*nın Sol Yay. baskısında çevrilmiştir. -çev./ Cornu, aynı fikri *Die ökünümicsh-philosophicshe Manuskripte*'de ifade etmişti.

61- Emile Botigelli ed., *1844 Elyazmaları.* Bottigelli bu genel olarak dikkatli ve ince sezişli sunuşunda (Bkz. Sol Yay., s. 74-75) şöyle demektedir: "Hegel'in Mutlak Fikir diyalektiği ile çözmüş bulunduğu özne ile nesnenin özdeşliği sorununu, Marx, somut olarak çözer. İnsan, 'yakın geleceğin zorunlu biçimi' olan komünizm ile kendi gerçek doğasına sahip çıkacak ve yabancılaşma çağında tüm pratiğinin kendisine karşı çıkarttığı dünya, gene insanal dünya durumuna, onun has özünün uzantısı durumuna gelecektir. Böylece tüm XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başları Alman düşüncesinin yakasını bırakmamış bulunan o birliğe dönüş sorunu, gizemsel bir yönde değil, ama insan özgürlüğünü ve insanın yeteneklerini özgürce geliştirme hakkını olurlayarak, insan yararına çözülmüş bulunur." Birkaç sayfa ilerde şunları okurken daha da hayrete düşeriz (s.83): *Elyazmaları*nda görüldüğü üzre "bir toplumsal düzenden bir başkasına geçişe yol açan şey, gene Hegelci bir fikir olan çelişkilerin gelişmesi fikridir." Gerçekte *Elyazmaları*nda Marx kendini hiç de bir "fikir"e dayamaz, toplumsal çelişkilerin somut bir çözümlemesine dayanır; ve o andan itibaren komünizm kendisi için artık "çelişkilerin gelişmesi fikrinin" değil, proletaryanın pratik mücadelesinin sonucudur.

62-Manfred Buhr, "Entfremdung-Philosophische Antropohogie-Marx-Kritik." *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*de, No. 7, 1966- s. 806-834.

Bu düşünce şöyle özetlenebilir: *Elyazmaları*, Marx'ın entellektüel tarihinde önemli ama geçici bir aşamadır; Marx, burjuva toplumunun başlıca çelişkilerini kavramayı başarmış bulunuyor ama bunları hâlâ Feuerbachcı, insancıl dille ifade ediyordu. Yabancılaşmış emek kavramı bunun en açık ifadesidir. Bu, Marx'ı Ricardo'nun emek-değer teorisini kabullenmekten alıkoyan bir kavramdı. Kendi değer teorisi ve artıkdeğer teorisini formüllendirmeden önce onun üstesinden gelmek zorundaydı.[63] Ergin yıllarının yazılarında da artık ondan söz edilmez.

Bu muhakemeye asla mantıksal bir ispat (=demonstration) eşlik etmez; Marx'ı, Ricardo'nun emek-değer teorisini kabullenmekten alıkoyan şeyin nasıl da yabancılaşmış emek kavramı olduğu belirsiz bırakılmaktadır. Marx'ın bu teoriyi kabullenmesini geciktiren gerçek nedenler bu kitabın 3. Bölümünde incelenmiştir. Deneyler göstermiştir ki, yabancılaşma teorisi, yetkinleşmiş biçimiyle emek-değer teorisine birleştirilebilir: ve aslında Marx bunu 1857-1858'de yapmıştır.

Jahn, Cornu, Botigelli ve Buhr tarafından ileri sürülen iddia herşeyden çok, bunu destekleyecek herhangi bir görgül tanıttan yoksundur. Bu yazarlar, Marx'ın, emek-değer teorisini kabullendikten sonra yabancılaşma kavramından vazgeçtiğini birazcık olsun göstermeyi başaramazlar. Jahn, Marx ve Engels'in ona "yeni bir içerik" vermek için *Alman İdeolojisi*nde bu kavrama yeniden döndüklerini söylemekle yetinir (ki bu doğrudur) fakat ardından şöyle ekler: "İleriki yazılarında [yabancılaşma sorunu] artık önemli bir rol oynamaz"[64] –ki bu yalıştır. Botigelli şöyle diyor: "Sol-Hegelciliğe karşı mücadelesini bir kez bitirdikten sonra, yabancılaşma deyimi, bildiğimize göre, bir kez daha ancak *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*ya önsözünde görünür... Bu önsöz, Marx'ın sözcüğün klasik anlamında bir filozof olarak uslamlandığı son metindir."[65] Yöntembilimsel bakışaçısından, Marx'ın en kaydadeğer yazılarından biri olan *Ekonomi Politiğin Eleş-*

63-Jahn, "Der ökonomicshe Inhalt" s. 683. ve Cornu, *Karl Marx und Friedrich Engels*, s. 152.

64-Jahn, "Der ökonomicshe Inhalt" s. 863-864.

65-Bottigelli, *1844 Elyazmalarına* Sunuş, Sol Yay., s. 83-84.

*tirisine Katkı*ya Önsözde Marx'ın "bir filozof olarak uslamladığı"nı söylemek bana yersiz gibi geliyor. Ama 1857'den sonra Marx'ın yapıtlarında yabancılaşma kavramının artık görülmediğini söylemek her halükarda doğru değildir. Yine, Manfred Buhr'un, gerçi Marx'ın bu kavramın temelindeki sorunu hiçbir zaman gözden kaçırmadığını teslim etmekle birlikte, ileri sürdüğü gibi, son yazılarında Marx'ın "bu terimi kullanmaktan böyük ölçüde vazgeçtiği"ni söylemek de yanlıştır.[66] Louis Althusser'e gelince, o son zamanlarda daha da ileri giderek "yabancılaşma ideolojik kavramı"nın "pre-Marxist" bir kavram olduğunu bile söylemiştir.[67]

Bütün bu yazarların talihsizliğine bakın ki, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*ya Önsözden sonra yazılan, yani bizzat Althusser'in koyduğu üzere Marx'ın "erginlik" döneminin başlangıcında *in tempore non suspecto* yazılan *Grundrisse*de[68] Marx yabancılaşma kavramına bir güzel dönmekte ve hatta üzerinde durmaktadır da! Yabancılaşmaya ilişkin pasajlar *Grundrisse*de çok boldur ve bunlar Jahn, Cornu, Botigelli, Buhr ve Althusser'in tezlerini hiçe indirgemektedir. Yabancılaşma kavramı "pre-Marxist" olmamakla kalmayıp, tam erginliğe erişen Marx tarafından kullanılan *instrumentarium*un (=kavramsal araç gerecin)de bir kısmını oluşturur. *Kapital*i dikkatle okurken de bu kavrama rastlanır, ama bazen birazcık değişik bir biçimde.[69]

66-Buhr, "Entfemdung-Philosophicshe Anthrooplogie-Marx-Kritik" s. 813.

67-Althusser, *Pour Marx*, s. 246. Aynı yazar bakınız. s. 159'da ne yazıyor: "bir gün bu metni ayrıntılı biçimde incelemek ve onu sözcük sözcük açıklamak; *yabancılaşmış emek* anahtar kavramına yorulan teorik rolü ve teorik statüyü tartışmak; bu nosyonun kavramsal sahasını incelemek ve Marx'ın ona o zaman yorduğu rolü, *özgün temel* olma rolünü gerçekten de yerine getirdiğini teslim etmek; fakat aynı zamanda ancak *insanın özü*nden tanıdık *ekonomik kavramlar*ın zorunluluk ve içeriğini çıkarsayabilen bütün bir insan anlayışından bu rolü bir ferman (=mandate) ve görev (=mission) olarak aldığı ölçüde bu rolü oynayabileceğini teslim etmek zorunda kalacağız. Kısacası, bu terimlerin altında saklı yatan gelecek bir anlamı, hâlâ bunları üzerlerinde son prestijini ve erkini kullanan bir felsefenin esiri olarak tutan anlamı keşfetmek zorunda kalacağız... Yine aşağı yukarı söyleyebilirim ki... *Marx'tan en uzak* (*sic*) *Marx* işte bu Marx'tır..." O zaman *Grundrisse*deki Marx için ne demeli?

68-*Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*ya ünlü Önsözden sonra yazılmıştır; üstelik bu Önsöz, Althusser'e göre ("L'objet de Capital," *Lire le Capital*de Cilt II) ergin Marx'ın yönteminin özünün oluşturur. (Bkz. *Grundrisse*, Önsöz s. vii, viii.)

Yabancılaşmış emek sorununu Marx *Grundrisse*nin parayla ilgili bölümünde şöyle koyar. "[Meta ekonomisinde] iyi ve güzel olan ne varsa bunların kesinlikle bu karşılıklı bağlantıya, bu maddi ve manevi metobolizmaya dayandığı ve de bunu, içindeki bireylerin bilgi ve iradesinden bağımsız olup kesinlikle onları karşılıklı (=mutual) bağımsızlık ve kayıtsızlığını öngerektirdiği söylenmiştir, söylenebilir. Ve bu nesnel karşılıklı bağlantı şüphesiz ki bir karşılıklı bağlantı yokluğuna veya saf yerel karşılıklı bağlantıya ya da kanbağı veya egemenlik ve kölelik ilişkileri gibi dar ve ilkel bir şeye dayalı karşılıklı bağlantıya yeğlenir. Yine, kendi toplumsal karşılıklı bağlantılarını, bireylerin, onları yaratmadan önce denetim altına alamayacakları da

---

69-Bununla birlikte şu pasajlara bakınız:"Demek oluyor ki, kapitalist üretim biçiminin, işçiye karşı, bütünüyle iş araçlarına ve ürüne kazandırdığı bağımsız ve yabancılaşmış [*entfremdet*] karakter [*Gestalt*] makine aracılığı ile tam bir uzlaşmaz çelişki halini almaktadır." (*Kapital*, Sol Yay., Cilt I. s. 460.) "Görece artıkdeğer üretimini incelerken Dördüncü Kısımda görmüş olduğumuz gibi, kapitalist sistemde emeğin toplumsal üretkenliğinin yükseltilmesi için kullanılan bütün yöntemler, bireysel işçinin aleyhine olarak gerçekleşiyordu; üretimi geliştirme araçlarının hepsi, üreticiler üzerinde egemenlik kurulması ve üreticilerin sömürülmesi araçlarına dönüşüyordu; bunlar işçiyi, bir insan parçası haline getiriyor, onu makinenin bir eklentisi düzeyine indiriyor, yaptığı işin bütün sevimliliğini yok ederek nefret edilen bir eziyet haline sokuyordu; bilimin bağımsız bir erk olarak sürece katılması ölçüsünde işçiyi, iş sürecinin entellektüel gizilgücüne yabancılaştırıyor [*entfremdet*]..." (İbid., s. 682 /"yabancılaştırıyor" şeklinde çevirdiğimiz son sözcük alıntı yaptığımız Türkçe çeviride "uzaklaşturıyor" diye geçmektedir. Oysa aynı sözcük aynı çevirinin (s. 460) yukardaki alıntısında (bu dipnotun ilk alıntısı) "yabancılaşmış"ile karşılanmıştır -Fransızca'da sırasıyla aliènent ve aliéné diye geçiyor- Öyle ki "yabancılaştırıyor" demekle hem Kapital çevirmenine haksızlık etmemiş oluyor, hem de Mandel'in alıntıyı vermekteki amacının boşa gitmesini önlüyoruz. -çev./) "Sürece girmeden önce kendi (yani işçinin) emeği, işgücünün satışı ile ona yabancılaştığı [entfremdet] ve kapitalist tarafından el konularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu emek, kendisine ait olmayan bir üründe [in fremdem Produkt] gerçekleşmek zorundadır." (İbid., s. 608;/ işte burada da aynı sözcüğü *Kapital*in Türkçe çevirmeni zaten "yabancılaştığı" biçiminde kullanmıştır. (*aliéné, entfremdet*) Biz alıntıdan yalnızca önemsiz bir fazlalığı çıkardık -çev./) "Aracısı kapitalist olan sermaye toplumsal bir güç olarak gittikçe ön plana çıkar. Bu toplumsal güç, artık herhangi bir bireyin emeğinin yaratabileceği şeyle herhangi bir olasıl ilişki içinde bulunamaz. O, toplumun karşısında bir nesne, ve kapitalistin güç kaynağı olan bir nesne olarak duran yabancılaşmış [*entfremdet*] bağımsız bir toplumsal güç haline gelir." (*Capital*, Cilt. III, s. 264.)

kesindir. Ama bu sadece *nesnel karşılıklı bağlantıyı* [altını Marx çizer-E.M.] (düşünülmüş bilgi ve iradenin aksine) bireyliğin tabiatından ayrışmaz ve ona içkin *ilksel* bir karşılıklı bağlantı olarak kabul etmek yanlıştır. Bu kendi ürünüdür –tarihsil bir ürün. Kendi /bireyliğinin -çev./ evriminin belli bir evresine özgüdür. Onun bu evrden bağımsız ve bu evreye yabancı karakterde olması sadece şunu gösterir: [bireylik] hâlâ kendi toplumsal yaşamının şartlarını, öncelikle bu şartlardan yola çıkmış olmak yerine, onları yaratma süreci içindedir. Bu karşılıklı bağlantı, insanlar arasında kesin, sınırlı üretim ilişkileri çerçevesi içinde ilk (=orijinal) karşılıklı bağlantıdır. Toplumsal ilişkileri, kendi kolektif ilişkileri olarak kendi kolektif denetimleri altına giren her yönden gelişmiş bireyle doğanın değil, tarihin ürünüdürler. *Böylesi bireyliği* olanaklılaştıran kapasitelerin [üretici güçlerin] gelişme derecesi ve evrenselliği, kesinlikle değişim değerlerine dayalı üretimi öngerekitirir; bu da genelliğin yanısıra, başkalarına olduğu gibi, *bireyin kendine yabancılaşmasını* [altını ben çizdim- E.M.] ve aynı zamanda onun ilişkilerinin ve yeteneklerinin genelliğini ve evrenselliğini doğurur. Evrimin ilk aşamalarında tekil bireyin daha tam (=mükemmel) gözükmesi kesinlikle onun henüz ilişkilerinin tamlığını geliştirmemiş olmasından ve henüz bunları, kendisinden bağımsız olan toplumsal güçler ve ilişkiler olarak kendi karşısına çıkarmamış olmasından ötürüdür. Tıpkı bu ilk tamlığa dönmek isteyişin saçma oluşu gibi, [bugün varolmakta olan] bu tümel (=complete) boşluğa saplanıp kalmak zorunda oluşumuza inanmak da saçmadır..."[70]

Görüntüyü tamamlamak için bu pasaja *Grundrisse*den Marx'ın "canlı emeğin", "nesnelleşmiş emeğe" ("ölü emek," sabit sermaye)[71] tam bağımlılaşmasını betimlediği başka pasajları ve bir yandan "itici" emek (=çalışma), kölenin, serfin, ücretli işçinin emeği ile öte yandan "özgür emek", "çekici emek" (=çalışma) arasındaki farkı açıkladığı kaydedeğer pasajı eklemeliyiz.[72]

70-*Grundrisse*, s. 79-80.
71-Ibid., s. 582-592.
72- Ibid., s. 505.

*Grundrisse*de yabancılaşma kavramının açık olarak yeniden ortaya çıktığı başka pasajlar da vardır. Özellikle, Marx'ın *nesnelleşme* ile *yabancılaşma* arasındaki ayırıma döndüğü o çok önemli pasaj vardır: "Burjuva iktisatçıları toplumun gelişmesinde özgül bir tarihsel evrenin kavramlarına o derece tutsak olmuşlardır ki, toplumsal işgücünün nesnelleşmesi zorunluluğu onlara canlı emeğe ilişkin olarak bu işgücünün *yabancılaşma*sından ayrılmaz gözükmektedir. Serflikten çıkan özgür emek ya da ücretli emek veri iken, [işçilere] yabancılaşmış ve onlara düşman güçler olarak gözüken, yanı karşılarına sermaye olarak çıkmak zorundaki bir mülkiyet olmak dışında makinaların etkince *yaratılamayacağını* anlamak için özel bir zeka gerekmez. Tıpkı bunun gibi kolay anlaşılabilir bir başka şey de, makinelerin, örneğin birleşmiş işçilerin mülkü haline geldiğinde, toplumasl üretimin aracıları olmaktan çıkacağıdır.[73]

Ve herşeyden çok, hemen neredeyse *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nı sözcüğü sözcüğüne hatırlatan şu pasaj vardır: "Ama sermaye, emek ürünü olarak ortaya çıktığında emek ürünü de aynı biçimde, sermaye olarak ortaya çıkar –hem sadece bir ürün olarak, sadece değişebilir bir meta olarak değil, *sermaye*, yani egemenlik olarak nesneleşen, canlı emeğe egemen olacak güç olarak nesneleşen emek olarak. Sermaye böylece o denli bir emek ürünü olarak gözükür ki, onun ürünü *yabancılaşmış* bir nitelik olarak [altını ben çizdim -E.M.] canlı emeğin karşısına çıkan bağımsız bir varoluş tarzı, kendisi için varolan bir değer olarak gözükür ve emek ürünü, emeğe karşı ilişkisinde *yabancı bir güç* [altını ben çizdim -E.M.] olarak kristalleşir. Emeğin kendi bakış açısından ise emek, üretim süreci içinde öylesine bir faaliyet sürdürüyor gözükür ki, aynı zamanda kendinden kendi gerçekleşmesini yabancı bir gerçeklik olarak koparır ve böylece kendini özsüz, yalnızca ihtiyaçlarla yüklü ve kendine değil başkalarına ait olan *yabancılaşmış gerçeklik* ile [altını ben çizdim -E.M.] karşı karşıya bulunan emek yeteneği olarak sunar."[74]

73-Ibid., s. 716-717.
74-Ibid., s. 357-358.

Başka alıntı yapmıyorum. Bütün bu pasajlardan bir *Marxist yabancılaşma teorisi* çıkıyor ve bu teori hem *Alman İdeolojisi*'ndekinin uyumlu bir gelişmesidir hem de *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*ndaki çelişkilerin diyalektik bir aşılışıdır.

İlkel toplumda birey doğrudan doğruya toplumsal emeğe katılır. O, toplumsal dekoruna uyumlu biçimde bütünleşmiştir ama "eksiksiz gelişmiş" görünüyorsa bu yalnızca farkına vardığı ihtiyaçların son derece sınırlı bir uzanımı olmasındandır. Gerçeklikte, toplumun maddi yoksulluğu, doğa güçleri karşısında insanların çaresizliği[75], yabancılaşmanın kaynaklarıdır, özellikle de toplumsal (insanın *nesnel* gizilgüçlerine yabancılaşması), ideolojik ve dinsel yabancılaşmanın.[76]

Toplumsal emek üretkenliğinin ağır ilerlemesiyle, ekonomik bir artık, yavaş yavaş varolmaya başlar. Bu artık, değişim için, işbölümü için ve meta üretimi için maddi şartları yaratır. Meta üretiminde birey kendi emek ürününe ve üretici faaliyetine yabancılaşır ve emeği giderek yabancılaşmış emek haline gelir. Artık *toplumsal, dinsel ve ideolojik yabancılaşmaya* eklenmiş olan bu ekonomik yabancılaşma

75- Yukarda alıntı yaptığımız *Grundrisse*, s. 79-80'deki pasajın açıkça gösterdiği gibi, Marx'ın ilkel insanı idealleştirme ya da onu yabancılaşmamış olarak göstermek gibi bir sorunu yoktur. Demek ki Henri Lefebvre, içinde, insanın kendini "kendi spontane dirimliliği"ne verebildiği "köy topluluğunun mükemmel dengesi"nden sözederken yanılmaktadır. (*Critique de la Vie quotidienne*, Cilt I., 221, L'Arche Editeur, Paris 1958.) Lefebvre burada *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*nde benzer nosyonlar ifade eden Engels'i izlemektedir. Lefebvre *Critique de la Vie quotidienne* adlı yapıtının ilk cildinde (Editions Bernard Grasse, 1947, s. 242) şunları da yazmıştır: "Yabancılaşma, daha önce, insanın ilkel zayıflığı sırasında, ona sevinç ve bilgelik veren herşeyi yaşamdan koparmıştır." Başka bakımlardan bu yapıt Marxist yabancılaşma teorisinin en iyi açıklamalarından biridir. Aynı konuda bkz. bir de Gajo Petroviç, "Marx'ın Yabancılaşma Teorisi," *Philospohy and Phenomenological Reseorch*de. s. 419-426.

76-George Novack, "Basic Differences Betwen Existentialism and Marxism." *Existentialism versus Marxism*de, George Novack ed. s. 337. Bkz. bir de T.I. Oiserman, *Die Entfremdung als historische Kategorie* (s. 8); "İnsan ögel (=elemental, spontané) doğa güçlerini gittikçe denetim altına almaktadır ve gittikçe de toplumsal evrimin ögel güçlerine köleleşmektedir." 1970'de Merlin Press (Londra) İstvan Mészaros'un *Marx's Theory of Alienation* adlı kitabını yayınladı; o da genel olarak bu konuda bizimkine benzer bir uslamlama izler ama onunkisi çok daha ayrıntılıdır.

özünde toplumsal işbölümünün, meta üretiminin ve toplumun sınıflara bölünmesinin sonucudur. Ekonomik yabancılaşma, devletin doğuşuyla ve insanlar arasındaki ilişkileri karakterize eden şiddet ve baskı olgusuyla birlikte *siyasal yabancılaşmayı* üretir. Kapitalist üretim tarzında bu çoklu yabancılaşma doruğuna ulaşır: "Bütün nesnelerin metaya dönüşmesi, bütün nesnelerin fetişist değişim değerleri içinde niceleşmeleri, her nesnel yaşam biçimini etkileyen yoğun bir süreç [olmaktadır.]"[77]

Ekonomik yabancılaşma *teknik yabancılaşma* ile yeni bir yan daha kazanır; çünkü işçi yalnızca kendi iş aletlerine yabancılaşmakla kalmaz, onları kendi karşısında, onu köleleştiren ve soluksuz bırakan ve de özgelişmesinin ilkel gizilgüçlerinden yoksun bırakan yabancı ve düşman bir güç olarak bulur.[78] Ama aynen bu üretim tarzı, değişim ilişkilerinin evrenselliği ve dünya pazarının gelişmesi ile birlikte, insan ihtiyaçlarının ve insan yeteneklerinin evrenselliğini yaratır ve üretici güçlere, bu ihtiyaçların doyurulmasını nesnel olarak olanaklılaştıran ve insanın bütünsel gelişmesini getiren bir düzey sağlar.[79] Kapitalist düzenin son bulmasıyla meta üretiminin, toplumsal işbölümünün ve insanların sakatlanmasının giderek sönmesi olanaklılaşır. *Yabancılaşma bir tek olayla "ortadan kalkmayacaktır", yekten ortaya çıkmadığı gibi. Tıpkı yavaş yavaş ortaya çıkmış oldu-*

77-Georg Lukacs, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, s. 187. Lukacs'ın *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, ya da *Grundrisseyi* okuyamadan yazmış olduğu bu kitap vargılarındaki bazı idealist aşırılıklara karşın, Marx'ın yabancılaşma sorunları üzerine düşüncesinin ustaca bir yeniden kurulmasıdır.

78-Kapitalist tekniğin sakatlayıcı etkilerine tipik (ve trajik) bir örneğini, toplumsal yaşamın kenarda kalan bir alanı gibi gözüken oyuncakların evrimi vermektedir. Konuşan bebekler yapmakla oyuncak sanayisi çocuğun imgelemesinin, dilinin ve zekasının gelişme kaynaklarından birini, yani küçük kızla oyuncak bebeği arasında geçen ansızın keşfedilip yavaş yavaş uzatılan karşılıklı konuşmadaki bu kaynağı kurutmak tehlikesini göze almaktadır.

79-İhtiyaçlar alanıda tipik bir yabancılaşma olayı, Amerikan burjuva toplumunun, üniversiteye giden kadını "yeniden evine döndürmek" kasti çabasında gözükür. Amaç ev aletlerinin, mobilya vs.nin satışını uyarımlamaktır; sonuç, kadının entellektüel yeneteklerinin gerçek bir körlüğü uğratılması, kadının "yavaş yavaş insanlıktan uzaklaşması"dır. (Bunun için bkz. Betty Friedan, *The Feminine Mystique*.)

gu gibi, yavaş yavaş sönecektir. O, "insan tabiatı"nda ya da "insanın varlığı"nda değil, emeğin, üretimin ve toplumun özgül şartlarında kök salmıştır. Böylece onun sönmesi için gerekli şartları hemence görüvermek olanaklıdır.

Yabancılaşmanı, *tarihsel olarak yaratılmış* bulunan insanal gizilgüçlerinin gerçekleşmemesi demek olduğu görüşünü paylaşmıyoruz Gajo Petroviç'in.[80] Eğer durum öyle olsa, ilkel insan (aslında o, gerçekten de kendi zamanında varolan olanakları değerlendiriyordu), bizzat Petroviç'in de söylediğinin tersine, aslında yabancılaşmamış bir insan olurdu. Helmut Fleischer'in şu gözlemi, sorunu daha iyi tanımlıyor gibidir: "Marx tarafından ortaya çıkarılan bazı yabancılaşma ilişkileri evvelce bütünleşik olan birliklerde (=integrated unities) doğabilir; ama genel insanbilimsel anlamı içinde yabancılaşma, zaten, özü bakımından evvelce sahip olunan bir şeyin yitirilmesi olamaz; kavramın geriye dönük bir anlamından çok, ileri dönük bir anlamı olmalıdır; temsil ettiği şey, insanın bir zamanlar sahip olduğu şeyi kaybetmesinden çok, halen insanın olanak dahilinde ne varsa onun gerisinde kalması olabilir. Çünkü insana özgü olanın olumlu nosyonu (yabancılaşma nosyonunun aksine), Marx'ın öncüllerine göre, Platoncu bir fikir ya da Aristocu bir entelekya/éntélechie/ olarak anlaşılamaz; daha çok, doğada köklenmiş ve tarihsel bir durumla bağlantılanmış olan bir sezinleniş ya da izdüşüm (=projection) olarak ve daha kesincesi, verilen toplumsal sorunsalın ufkundan başlayan tamamlanmış bir izdüşüm olarak anlaşılabilir..."[81]

Bununla birlikte "sezinleniş" ve "izdüşüm" kavramları, aktardığımız pasajın ilk kısmında yazarın da yapıyor gözüktüğü gibi, zaten tarihsel olarak olanaklı olan şeyler içine sığdırılıp sınırlandırılmamalıdır. Çünkü insanın sezinleyiş yeteneğinin özel niteliklerinden biri de kesinlikle onun, kendi önüne çözülmeleri için şartların erginleşmesinden çok daha önce sorunlar koya*bilme*sidir. Baskı ve sömürünün uzak, sınıflara bölünmenin ve yabancılaşmanın olmadığı bir toplum

80- Gajo Petroviç, "Marx's Theory of Alienation", s. 422 ve devamı.

81-Helmut Felischer, "Umrisse einer 'Philosophie des Menschen' *Hoshschul Informatiionen der Zentralstelle für Gesamtdeutsche Hochschfrogen*, No. 2., 1967. s. 19.

umudu klasik antik çağda ya da Ortaçağda da, yani böylesi bir toplumu yaratmanın şartları "tarihsel olarak olanaklı" olmadan çok daha önce de doğabilirdi. Bu rüyanın ortaya çıkabileceği gerçeği ise, nesnel bir gerçekliği yansıttığı kadar, yabancılaşmanın bir öznel bilincinin de ifadesidir. Aynı şey, *mutatis mutandis** ilkel dinlerde de geçerlidir.[82]

Bazı yazarlar ilkel Marxist yabancılaşma teorisinin "metaların fetiş karakteri genel teorisi"ne dönüştürülmesinden sözetmişlerdir.[83] Bu formülleştirmenin doğru olduğunu sanmıyorum. Marx'ın meta ilişkilerinin neden olduğu insanal ve toplumsal ilişkilerin şeyleşmesine indirgediği doğrudur. Ama bu indirgemeyi her şeyden önce yalnızca konunun özü bakımından yapmıştır, yabancılaşmanın bütün yanları için değil; çünkü burjuva toplumunda bile yabancılaşma kavramı "şeyleşme" ya da "meta fetişizmi" kavramından daha geniş bir

*Ayrıntılarda gerekli düzeltme yapıldığında -çev.

82-Karşılaştırma için Gramsci'nin, Althusser'in sorunsalını sezinlenir gözüken bir makalesine bakınız: "Onlar şu temel noktayı ele almıyorlar, Tarihsel hareket yapının temeli üzerinde nasıl doğmaktadır... Praxis felsefesi etrafında ortaya çıkan bütün sorunların canalıcı noktası budur ve bu sorun çözülmeden öteki sorun yani toplum ve 'doğa' arasındaki ilişkilere ilişkin sorunu çözmek olanaksızdır." ("Il Materialismo Storica e la Filosofia da Benedetto Croce," *Quademi del Carcere* 1'de s. 129.)

83-Örneğin Freddy Periman, "Essay on Commodity Fetishism" -yazar henüz yayımlanmamış bu makalesini nezaket göstererek benim kullanımıma sunmuştur-. Periman bu makalede, şimdi unutulmuş olan ama yeniden basılmaya değer bir Marxist yapıtta, yani ünlü Sovyet Marxisti I.I. Rubin'in *Marxist Değer Teorisi Üzerine Makaleler* başlıklı kitabında ifade edilen benzer bir görüşe atıfta bulunmaktadır. Yine bakınız Karl Korcsh, *Karl Marx*, s. 99-100. Ne Rubin ne de Korsch'un *Grundriss*eden haberi yoktu ve bu yüzden onlar Marx'ın *Grundriss*ede ilkin *1844 Elyazmaları*nda örmeye başladığı yabancılaşma düşüncesini yeniden ele aldığını bilemezlerdi. Korsch, şimdi sözünü ettiğim pasajda şunları yazıyor: "Ekonomik kendine yabancılaşmanın [*1844 Elyazmaları*ndaki] bu felsefi eleştirisi ile onun daha ilerdeki bilimsel sunuluşu arasındaki başlıca fak şu gerçekten ibarettir. Marx ekonominin bütün diğer yabancılaşmış kategorilerini metanın fetiş karakterine indirgeyerek... *Kapital*de, kendi ekonomi eleştirisine daha derin ve daha genel bir anlam vermiştir." Bu yalnızca kısmen doğrudur. Metaların fetiş karakterinin çözümlemesi bize şüphesiz ki, kapitalist üretim tarzının ve böylece bu üretim tarzı içinde yabancılaşmanın temel niteliklerini bilimsel olarak daha tam biçimde ortaya çıkarmak olanağını gerçekten de vermektedir. Ama bu çözümleme, daha geniş yabancılaşma sorununun çözümlemesiyle bir değildir.

alanı kucaklar (örneğin, tüketim alanındaki yabancılaşma, bireylerin gelişme yeteneklerinin yabancılaşması, toplumsal bakımdan olanaklı bilginin yabancılaşması, vb.) Bundan başka, yukarda aktardığımız *Grundrisse* pasajından da görüleceği gibi, Marx, ilkel toplumda yabancılaşmadan sözetmeye devam etmiştir; hem o toplumda ne meta üretimi ne de *a fortiori** meta fetişizmi olmadığı halde.

Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları ve *Kapital* arasındaki karşılıklı ilişkinin üç gizemleştirici yorumunun *toplumsal* anlamı, ergin Marx ile yabancılaşmış emeğin antropolojik kavramı arasındaki ilişkinin üç hatalı yorumu şimdi daha iyi anlaşılabilir. Bunlar, 1932'de *Elyazmaları*nın rastlantısal yayımlanması gerçeğinin ötesinde bu yorumların ortaya çıkışını açıklayan belli *tarihsel şartları* ve *belirli toplumsal* ve *ekonomik bağlamları* yansıtırlar.

Marxizmden esinlenen işçi hareketinin kaydadeğer yükselişinden sonra burjuvazi için sorun, Marx'ı tamamen Hegel'e indirgeyerek "bütünleştirmek"tir. Aynı zamanda Marx'ı dünyaların en iyisi değilse bile, her halükârda bütün olası dünyaların ehveni şeri olarak düşünülen kapitalist dünyaya "düşünür" ve "filozof" olarak bütünleştirmek için burjuvazi, Marx'ın patlayıcı devrimci önemini "dondurmaya" çabalar.

Reformist sosyal demokrasi de burjuvaziyle atbaşı gider. Ama o, gençlik yazılarındaki Marx ile *Kapital*deki Marx'ı özdeşleştirmede daha çok güçlük çeker. Uzun süre sosyal demokrasi mekanik bir yorumu yücelterek Marx'ın yapıtının devrimci karakterini gizlemeye çabalamıştır: yani kapitalist üretim tarzının devrilmesi görevi, örgütlü proletaryanın eyleminden çok "üretici güçlerin amansız gelişmesi"ne emanet edilmiştir.

Bununla birlikte, 1929-1933 ekonomik bunalımı ve Faşizmin

---

* daha ziyade.-çev.

84 N.I. Lapin, *Der junge Marx im Spiegel der Literatur*, s. 72-75. Marx'ın gençlik yazılarını "fazlasıyla Hegelci", "erginlikten fazlasıyla yoksun" ve "fazlasıyla romantik" bularak reddetmek geleneğinin de burjuva kökleri olduğunu gözlemlemek ilginç olur. Özellikle Schumpeter gibi burjuva iktisatçılarının yazılarında görülebilir bu. Bugün varlığını yeni Stalinistler arasında sürdürmeye devam etmektedir.

yükselişi üretici güçlerin gelişme düzeyi ile kapitalist üretim ilişkileri arasındaki su götürmez çatışkıdan sosyalizmin gelişine yolaçan kaçınılmaz bir neden-sonuç ilişkisinin bulunmadığını herkese gösterince, sosyal demokrat ideoloji de kendi yaklaşımını değiştirmek zorunda kaldı. Marx'ın gençlik yapıtlarını uzun süre hor gören[84] sosyal demokrasi birdenbire onların içinde, ümitsiz kapitalist gerçekliğin, hiç bir coşku duymadığı sosyalist devrimin ve Stalin dönemi Sovyetler Birliği'nde bu devrimin yozlaşmasının karşısına "etik bir mesaj" koymak için esinler aradı. İşte *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın çeyrek yüzyılı aşkın bir süreden beri sosyal demokrat çevrelerde bulduğu saygınlığın ve yanısıra, *Elyazmalarındaki* devrimci bildirinin kasten köreltilmesinin nedeni budur.[85]

Genç Marx'ın "antropolojik insancılığı", "ergin" Marx'ın "ekonomizmi" karşısına çıkarıldığı ölçüde Alman klasik felsefesinin mirasçısı ve onu aşan bir olan Marx, Stalinizmin kabahatlerini sorumluluğundan "arındırılmıştır". Marx uluslararası komünist ve devrimci hareketin karşısında kullanılabilmek için "yeniden saygınlaştırılmıştır."

Başka bir açıdan, Stalin çağının Sovyet gerçekliği öylesine bir durumdaydı, ki, yabancılaşma kavramı, kaçınılmaz olarak kendisinin bu gerçekliğin o günkü yüzü ile bir tutulmasına yol açtı. Bu yüzden yabancılaşma kavramı Stalinist rejimin lider ve ideologlarına kabul edilmez göründü –çünk fazlasıyla patlayıcıydı: "Sovyet toplumunda artık yabancılaşma sorunu diye bir şey olamazdı, olmamalıydı. Kavram bu yüzden yukardan verilen emirlerle, devlet çıkarları için yokolmalıydı."[86] İşte Elyazmaları gibi gençlik yazılarını, tek bir basımda eksiksiz basmaktan kaçınmak çabasıyla başlayan sakatlama denemesi bundandır.[87] Yabancılaşma kavramını küçültme ya da onu düpedüz "pre-Marxist" ilan etme çabası bundandır.

85-Victor Leemans (*De jonge Marx en de Marxisten*, s. 126-130 ve sonrası), sosyal demokratların boyun borcu olan söylevsel önlemleri almak gereği duymaksızın, Marx'ın devrimci eylem iradesinde ve hatta siyasal praxis'inde, onun ilk günahını ve gençlik yazılarının temel çelişkisini görür. Bundan daha açık konuşulamaz herhalde. 86-Henri Lefebvre, *Critique de la Vie quotidienne* adlı yapıtının ikinci baskısına önsöz. Cilt., I s. 63.

Marxizmi, Stalin rejimi siyasetinin kaba özürcüsü düzeyine alçaltanlar aynı zamanda *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın idealist ya da varoluşçu yorumcularının meydan okumalarına karşı cevap vermekte de bütünüylü güçsüzdürler. Bu çabanın gizemleştirici karakterini görüp de resmi ortodoksluk içindeki konumlarını sürdürmeye can atan Marxistlere gilence, onlar da güçlüklerini ergin Marx'ın tümünü zaten genç Marx'ta "bularak" hallettiler –böylece sık sık, burjuva sahte eleştirinin vardığı sonuçlara benzer sonuçlara vardılar.

87-Loius Althusser haklı olarak *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nı hiçbir iktisatçının, filozof olarak ve hiçbir filozofun da iktisatçı olarak incelemediğinden yakınıyor. Ama yapıtın yorumlanmasının ayrı parçalara ayrılması şu gerçekle ilişkisiz değildir: Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde üç elyazması uzun süre dördüncüsünden ayrı olarak yayınlanmıştır ve SSCB'de de *Elyazmaları*nın Rusça ilk tam basımı 1956'ya değin yapılmamıştır. (Günther Hillmann, "Zum Verständnis der Texte." *Karl Marx, Texte zu Methode und Praxis*de, II, s. 203-204, 240.)

II.

Sosyalist Toplumun Kuruluşu Yoluyla

İlerleyen Yabancısızlaşma* Mı, "Sanayi Toplumu"nda Kaçınılmaz Yabancılaşma Mı?

Marxist yabancılaşma teorisinin ideolojik ve gizemleştirici (mystificating) çarpıtılmasının zamanımızın gerçekliğinde, özgül toplumsal kaynakları vardır. Üstelik, bazı açıkça özürcü işlevleri de yerine getirmektedir. Burjuvazinin ideologları çağdaş kapitalizmin en çirkin yönlerini "insanal dramın" ebedi ve kaçınılmaz sonuçları olarak göstermeye çalışırlar. Toplumsal-tarihsel insan yabancılaşması kavramını, teslimiyetin ve umutsuzluğun izini taşıyan ve antropolojik kavrama indirgemeye çalışırlar. Stalinist ideologları ise yabancılaşmanın artık Soveytler Birliği'nde varolmadığını ve kapitalizmden sosyalizme geçiş dömenide olan bir toplumda (ve buradan da, bir sosyalist toplumda) bulunamayacağını "tanıtlama" amacıyla, yabancılaşma teorisinin "geçerli özünü", *kapitalist* emek sömürüsünün özgül niteliklerine indirgemeye uğraşırlar.

Buna karşılık, Sovyet toplumunda yabancılaşma olgusunun apaçık devamı, burjuva ideologlarına, "sanayi toplumunda" yabancılaşmanın mutlak kaçınılmazlığını sevinçle haykırmaları için bir dayanak verir. Ve resmi Sovyet ideolojisinin, kanıtları –yani, kapitalizmden sosyalizme geçiş sırasında yabancılaşma olgusunun devamını– yadsımaktaki inadı, sosyalist bir iktisat temeline sahip ülkelerde resmi yalanların sisleri ardındaki gerçekliği içtenlikle arayan teorisyenlerin de aynı sonuçlara varmaları tehlikesini doğurur.

* "Yabancısızlaşma" terimini, "disalienation" sözcüğünü karşılamak amacıyla ve yabancılaşmanın yokedilmesini, kaldırılmasını anlatmak için kullandık. -çev.

Bu nedenle, Marxist yabancılaşma teorisinin bir çözümlemesi, *Marxist bir ilerleyen yabancısızlaşma teorisini* de getirmedikçe ve bunu her türlü "sanayi toplumunda" "kaçınılmaz yabancılaşma" mitine karşı başarıyla savunmadıkça, tamamlanmamış kalacaktır.

Marxist bir yabancılaşma ve yabancısızlaşma kavramı açıktır ki, Jahn gibi yazarların özürcü egemenliği, özel mülkiyet, proleter devrimi ve komünist toplumun kurulmasıyla, yokedilince ortadan kalkacaktır, çünkü burada insanlar kendi ürünleriyle özgürce karşı karşıyadırlar..."[1] Benzer bir görüş de, yabancılaşmanın "sadece sosyalist devrimle ve proletarya diktatörlüğünün kurulmasıyla, sosyalist toplumun kurulma sürecinde yokedileceğini"[2] söyleyen Manfred Buhr'da görülür. Yazar, bütün yabancılaşma olgusunu sosyalist devrimin hemen ertesinde kendiliğinden yok olmayacağını ekliyor şüphesiz. Ama bu bağlamda, maddi ve toplumsal köklerini açığa çıkarmadan, kapitalist çağdaş bazı belirsiz ideolojik ve psikolojik "artakalışlar"a, burjuva bireyciliğine ve egoizme değiniyor.

Daha sonraki bir yazıda Buhr açıkça şunu belirtiyor: Toplumsal yabancılaşma olgusu nasıl tarihsel kökenli bir olgu ise ve tarihinin ilerlemesiyle ortadan kalkacaksa, onu yansıtan yabancılaşma kavramı da tarihsel bir kavramdır ve kapitalist koşulların dışında önemli bir uygulama alanı bulamaz."[3] Açıktır ki bu cümlenin birinci ve ikinci parçaları arasında nedensel bir ilişki yoktur. Yabancılaşmanın tarihsel olarak sınırlanmış bir olgu oluşu gerçekliği, geçerliliğinin kapitalist çağla sınırlı olduğu anlamına kesinlikle gelmez.

1-Wolfgang Jahn, "Der ökonomische Inhalt" s. 864.

2-Manfred Buhr. "Entfremdung", *Philosophisches Wörterbuch*da. Yazarları: Georg Klaus ve Manfred Buhr, (Leipzig 1964) s. 140. Şu da belirtilmeli ki, yabancısızlaşma sorununa ilişkin zayıflığına rağmen, Buhr'un metni, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde yabancılaşmanın daha önceki ele alınışlarına göre bir ilerlemedir.

3- Buhr, "Entfremdung -Philosophische Anthropologie- Marx-Kritik." *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 14. yıl, No 7. (Berlin 1966) s. 815. Bir dipnotta Buhr, yabancısızlaşmanın bir süreç olduğunu ve kapitalist toplumun devrilmesiyle bu sürecin sadece başladığını kabul ediyor. Ama bu öncüllerinden soslyalist toplumda (daha kesincesi, kapitalizmden sosyalizme geçiş çağında) hâlâ yabancılaşma olgusunun bulunabileceği sonucunu çıkarmayı reddediyor. Sosyalizmde diyor, "basit ve dikkatsiz bir şekilde" yabancılaşma denilen herşeyin kapitalist yabancılaşmaya olsa olsa "dışsal bir benzerliği" vardır sadece. Bu hileli mantığın özürcü yanı çok açık.

T.I. Oiserman bu konudaki görüşünü daha yüksek bir düzeyde geliştiriyor: "Sosyalizmde [yazar burada açıkça, Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*nde tanımladığı, "sosyalizmin ilk evresi"nden sözetmektedir] Marx'ın, yabancılaşmanın özü, içeriği dediği şey mevcut değildir ve daha kesin bir deyişle, olması da mümkün değildir; çünkü bu içerik, emeklerinin ürününün, emekçilere egemen olması, üretici faaliyetin yabancılaşması, yabancılaşmış toplumsal ilişkiler ve kişiliğin, toplumsal evrimin kendiliğinden güçlerine boyun eğmesidir."[4]

Yazık ki, Oiserman'ın sıraladığı olguların hepsi de, yalnız kapitalizmden sosyalizme geçiş çağında değil, meta üretiminin, işgücünün çok kesin olarak sınırlanmış ve hesaplanmış bir ücretle değişminin, bu değişimin yapılması için bir iktisadi *zorunluluğun*, işbölümünün (özellikle el emeği ile kafa emeği arasındaki işbölümünün, vb) yaşadığı sürece *kaçınılmaz* olarak devam ederler. Borükratik olarak çarpıtılmış ya da yozlaştırılmış bir geçiş toplumunda bu olgular giderek daha geniş bir alana yayılabilirler.

Bu olay, toplumsallaştırılmış bir iktisadi temele sahip ülkelerin iktisadi gerçekliklerinin derinlemesine bir çözümlemesiyle de açığa çıkarılabilir. Tüketici olarak işçilerin ihtiyaçlarının bütünüyle karşılanmadığı ortadadır; işçinin emeğinin ürünüyle ilişkisinde yabancılaşmış olması demek değil midir bu, özellikle, eğer bu ürünler elde etmek istediği mallarsa ve (bölüşüm sisteminin bürokratik çarpıtılmasını bir yana bıraksak bile) üretici güçlerin yetersiz gelişmesi onu bundan alıkoyuyorsa? Şurası da açıktır ki, işbölümü, olumsuz sonuçları iktisadın bürokratik örgütlenmesiyle pekiştirilen işbölümü, işçiyi ve halkı üretici faaliyete yabancılaştırır. Üniversiteye kabul edilmeyen ve bu yüzden, *tek amacı geçim sağlamak olan* faaliyetlere girenlerin sayısı bu yabancılaşmanın kanıtları arasındadır. Bu liste sonsuz biçimde uzatılabilir. Çekoslavakya'da Miroslav Kusy adında komünist bir yazar kurumların, kendilerini halka yabancılaştıran bürokratlaşmasının yol açtığı yeni yabancılaşma olgusuna dikkati çekti.[5] Bu uzun uzadıya geliştirilebilecek bir konudur. J.N. Dawydow gi-

4-T.I. Olserman, *Die Entfremduna als historische Kategorie*, s. 135.

bi usta bir yazar bile sorunu görmezlikten gelmeyi yeğlemekte ve kendini, kurnazca, sosyalizmin ikinci aşamasında yabancısızlaşmanın şartlarının çözümlemesiyle sınırlamaktadır; gene de aşağıda yeniden döneceğimiz, dikkate değer bir çözümleme.

Bu koşullarda, dürüst bir tavırla "Marx, hiçbir zaman, yabancılaşma alanını kapitalizmle sınırlamamıştır,"[6] diyen Henri Lefebvre'i sadece alkışlayabiliriz. Şu sözleri söyleyen Wolfgang Heise'nin cesaretini de teslim etmeliyiz: "Yabancılaşmanın üstesinden gelinmesi, bilinçli sosyalist bireyin ve toplu yaratış gücünün gelişmesiyle özdeştir. Sosyalizmin ve komünizmin kuruluşu yoluyla gerçekleştirilir. Yaşamın bütün etkinlik ve ilişkilerinde eski toplumun izlerinin üstesinden gelindiği sürecin bir yönüdür bu anlamda. İşçi sınıfının kurtuluşu ile, protelarya diktatörlüğü için mücadeleye başlar, en mükemmel biçimi ile toplumsal öz-yönetimin gerçekleşmesiyle biter."[7] Bunun genelde doğru olduğunu sanıyorum, kapitalizmden sosyalizme geçiş çağında yabancılaşmanın ve yabancısızlaşma sürecinin somut yörelerinin tahlilinde Heise'yi eleştirmemiz gerekse bile.

Ne olursa olsun, şu noktayı mutlaka aklımızda tutmalıyız: Marx'a göre yabancılaşma olgusu kapitalizmden daha eskidir. Üretici güçlerin yetersiz gelişmesiyle, meta üretimiyle, para ekonomisiyle ve toplumsal işbölümüyle ilişkilidir. Bu olgular varolmaya devam ettikçe, insan yabancılaşması da, şu veya bu biçimde, varlığını sürdürecektir.[8]

Yugoslavyalı komünist teorisyen Boris Ziherl bu olgunun "sosyalist toplumda" (bence bu, daha doğru olarak, kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde bir toplum diye tanımlanmalıdır) varolabileceğini kabul ediyor; haklıdır. Ama bunu, meta ekonomisinin yokedlmesinden başlanarak yabancısızlaşmanın başlamasını isteyen, ya da

5-Aktaran Gunther Hilmann, "Zum Verständnis der Texte." s. 216-217.

6- Lefebvre, *Critique de la Vie quotidienne*in ikinci basımına Önsöz, Cilt I. s. 74.

7-Wolfgang Heise, "Über die Entfremdung und ihre Überwindung," s. 701.

8-Özürcü anlayışın bir türü de sadece "uzlaşmaz (=antagonistic) işbölümünün" "burjuva işbölümünün" insanı sakatladığını söyleyen E.V. İlenkov tarafından getirilmiştir. (*La dialettica dell'astratto e del concreto nel Capitale de Marx*, s. 32.) Marx için insanı yalnız bir iş yapmaya mahkum eden her işbölümü ve böylece Sovyetler'de varlığını sürderen işbölümü de yabancılaştırıdır.

Yugoslav toplumunda varlıklarını sürdüren gereksiz ve yabancılaştırıcı sınırlamaların altını çizen Yugoslav felsefecilerine karşı çıkmak için yapıyor.[9]

Resmi Yugoslav teorisyenleri bu soruna ilişkin tutumları oldukça çelişiktir. Meta ekonomisinin ve bunun sonucu olan yabancılaşmanın yokoluşu için maddi koşulların olgunlaşmadığını söylüyorlar. Ama devletin yokolması için maddi koşullar olgunlaşmış mıdır? Stalin'e ve izleyicilerine karşı verdikleri mücadelede, sosyalizme doğru ilerleyebilmek için devletin yokolmasının "proleter devrimin ertesi günü" başlaması gerektiğini, porletaryanın "artık tam anlamıyla bir devlet olmayan" bir devlet kurması gerektiğini *Devlet ve İhtilal*de gösteren Lenin'e başvurdular. Bu yolu seçmek reddedildiğinde, "nesnel koşulların olgunlaşmasını" hazırlamak şöyle dursun, gelecekteki bir yokolup gitmenin (bu, aynı devletin sürekli bir pekiştirilmesiyle sağlanamaz) önüne de *fazladan engeller* çıkacağını, haklı olarak, bildirdiler.

Ama, devlete uygulandığı zaman doğru olan bu uslamlama, meta iktisadı için de bu ölçüde doğrudur.[10] Proletarya, kapitalizmin devrilmesinden hemen sonra kurtaramaz kendini bu ilişkiden; bu, üretici güçlerin gelişmesindeki tarihsel bir aşamaya bağlıdır ve bugün bu aşama "'gelişmekte olan" diye nitelenen ülkelerde (Demokratik Alman Cumhuriyeti dışında, toplumsallaştırılmış bir iktisat temeline sahip ülkeler sosyalizmi kurmaya başladıklarında bu kategorideydiler) aşılmış olmaktan çok uzaktır. Devlet, planlı iktisadın çerçevesi içinde, iktisadın planlamasını kusursuzlaştırmak ve üretici güçlerin gelişmesini (ki, bu olmadan, devletin nihai yokolup gidişi ütopyacı bir umut olarak kalacaktır) hızlandırmak için kullanılabilir ve kullanılmalıdır.

Dahası *yokolup gitmeye başlamalıdır* da; çünkü uzaması, gele-

9-Boris Ziherl, "On the Objective and Subjective Conditions of Disalienation Under Socialism," *Socialist Thought and Practice*de, (Yugoslavya), Ocak, Mart 1965, s. 122, 129, 130.

10-Heise ("Über die Entfremdung" s. 700-711) sosyalizmin kuruluş döneminde - gerçekte kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde- yabancısızlaşma sürecisini frenleyen bazı etkenleri ayrıntılarıyla çözümlüyor. Ama bu bağlamda Marx'a göre yabancılaşmanın esas kaynaklarından biri olmasına rağmen meta ekonomisine, para ekonomisine değinmiyor bile!

cekteki yokoluşunun önüne, hem nesnel, hem de öznel yeni engeller çıkaracaktır. Bu yeni engellerin niteliği Yugoslavya'da kendini trajik bir biçimde göstermiştir; orada meta, içinde tohum halinde taşıdığı toplumsal çelişkilerden birini yeniden üretmiştir: insan bilincine de uzanan bütün sonuçlarıyla birlikte işsizlik.[11] Nasıl meta iktisadı, kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde sürekli olarak pekiştirildikten ve yaygınlaştırıldıktan sonra bir mucize gibi yokolup gitmiyorsa, devlet de, bir önceki dönemde sürekli sağlamlaştırıldıktan sonra birdenbire mucize gibi yokolup gitmez.

Ülkelerinde yabancılaşma olgusunun yaşaması ve yeniden üretilmesi sorununu ortaya atan Yugoslav felsefecileri,[12] bu yüzden, bu soruna ilişkin olarak, resmi teorisyenlerden daha "Marxist"tirler –bazen, kendi kötü tecrübelerinin etkisi altında, insanın komünist toplumda bütünüyle yabancısızlaşmasına ilişkin Marxist teorinin önüne bir soru işareti koysalar bile. Bu yabancısızlaşma olasılığına, Henri Lefebvre[13] de son zamanlarda yazdığı iki kitapta karşı çıkmaktadır: yazar yabancılaşma, yabancısızlaşma ve yeniden-yabancılaşma arasında sürekli bir gidiş-gelişin ötesinde birşey görememektedir. Yabancılaşma kavramının "tamamıyla özgülleştirilmesinin", "tarihselleştirilmesinin" ve "görecelileştirilmesinin" gerekli olduğunu, haklı olarak belirtmektedir.[14] Ama kavramın görecelileştirilmesinde, onun

11-Yugoslav iktisatçısı Branko Horvat, yabancılaşmayla meta ekonomisi arasındaki bağlantıyı tamamıyla unutarak, yabancılaşmanın kaldırılmasına giden yolu özyönetimde görüyor. Şöyle yazıyor: "Devletin aracılığı olmadan üretimin denetimi doğrudan üreticiler tarafından denetim anlamına gelir; bu da proleterlerin eşitliğinin yönetenlerin eşitliğine dönüşmesi demektir. İnsan yabancılaşması sürecinin... sonu gelmiştir..." (*Toward a Theory of Economic Planning*, s. 80.) Gerçekten tuhaf "yönetenler" bunlar, kendilerini işsiz ve ciddi bir gelirleri olmadan sokakta buluveren hem de.

12-Başka birçokları arasıda Rudi Supek'e değineceğim. Supek "Dialektique de la pratique sociale," *Praxis*de, No 1. 1965. Ayrıca Gajo Petrovç, "Marx's Theory of Alienation" ve "Man as Economic Animal and Man as Praxis", *Inquiry*de 1963; Predrag Vranicki, "Socialism and the Problem of Alienation," Praxisde, No. 2-3, 1965 ve "La signification actuelle de l'humanisme du jeune Marx", *Annali dell'Istituto Giangiacomo Fe Itrinelli*de, 1964-1965; Zaga Pesiç-Goluboviç" "What is the Meaning of Alienation?" *Praxis*de, No. 5. 1966.

13-Lefebvre, *Critique de la Vie quotidienne* Cilt II. ve *Introduction à la modernité*.

tamamıyla olumsuzlanması olasılığını hasıraltı edersek, kavramı yine mutlaklaştırmaya gitmiş oluruz. Bu nedenle, Lefebvre'in yabancılaşmanın "tarihselleştirilmesi" çabasını bir başarısızlık olarak değerlendirmeliyiz, çünkü, yabancılaşmayı, her toplum türünde değişik bir biçimde almasına rağmen, insan toplumuna içkin bir kavrama dönüştürmekle zıt bir diyalektik sonuç çıkarmıştır.

Bu tarihsel şüpheciliğin kaynakları açıktır: Sosyalist bir toplumun kuruluşuna ilişkin ilk tarihsel çabalarda gördüğümüz, yabancılaşma olgusunu gereksizce ve korkunç şiddetlendiren –Stalinizmin sonuçları- ve kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde varlığını kaçınılmaz olarak sürdüren olumsuz olgular.[15]

Bu anlamda, bir Lefebvre'in ya da bir Pesiç-Goluboviç'in yeni şüpheciliği Stalinisit tecrübenin karşısında gösterilen olumsuz bir tepkidir; Buhr'un, Jahn'ın, Oiserman'ın ve İlenkov'un yazılarının da aynı tecrübenin ürünü olduğu, toplumsallaştırılmış bir iktisadi temele sahip ülkelerde toplumsal gerçekliğin olumsuz yanlarını örtme çabası olduğu gibi. Doğu Avrupa'da yeni bir siyasi çerçeve içinde, düşünce bu tür özürcülüğü bir defa aşarsa, ya Marx'da bulduğumuz biçimiyle özgün yabancısızlaşma anlayışına dönebilir –kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde daha varolmayan bir maddi ve toplumsal altyapıya bağlı bir süreç olarak düşünülen yabancısızlaşma–, ya da tam yabancısızlaşma olasılığına ilişkin şüphecilik yolunu seçebilir.

Ama bilimsel düşüncenin görevi, yabancılaşma olgusunun kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi sırasında ve sosyalizmin birinci evresi sırasında süregelen varlığının toplumsal ve ekonomik kaynaklarını çözümlemek ve bu tarihsel evrelerde yabancısızlaşma sürecinin itici güçlerini bulmaktır. Bu, bir geçiş toplumunun bürokratik çarpıtılması veya yozlaştırılması sonucu yabancılaşmayı pekiştiren ve şid-

14-*Critique de la Vie quotidienne*, Cilt II. s. 209.

15-"Bugün bizler, yabancılaşmanın mutlak bir sonu olacağına Marx'dan daha az inanıyoruz." (Lefebvre, *Intraduction à la modernité*, s. 146. Altını ben çizdim -E.M.) Bu sonucu haklı çıkarmak için bugünkü koşullara başvuran Lefebvre, Marx'ın mantığının şu öncüllerini unutmuş görünüyor: meta üretiminin para iktisadının ve toplumsal işbölümünün dünya ölçüsünde ve üretici güçlerin çok yüksek bir gelişme düzeyi temeli üstünde yokolup gitmesi.

detlendiren etkenleri bir yana bırakmakla başlayan, sonra da SSCB, "halk demokrasileri", vb. ülkelerde yabancılaşma olgusunun daha somut bir tahlilinde bu özel etkenleri bütünleştiren bir çözümlemeye girişmek demektir.

Geçiş dönemi süresince ve sosyalizmin birinci evresinde yabancılaşma olgusunun süregelen varoluşunun genel kaynağı, üretici güçlerin gelişme düzeyinin yetersizliği ve bunun sonucunda burjuva dağıtım biçimlerinin canlı kalmasıdır.[16] Toplumsallaştırılmış üretim tarzıyla burjuva dağıtım biçimleri arasındaki çelişki –geçiş döneminin baş çelişkisi– üretim ilişkilerine yabancılaşma etkenlerini getirir. İşçiler, denetleyemedikleri bir nesnel ve kendiliğinden toplumsal evrimin sonuçlarından, kısmen de olsa, zarar görmeye devam ederler. (Tüketim malları alanında "pazar yasalarının" yaşayakalması; iş bulmada bireylerin bütün yeteneklerini tam olarak geliştirmelerine olanak vermeyen bir ayıklama işlemi; vb.)

Bu koşullara, bürokrasinin aşırı şişkinliğini (=hypertrophy) siyasi düzeyde sosyalist demokrasinin eksikliğini, iktisadi düzeyde işçilerin öz-yönetiminin eksikliğini, kültürel düzeyde yaratma özgürlüğünün eksikliğini eklersek, bürokratik çarpıtılma ve yozlaşmadan doğan *özgül yabancılaşma etkenleri* de yukardaki paragrafta değinilen kaçınılmaz etkenlerle bütünleşmiş olur. Geçiş toplumunun bürokratlaşması, özellikle toplumsal eşitsizliği şiddetlendirerek toplumsallaşmış üretim tarzı ile burjuva dağıtım biçimleri arasındaki çelişkiyi keskinleştirir. Bir para iktisadının genelleşmesi de aynı sonucu verir.

Wolfgang Heise bu sorunun çok incelikli bir çözümlemesini yapıyor. Üretim araçlarının toplu mülkiyeti ve sosyalist planlama, bir bütün olarak toplumun evrimine ilişkin toplumsal çaresizliği *esasta* yenmekle birlikte, bu her birey için bu toplumsal çaresizliğin doğrudan doğruya aşılması demek değildir. Sadece, kapitalist geçmişten, hâlâ ortalıkta dolaşan eski hakim sınıfların üyelerinden, proletaryanın bir kısmının eğitim yetersizliğinden kalan ideolojik tortuları he-

16-Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*nde kullandığı deyime bkz. *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Sol Yay., s. 31. Benim *Marxist Ekonomi El Kitabı*ma da bkz. Suda Yay., Cilt. 3. s. 201.

saba katmakla yetinmemeli, bu çaresizliğin ancak pratikte, bireyler, toplumla özdeşliklerini, çok sayıda özgür seçime dayalı bir toplumsal etkinlik yoluyla *gerçekleştirdikleri* zaman yenileceğini anlamalıyız.[17] Bu sadece, bir bütün olarak alınan iktisat düzeyinde (yalnız üretim sürecinde değil, bölümüş ve tüketimde de) emeğin tamamlanmış öz-yönetimini değil, aynı zamanda devletin yokolup gitmesini, kendini sınırlama ve baskıya dayalı bütün insan ilişkilerinin ortadan kalkmasını da ifade eder.

Sanıyorum, buraya kadar Heise'in çözümlemesi doğrudur. Ama yabancısızlaşma sürecinin bir kendiliğinden oluş olmadığını, parti tarafından yönetilmesi gerektiğini ileri sürerken, bürokratlaşma tehlekisinin –hükümet aygıtının, bir bütün olarak toplumun amaçlarına göre bağımsızlaşmasının– en iyi parti tarafından savuşturulacağını söyleyerek başlıyor söze.[18] Bu, idealist bir yaklaşımda bulunmak ve bürokratlaşmanın *iki nesnel kaynağı* olduğu gerçeğini görmemektir. Bir yanda, kendiliğinden olan iktisadi süreçlerin canlı kalması (meta bülüşümü biçimlerinin ve meta iktisadının öğelerinin yaşaması, işbölümünün, kültürel imtiyazların ve yetkinin devredilmesi olgusunun yaşaması, ki hepsi birden, hükümet aygıtının bağımsızlaşmasına ve toplumun bir hizmetçisinden onun efendisi haline dönüştürülmesine yol açmaktadır), öte yanda da, toplumsal artıkürünün merkezilşmesi ve bunun devlet aygıtına ait olan serbestçe kullanım hakkı. Şu halde, bu özgül yabancısızlaşma süreci de, meta iktisadının ve toplumsal eşitsizliğin giderek yokolması ve iktisadın devlet yönetimi sisteminin, yerine, işçilerin demokratik merkeziyetçi bir öz-yönetimi sistemine bırakmasını içerir. Bürokratlaşmanın maddi altyapısı bu şekilde yıkılır ve ancak bu koşullar altında Parti'nin öznel faaliyeti –ve siyasi düzeyde tek parti dogmasının bir yana bırakılması demek olan, sosyalist demokrasinin genişlemesi– onu kavramış olan bürokratik çemberden çıkabilir.[19]

Heise, haklı olarak bütün bu yabancısızlaşma süreçlerinin başlatılabilmesi için üretici güçlerin gelişmesinin yeterli bir düzeyinin öne-

17-Heise, "Über die Entfremdung" s. 702-703. 18-Ibid., s. 704.

minde ısrar ediyor. Ama, önceki volontarist günahlarından sonra, şimdi de mekanist bir sapmaya giriyor. Üretici güçlerin böyle bir gelişmesi, "olağanüstü yüksek bir örgütlenme düzeyini ve toplumsal görevlerin farklılaşmasını" gerektiriyor; bu nedenle, "yabancılaşmanın aşılmasının bir koşulu olarak... üretimde doğrudan demokrasiyi, ya da otoriter merkezi planlamanın bırakılmasını istemek anlamsızdır...Akılcı üretimin gerçek ihtiyaçlarına, ekonomik ve teknik mantığa ters gitmek olur bu..."[20]

Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde işçilerin öz-yönetiminin bulunmayışının özürcüleri köşeye sıkıştırıldıkları vakit, burjuva ideologlarının, yabancılaşmanın yalnız kapitalizmde değil bütün "sınai toplumlarda" varolduğunu göstermek için kullandıkları teze, –"toplumsal işlevlerin farklılaşmasının yüksek düzeyi"– başvurmaları dikkat çekicidir. Heise otoriter planlamanın dışında bir merkezi planlama düşünememektedir ve değinmiş olduğumuz Yugoslav yazarları gibi bir ikilem içinde kalmaktadır; ya üretimde anarşi(pazar ekonomisi), ya da otoriter planlama. İşletmeleri yöneten bir işçi konseyleri toplantısının sonucu olan *demokratik bir biçimde merkezileştirilmiş* planlamanın olasılığını gözden kaçırmaktadır. "Toplumun örgütlenme düzeyinin düşürülmesi" dediği şeyin ona göre anlamı (Stalinistler ve burjuva yazarları için de olduğu gibi), otoriter yapıların kaldırılmasıdır. Sanki, Marx'ın deyimiyle "birleşmiş üreticiler", bir emir veren ve alan kişiler hiyerarşisinin yerine, en azından kendi aralarında[21], özgürce kabullenilmiş disiplini getirmekle toplumsal *örgütlenme* düzeyini yükseltemezlermiş gibi!

Ama Heise'nin tezinin temel zayıflığı daha da derinde yatıyor. Bir yandan, Parti faaliyetinin esas olduğunu söylüyor (hem kendiliğindenlik, hem de bürokratlaşma eğilimlerine karşı); öte yandan da, iktisadi büyümenin önceliğine (işletmelerin yaşamının demokratlaştı-

19-Stalin'in zamanında, SSCB'de Partinin bürokratlaşmanın başlıca aracı olduğu iyi bilinir.

20-Heise, "Über die Entfremdung" s. 706.

21-Başka toplumsal sınıfların olduğu yerde baskı kaçınılmaz olarak devam eder. Ama bu baskının derecesi toplumsal çelişkilerin şiddetine bağlıdır.

rılmasına karşı) başvuruyor. Bürokrasinin gücünün, bu iktisadi tezde öznel olarak yansıtıldığını ve onu kabul etmekle insanın bürokrasiye karşı yöneltilen bir öznel faaliyeti daha başından felce uğrattığını anlamamış görünüyor. Zaten bürokrasi de, cahil kitlelerin karşısında "ustalığı" ve "uzmanlaşmayı" temsil ettiğini iddia etmiyor muydu? Heise, toplumsal artıkürünü bağımsız ve egemen bir yetki kullanabildiği sürece (ister SSCB'de olduğu gibi sahip olduğu yetkiye dayanarak, ister Yugoslavya'daki gibi "pazar yasaları" aracılığıyla) *nesnel olarak*, bürokrasinin iktidarının kesin olacağını da anlamıyor.

"Yanlışlar"a karşı, "topluluğun denetim hakkının artması" biçiminde bir sürü "düzeltici önlem" öneriyor; uzun vadede, yetkinin devlet aygıtında toplanmasının "sosyalist demokrasi" ile, "kitlelerin bilinçli etkinliklerinin geliştirilmesi" ile aşılması gerektiğini kabul ediyor[22], ama yukarda değindiğimiz nedenlerden ötürü, buradan, Marxist açıdan zorunlu olan sonucu, yani, bu demokrasiye doğru atılacak belirleyici adımın, üretimin yönetiminin ve toplumsal artıkürünün kullanılma olanağının bir bütün olarak işçilere "birleşmiş üreticilere" verilmesi demek olduğunu çıkaramıyor.

J.N. Dawydow komünizmin kurulmasında yabancısızlaşmanın işleyişinin, Heise'den çok daha derin bir çözümlemesine girişiyor. Marx'a göre, diyor Dawydow, kapitalist işbölümü, maddi üretim alanında özgürlüğün tamamıyla yokolması sonucunu vermiştir. Bu özgürlük komünizmle yeniden kurulacaktır, çünkü bilimsel bilgileri yoluyla başlıca üretici güç haline gelecek olan üreticiler arasında artan bir işlevsel oynaklığı tekniğin kendi gereksinmeleri, zorunlu kılmaktadır. Bireyin bütünsel gelişmesi bu teknik temel üzerinde mümkündür; zaten bu teknik bunu zorlamaktadır, çünkü "komünizmin siyasi iktisadı" açısından "bütünüyle gelişmiş birey" olmayan herkes ciddi bir iktisadi kayıptır.[23]

Ve bu da, gittikçe genelleşen bolluk koşulları altında, üretimin amacının "bütünüyle" gelişmiş, yaratıcı ve özgür bireyler üretmek olması demektir.[24] Bilimsel teknolojinin kazandığı muazzam yaygınlık aracılığıyla insan, "başlıca üretim gücü" haline geldiği ölçüde[25] üre-

22-Heise, "Über die Entrfremdung" s. 706-707.

tim süreciyle gittikçe daha az doğrudan "bütünleşmiş" olur. "Canlı emek" üretim sürecinden uzaklaştığı oranda, bu sürecin örgütleyicisi ve denetleyicisi olarak yeni bir önem kazanır. Ve maddi bolluğun üretimi ile bütünsel insanın üretiminin, yanyana gelişmeleri oranında, "ölü emeğin", "canlı emek" üzerindeki egemenliği kaybolur ve maddi üretimde özgürlük "yeniden kurulur."[26]

Esas itibarıyla *Grundrisse*nin daha önce değindiğim bölümlerine dayanan bu çözümleme,[27] sorunun temelli bir açıklaştırılmasına bir katkı sayılabilir. Başlıca zayıflığı, zorunlu ve kaçınılmaz tarihsel ara aşamaları çözümlemeden, geçiş evresinde sosyalizmin kuruluşu sırasında ilerleyen yabancısızlaşmanın itici güçlerini tanımlamadan, bir sıçrayıştı kapitalist toplumdan komünist üretim ilişkilerine geçmesidir. İşçilerin öz-yönetimi, demokratik merkeziyetçi merkezi planlama, meta üretiminin giderek yokolması, yüksek öğrenimin genelleşmesi, iş saatlerinde köklü bir azalma, "boş zaman" süresinde yaratıcı etkinliğin geliştirilmesi, tüketim alışkanlıklarının dünya ölçüsünde giderek biribirine karışması, bu ardışık dönüşümlerin ve özellikle meta üretiminin giderek yokolmasının getirdiği psikolojik devrim[28]; bütün bunlar Dawydow'un çözümlemesinde yer almaz, ama çözümlemeyi tamamlamak, burjuva ve dogmatik eleştirmecilerin ona karşı haksız yere kullanabilecekleri bir basmakalıplıktan ve sığlıktan kurtarabilmek için bunlar gereklidir.[29]

Sorun şudur: sosyalizmde emeğin ve insanın ilerleyen yabancısızlaşmasının çözümlemesi, mantıki olacaksa, geçiş dönemindeki yabancılaşmanın ayrıntılı bir çözümlemesiyle birleşmiş olmalıdır. Bu olmadan, böyle bir çözümleme keyfi olacaktır. "Geleceğe doğru bir uçuş"a benzeyecek, bu da dolaysız (hemün önümüzdeki -çev.) ger-

23- J.N. Dawydow, *Freiheit und Entfremdun*, 114.

24-İbid., s. 117.

25-Karşılaştırma için bkz. Marx, *Grundrisse*, s. 593. "(şimdi) üretimin ve zenginliğin büyük temel direğinin toplumsal bireyin gelişmesi olduğu görülüyor."

26-Dawydow, *Freiheit und Entfremdung*, s. 117-131.

27- Bu kitabın 7. bölümünde verilen bir dizi alıntıya bakınız.

28-*Marxist Ekonomi Elkitabı*nın (Suda Yay.) 17 Bölümünün büyük kısmını bu sorunlara ayırmıştım.

çekliğe daha pragmatik bir yaklaşıma öncelik tanıyanları rahatsız edecektir. Gene de, bu "geleceğe doğru uçuşun" gelecekteki gelişmelere bakarken açık seçik ve kesin olmak gibi bir üstünlüğü var. Yabancılaşmanın herhangi bir "antropolojik" açıklamasını reddeden Marx'ın öğretisine sadık kalıyor.

Adam Schaff'ın günümüz Polonya gerçekliğiyle hesaplaşmasından çıkardığı kendisini hayal kırıklığına uğratan sonuçlara aynı üstünlük tanınamaz. Yabancılaşma olgusunun sosyalist toplumda bulunduğunu kabul etmektedir; ama komünist toplumda bile devletin giderek yokolması meta üretiminin ve işbölümünün ortadan kalkması (bunu da mekanik bir tarzda anlıyor, Dawydow'u okuması görüşünü değiştirmesine yardım edebilir) olasılığına şüpheyle yaklaşmakla çözer sorunu.[30] Marx'ın bu kötümser ve şüpheci revizyonu, Polonya Komünist Partisi yöneticileri tarafından eleştirilmiştir,[31] ama ülkelerinin bürokratik toplumsal gerçekliğinin yabancısızlaşmanın önüne çıkardığı engellerin açık yürekli bir çözümlemesiyle değil, sadece özürcülerin her zamanki tavrı içinde, sorunun varlığını yadsımakla. En azından, yabancılaşmaya karşı bir "eylem programı" çizmeye çalışan Schaff, onlara kıyasla daha samimidir.[32] Ama o da, karşısındakiler de Marx'ın öğrettiklerini hatırlayamıyorlar ve bundan ötürü de Polonya'da Marxizm dışı felsefe ve sosyolojinin gelişmesini durduramıyorlar.

29-Dawydow'un tezinin bazı yönleri şimdiden ampirik olarak doğrulanmaya başladı; özellikle büyük ölçekli sanayide otomasyonun gelişmesinin sonucunda, emeğin daha yüksek bir oynaklık düzeyine ve işlevsel ekipler için çalışma yeteneğine duyulan gereksinme. (Bkz. G. Friedman ve P. Naville, *Traité de sociologie du travail*, s. 380-381.)

30-"Bu soruna, özellikle tam olarak gelişmiş komünist toplumda meta üretiminin ortadan kalkacağı varsıyabileceği için, değinmemekle yetiniyorum. Günümüz tecrübesi ışığında bu varsayım sorunsal (!) görünse bile" (Schaff, *Marxismus und das menschliche individuum*, s. 177.)

31-*Nowe Drogi*, Aralık 1965.

32-Schaff üretim araçlarının toplumsallaştırılmasının, yabancısızlaşma sürecinin sadece başlangıcı olduğunu kabul ediyor. Ama bu süreci tamamlamak için iktisadi koşullardaki değişikliklerden (en önemlisi burjuva bölüşüm biçimlerinin zorunlu yok oluşu) çok sosyalist eğitimi vurguluyor. "Ilımlı bir eşitçilik" ve "iktidardaki seçkinlere" yönelik olarak daha geniş bir düşünce ve eleştiri özgürlüğü talepleri yerinde sayılabilir, ama sorunun özüne dokunmaz.

Buna bir örnek, sosyolog Stanislav Ossowkski'nin, Marx'ın biçimlendirdiği klasik toplumsal sınıf kavramının yalnız serbest rekabetçi kapitalizmle nitelenen toplum türlerine uygulanabileceği düşüncesidir. Bugün sadece üretim araçlarının değil, tüketim mallarının mülkedinilmesi de, diyor Ossowski, "insanların üzerinde iktisadi egemenliğin" kurulmasına yetmektedir. "İnsanın insana egemenliğinin" yeni biçimleri de vardır: "üretim araçlarının mülkiyetinin, tüketim araçlarının mülkiyetinin, şiddet araçlarının mülkiyetinin, veya bütün bu farklı mülkiyetlerin birleşmesinin sonucu olan egemenlikler vardır."[33] Burada açıkça, toplumsal sınıf ve toplumsal artıkürün fikirlerine dayalı bir sosyolojiden, çok daha belirsiz ve daha az işlerliği olan "egemen gruplar" kavramına dayalı bir sosyoljiye geçiyor.[34] Ve sözde sosyalist ülkelerdeki eleştirel ama revizyonist sosyoloji (ve felsefe) ile kapitalist ülkelerde, Marxizmi yadsıyan ve toplumu, "yönetenler" ve "boyun eğenler" olarak görmeyi tercih eden akademik sosyoloji arasında bir köprü kuruluyor.

Çeşitli yazarlarca geliştirilen bu "sınai toplum" kavramının özürcü niteliğinin altını çizmeye gerek yok. Kapitalist üretim tarzına özgül olan şey, büyük ölçekli sanayi çağında bulunan bütün toplumlara mal edilmektedir.[35] Bir *toplumsal* örgütlenme tipinin sonuçları, bir *teknik* örgütlenme biçimine yorulmaktadır.

Birçok Batılı sosyolog, toplumsal ilişkilerle teknik ilişkilerin bu gizemleştirici özdeşleştirilmesinden, karamsar sonuçlar çıkarır. Hobbes'un Leviathan'ındaki eski miti yeniden canlandırırlar ve insanın,

33- Stanislow Ossowski, *Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein*, s. 227-228.

34-Ossowski'nin düşünceleri, daha önce alıntı yapılan Rolf Dahrendorf ile François Perroux'nunkilere ve tutucu antropolog Arnold Gehlen'in kavramlarına yakındır. İşlevsel yetki giderek toplumun sınıflara bölünüşünün yerini alıyor, denmektedir. (*Anthropologische Forschung*, s.130.) Ossowkski'nin kendisi de, şüpheci revizyonizmin kökünün, Stalin döneminin dogmatik ve özürcü "Marxizm"inin, toplumsallaştırılmış üretim araçlarına sahip ülkelerdeki toplumsal ayrıcalıkları açıklamaktaki yeteneksizliği olduğunu söylüyor. (s.223)

35-Bkz. özellikle Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*; Reinhard Bendlix, *Work and Authority in Industry*; Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*.

kendi beyninden çıkmış makina tarafından kaçınılmaz olarak ezildiğini ileri sürerler. Emeğin yabancılaşması, işçinin kendi ürünü tarafından ezilmesi, büyük ölçekli sanayinin kaçınılmaz sonucu olarak gösterilir ve teknik aygıt kusursuzluştıkça bu yabancılaşmanın çok daha kötüleşeceği iddia edilir.

Özellikle Stalin döneminde, SSCB'nin bürokratik yozlaşmasının, bu karamsar görüşü savunanlara birçok kanıt sağladığı kabul edilmelidir. Ama çoğunda ortak olan, toplumsal gerçekliğin *gelişme yasalarını* bu gerçekliğin salt olgubilimsel (=fenomenolojik) bir betimlemesinden çıkaracak derinlemesine bir çözümlemenin yokluğudur.

Daima "yöneteniler" ve "boyun eğenler"in varolacağını, daima kıt malların bulunacağını ve bunların paylaştırılması için yabancılaştırıcı bir yöntemin zorunlu olacağını ileri süren bu yazarlar tezlerinin vargılarını değil, öncülerini aksiyon düzeyine çıkarırlar. Ampirik gerçeklere dayandıklarını sanırlar ama zıt yönde gelişen bir *eğilimin* varlığını tanımayı reddederler. Çünkü toplumun gizil zenginliğinin, akla uygun ihtiyaçların karşılanma düzeyinin ve dolayısıyla, toplumsal ve iktisadi örgütlenmedeki baskıcı mekanizmaların kaldırılma olasılığının, şu "sınai" toplumda bütün bir yüzyıldan beri (özellikle de bu yüzyılın son çeyreğinde) hızla arttığını yadsımak zordur. Neden bu eğilimin, insanın, "yaşama mücadelesi"nin zorunluluklarına kölece boyun eğişini ortadan kaldıracak ve doğa güçlerine olduğu kadar kendi toplumsal örgütlenmesine de egemen olma yetkisini en yüksek düzeyine çıkaracak bir "nitel" sıçramayla sonuçlanacağı düşünülmesin?

Teknik gelişmenin, karamsarların öngördüğü yöne doğru gitmediği itiraf edilmelidir. Georg Klaus, çok haklı olarak, *iki* çeşit otomasyon arasında ayrım yapıyor. Birincisinden çok daha esnek olan ve sibernetiğe dayanan ikincisi, yabancılaştırıcı emeğin giderek yokolmasının altyapısını yaratır. Aynı zamanda bütünsel yaratıcı emeğin bir önkoşuludur. A.G.M. Van Melsen gibi bir bilgin de, tekniğin şimdilik ilkel aşamada olduğunu ve birçok ezici yanının da bu ilkellikten geldiğini, dürüst bir tavırla kabul ediyor: "Temel ihtiyaçlar gerçekten karşılanır olduğu zaman ve kısmen de teknik gelişmenin kendi sonu-

cu olarak, birçok küçük dizi (=series) üretmek ve bu dizilerin her birine özgün sanatsal tasarımlar (=projects) katmak bütünüyle olanaklıdır. Dahası 'zorunlu emek' kavramının giderek kısalması, son derece büyük bir kişisel dikkat ve sevgi isteyen herşeyin açılıp gelişmesine yardım edecektir... Hiç kuşkusuz bunlar bize, tekniğin özgürleştirdiği insanların yaptığı özgür sanatlar biçiminde geri döneceklerdir."[36] Şu da belirtilmeli ki, teknik, ancak özel kârdan ve sermayenin sömürüsünden yakasını kurtardığı vakit bu özgürleştirici rolü oynayabilir.

"Sınai toplum"da yabancılaşmanın kaçınılmazlığı tezini destekleyenlerin iyice belirgin kötümserliği, *yetkinin gerçek kaynakları ile yetkinin işlevsel ifadesini* birbirine karıştırmaları ile açıklanabilir.[37] Daha önce araştırma laboratuvarlarının veya teknolojik planlama dairesinin "artan bağımsızlığı"na hiç dokunmamış olsa da, bir kapitalist şirketin yönetim kurulu, işletmelerini kapama kararı alarak sabırla inşa edilmiş bütün bir bürokratik hiyerarşiyi yıkabilir. Ama bu kâr düşünceleriyle verilmiş kapama kararı, önceki yetki tesliminin nasıl belirli görevlerle sınırlı olduğunu ve nasıl özel mülkiyetin yetkinin gerçek kaynağı olduğunu gösterir. Neden bir işçi konseyi de, kendisini (ve hatta toplu işçi gruplarının) *iktisadi yönetime* ilişkin temel kararları alma olanağını elden bırakmadan, aynı şekilde bazı teknik yetkileri teslim etmesin?

"İşletmelerin demokratlaştırılmasını" olanaksız kılan şey yetkinin bu işlevsel ifadesinin (belirlenmesinin) teknik açıdan kaçınılmazlığı değildir. Bu demokratlaşmayı engelleyen, görevlerin karmaşıklığı ve artan farklılaşması değildir. Kapitalizmde aşılamayacak engel, büyük

36-Georg Klaus, *Kybernetik in philosophischer Sicht*, s. 414-415. A.G.M. Van Melsen, *Science and Technology*, s. 321.

37-Bu bağlamda Alain Touraine'in "bürokratlaşmış" büyük işletmelerde kararların gittikçe artan dışmerkezleşmesine ilişkin düşünceleri örnektir. Friedmann and Naville, *Traité de Sociologie du travail*da Cilt I. s. 420 ve devamı. Bu tezi ilk kullanan Johann Plenge, Marx'ın bugünkü burjuva eleştirilerinin asıl atasıydı. "Modern teknik, zihinsel emeği içerir, bir bütün olarak işletmede disiplin altına alınmış kol emeğinin alta düşmesini içerir." (*Marx und Hegel*, s. 134.) Bu parça Wolfgang Heise'nin "toplumsal işlevlerin farklılaşmasından" ötürü işletmelerde demokrasinin olanaksızlığıyla ilgili yukardaki satırların yanına konmalıdır. Görüyoruz ki, fabrikalardaki burjuva hiyerarşisinin özürü, bürokratik hiyerarşinin özürü için de başlıca tezi sağlamakta.

hisse sahipleri ile bunların müttefikleri ve temsilcileri olan yöneticilerin (=managers) kendilerine saklamak istedikleri, son kararı alma hakkıdır.[38] Bu engel sosyalist devrim yoluyla bir kere aşıldıktan sonra, demokratik merkeziyetçi öz-yönetim altındaki işletmelerde teknik zorunluluklardan "yeni yabancılaşmaların" doğacağını düşünmek iç in *a priori* bir neden yoktur.

Aynı karamsarlık, *aygıtların görünüşteki otomatikliği* ile "sınai" denilen toplumlara özgü *toplumsal ve iktisadi itkilerin zorladığı insan kararları* arasında gerekli ayırımı yapamamanın da sonucudur. Norbert Wiener gibi yazarlar[39], makinaların giderek, (kendileri de makinalaşmış) insan değerlendirmelerinden bağımsız kararlar alacaklarından kaygılanırken şunu unutuyorlar: Kapitalist toplumda, daha alt düzeylerdeki emeğin makinalaşma eğilimi, tepede *karar alma gücünün* daha önce görülmemiş bir temerküzüyle birlikte gider. Burada, büyük bir bilgi yığınından yararlanan ve yetkinin bütün bir görevsel belirlenmesine (vurucu gücünü çok büyük ölçüde arttırmaktadır bu) dayanan bir avuç insan tek hâkim olarak kalır ve bilgisayarların *önerdiği* bir eylem biçiminin gerçekte kabul edilip edilmeyeceğine, son kertede, karar verir.[40] Marxist teorinin aydınlattığı şey, bu adamların esas *itkileri*, hareket nedenleridir; bunlar keyfi, akıldışı nedenler veya saf kurgular değil, sınıf çıkarlarının, bu sınıfın en güçlü tabakasının anladığı biçimde, korunmasıdır.

Şu halde, sorunun esası böyleyse, bu karar alma gücünün bir avuç insandan "birleşmiş üreticiler" kitlesine geçmesi, aynı makine-

38-François Bloch-Laîné bunu çarpıcı bir tarzda ortaya koyuyor. *Pour une reforme de l'entreprise* (s. 41, 43, 44, 100). İşletmenin faaliyetinin belirli yönlerinin yönetimine, sendikaların ve işçilerin daha geniş ölçüde katılmaları görüşünü savunuyor. Ama hemen arkasından bu "katılma"nın tek olan en yüksek yetkiye, belirleyici kararları alma hakkını sadece kendine saklayan, hiyerarşinin üst noktasına dokunmayacağını vurguluyor.

39-Norbert Wiener, *The Human use of Human Beinge*, s. 158-16p.

40-Özellikle bilgisalarlarla yönetilen uyarı sistemine ilişkin olarak, son derece mekanikleşmiş ama belli düğmelere basma hakkına tek başına sahip olan Başkanda en yüksek noktasına çıkan Amerikan savaş makinası, kapitalist rejimin toplum mekanizmasının bir simgesidir.

lerin, bugün toplumu köleleştiriyor gibi göründükleri ölçüde ona *hizmet* etmeleri için yeterlidir.[41]

Bu kötümser gizemleştirmeler yanında, iyimser olanları da vardır. Emeğin yabancılaşması, denir, gerçekten "sınai toplumun" kaçınılmaz sonuçlarından biridir, ama kapitalizmi devirmek zorunluluğu olmadan da aşılabilir. İşçilerin kendilerini yabancılaşmış hissetmemeleri için, onlara yeniden bir "katılma duygusu", hatta bir "iş ahlakı" vermek (işletme içinde insan ilişkilerine, değerleri geri verildiği için) yetecektir.[42] Başkaları da, işçinin, çalışmasında ve boş zamanında özgürlüğünün ve kişilik duygusunun iade edilmesi için, iletişim araçlarının, diyalogun ve yaratışın varlığının güvence altına alınması gerektiğini ileri sürerler.[43]

Bu tezlerden ilki açıkça özürcü niteliktedir. Hatta doğrudan doğruya büyük sermayeye hizmet ettiğini söyleyeceğim, çünkü kendisinin de belirtiği amacı, toplumsal çatışmaları *varolan rejim içinde* azaltmaktır. "İnsan ilişkileri" uzmanlarının yoketmeye çalıştıkları şey yabancılaşmanın gerçekliği değil, bu gerçeğin işçilerdeki bilinci, işçilerin bu gerçekliğin farkında oluşlarıdır. Onların bu sözde yabancısızlaşması, aşırılaşmış yabancılaşmadır, işçilerin, sakatlanmış olma durumlarının bilincine yabancılaşmalarıdır.[44] Burjuva toplumunun,

41-İşte sosyoekonomik karar alma gücü ile teknik yetkiyi biribirine karıştırmanın çarpıcı bir örneği: Alman burjuva gazetesi *Frankfurter Allgemeine Zeitung*en 16 Ağustos 1967 tarihli sayısında bir yazar, öz-yönetim taleplerinin sık sık ileri sürüldüğü bugünlerde, diyor, neden doktorlara teşhis ve tedavi yollarını söyleyecek "hasta konseyleri" talebi öne sürülmesin?

42-Elton Mayo, *The Human Problems of an Industrial Civilization* s. 158-159, 171 ve devamı; Bendix, *Work and Authority in Industry*, s. 448-450.

43-François Perroux "Aliénation et création collective" *Cahiers de l'ISEA*, Haziran 1964, s. 92-93.

44-Bendix "insan ilişkileri" teorisini haklı olarak, daha geniş "yönetim ideolojisi" kategorisi içine yerleştiriyor (ben buna işletmelere ilişkin kapitalist ideoloji demeyi tercih ederdim). Bu ideolojinin yüzyıllık evriminin yalnız kapitalist işletmenin yapısının kendi evrimini değil, aynı zamanda ve her şeyden önce burjuvazi ile proletarya arasındaki güç dengesinin evrimini yansıttığını göstermek kolaydır. Bu bağlamda hiçbir şey, kapitalistin yere sağlam bastığı için günümüzün iki yüzlü yalvarışlarına giden yol kadar öğretici değildir.

üreticilerinin yalnız düşüncelerini ve alışkanlıklarını değil, bilinç-dışlarını da işleme çabalarıyla, yabancılaşma yeni boyutlar kazanır.[45] Bununla birlikte, "insan ilişkileri" teknisyenlerinin, uzun dönemde işçilerin içinde bulundukları baskı halinin bilincine varmalarını engelleme şansları pek yoktur.

Daha incelikli olan ikinci tez, herşeyden önce belirsizdir. Görünüşe bakılırsa "kurumların aldığı biçimden" (yani üretim tarzından) bağımsız olarak bir ahlaki zorunluluk gibi konulmuştur. Buna rağmen François Perroux, "bir bütün olarak toplumdaki yanlışlıkları ve adaletsizliği mutlaklaştıran kurumların katı çerçevesi içinde, uzmanlaşmış kurumların görevlerini yerine getiremeyeceğini" açıklıyor.[46] Ama işçinin hayatını kazanmak için işgücünü satmak ve ezici bir çalışmayı sürdürmek *zorunda* olduğu bir toplum, "kötülüğü ve adaletsizliği mutlaklaştıran katı bir çerçeve" değil midir? Bu çerçeve içinde işçiye, "toplu yaratışa katılıyor olma duygusu", ya da, boş vakitlerinde "kendinin bilincine varma fırsatı ve araçları" nasıl verilebilir? Kapitalist üretim tarzı altında, bu kaba bir aldatmacadan başka birşey olamaz. Bu programın yürütülmesi kapitalist toplumun devrilmesini gerektirir. Oysa bu sınır aşıldıktan sonra, Perroux'nun programı dikkate değer bir genişleme gösterebilirdi. Sorun, artık, işçiye toplu yaratışa katılma "duygusunu" vermek değil, onu hakiki bir yaratıcı haline getirmek olurdu. Böylece sorun, ona boş vaktinde "kendi bilincine varma" fırsat ve araçlarını vermek değil, kendini özgür yaratış yoluyla, dış baskı olmadan, gerçekleştirmek olurdu. Böylece sorun "çıkar gözetmeyen merakın lütufkâr alanlarını" geliştirmek değil, insanların bütün toplumsal faaliyet alanlarında öz-yönetimlerini sağlamak olurdu.

45-Vance Packard, *The Hiedden Persuaders*. C. Wright Mills yabancıaşmaya karşı ilgisizliğin gelişmesinden kaygılanırken (*Marxistler*, Ağaoğlu Yay. s. 88-91.) Bloch-Laîné daha gerçekçi bir tutumla bu yabancılaşmaya ya da en azından bu olgunun en önemli yanına (işletme içinde işçilerin güçsüzlüğü) ilişkin olarak şunları vurguluyor. "Sükunet aldatıcıdır. Altında özel ve bireysel doyumsuzluklar yatmaktadır. Ve bunlar genel iktisadi durumdaki ilk bozulmada isyanla patlayacaktır." *Pour une réforme de l'entrprise*, s. 25. Bölüm I'in bibliyografyasında işçi sınıfının ruhsal durumu ile ilgili bazı kaynaklara bakınız.

46- "Aliénation et création collective,"s. 44.

Çünkü nihai yabancısızlaşmanın anahtarı burada bulunur. Bu, emeğin yokedilmesinin (Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi*nde bu söze verdikleri anlamada)[47] sonucu, ya da bir başka deyişle, mekanik ve şematik emeğin yerini, artık kelimenin bilinen anlamıyla emek olmayan, insanın maddi varoluşunu sağlaması için hayatından vazgeçmesine yol açmayan, tersine, insanın bütünsel yaratıcı etkinliği haline gelmiş, gerçekten yaratıcı emeğe bırakmasının sonucudur.[48]

Burjuvazinin ve bürokrasinin özürcü anlayışlarının eleştirisi, bizi böylece Marx'ın *Grundrisse*de ortaya attığı sınıfsız bir toplumun muhteşem görünümüne, yani zaten *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* ile *Alman İdeolojisi*nde anahatlarını çizmiş olduğu benzeri görünümün bilimsel bilgi ve tutarlı sosyoekonomik tanıtla zenginleştirilmesiyle daha yüksek bir düzeyde yeniden üretilen muhteşem görünümüne geri götürür.

Ve Marx'ın klasik iktisatçıları 1843-1844'de ilk okuyuşu ile 1857-1858'de *Grundrisse*yi yazması arasında sürdürdüğü ekonomik politik alanındaki muazzam miktarda çalışmanın önemi, kısaca, işte yabancılaşma teorisinin metafizik ve teslimiyetçi antropolojik anlayışından diyalektik ve devrimci, tarihsel bir anlayışa dönüştürülmesinde yatmaktadır.

Böylece Marx'ın yorumcularınca durmaksızın tartışılan bir sorunu, yani bir *iktisatçı olarak Marx'ın özgül karakteri* sorununu yanıt-

---

47-*The German Ideology*, s. 85-95, 236, 242.48-Georg Klaus, *Kybernetik In Philosophischer Sicht*, s. 457-464: "İnsanın bütün yaratıcı güçlerini geliştirmek için, onu şematik emek verme zorunluluğundan büyük ölçüde kurtarmak gerekir..." "Sibernetik ve otomasyon, bu durumun [komünizmin] teknik koşullarıdır. Çünkü insanın kendisini bütün yaratıcı olmayan ve şematik işlerden kurtarmasını sağlarlar... Ona herşeyden önce, bütünsel bir bilim ve teknik eğitimi için, yani çağdaş üretim düzeyinde gerçekten yaratıcı emek için gereken zamanı verirler."

48-Georg Klaus, Sybernetik In Philosophischer Sicht, s. 457-464: "İnsanın bütün yaratıcı güçlerini geliştirmek için, onu şematik emek verme zorunluluğundan büyük ölçüde kurtarmak gerekir..." "Sibernetik ve otomasyon, bu durumun (komünizmin) teknik koşullarıdır. Çünkü insanın kendisini bütün yaratıcı olmayan ve şematik işlerden kurtarmasını sağlarlar... Ona herşeyden önce, bütünsel bir bilim ve teknik eğitimi için, yani çağdaş üretim düzeyinde gerçekten yaratıcı emek için gereken

layarak son verebiliriz. Burada iki tez karşı karşıyadır. Bir yandan Rubel ve daha az ölçüde aziz Bigo gibi, Marx'ın bir iktisatçı olduğunu gerçekte inkar edip, onun temel teorilerine "parlak bir sezgi"yle[49] vardığını, hatta daha açıkça "Marx hiç te bir iktisat teorisinin kurucusu olmayıp, daha çok bilimsel sosyolojinin öncülerinden biridir,"[50] diyenler vardır.

Öte yanda, Emile James gibi, Marx'ın XIX. yüzyılan en büyük iktisatçısı olduğunu[51] ya da Jean Marchal gibi, Marx'ın iktisat biliminin "iktisadi süreçlerin içkin bir evriminin esaslı görünümünü"[52] kazanmasını sağlayan iktisatçı olduğunu kabullenenler vardır.

Kanımca Marx, kendi yöntemini tanımlarken aynı zamanda Lassalle'ın yönteminin bir eleştirisi olarak her iki gruba da yanıtını önceden vermiştir: "Bir bilimi eleştiri yoluyla onun diyalektik olarak sunulabildiği noktaya getirmenin, soyut bir hazır mantık sistemini böyle bir sistemin salt sezgilerine uygulamaktan tamamen farklı bir şey olduğunu [Lasalle] acıyla öğrenecektir."[53] Ve zaten *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*nın önsözünde Marx şu uyarıda bulunmuştur: "Ekonomi politik ile yakınlığı bulunan okur için, daha başta, sonuçlarımın, ekonomi politiğin özenli bir eleştirel irdelemesine dayanan tamamen görgül bir çözümleme ürünü olduklarını söyleme gereksinmesini duymuyorum."[54]

Marx işe bir bütün olarak ele alınan burjuva toplumunun genel bir eleştirisini yapmak arzusu ile başladı. Bu onu *bütün* insan toplumlarının evrimi üzerine bazı genel yasalar formüllendirmeye yö-

---

49-R.P.Bigo, *Humanisme et économie politique chez Karl Marx*, s. 36-37. Marx'ın yapıtının etik karakteri üzerine Rubel'in tezi daha 1911'de Karl Vorlander tarafından *Kant und Marx*'ta ortaya konulmuştur. (s. 293) Bu Vorlander ile Max Adler arasındaki ünlü münakaşaya yolaçmıştı.

50-Maxisimilen Rubel, *Karl Marx, Essai de biographie intellectuelle*, s. 12.

51-Emile James, *Histoire sommaire de la pensée économique*, s. 167.

52- Jean Marchal, *Deux essais sur le marxisme*, s. 80. Aynı zamanda bkz. Ernest Teilhac. "Klasik iktisatçıların ayakizlerini takip eden Marx kendisini tamamen ekonomik çerçeve içine koymayı, tamamen ekonomik bir teori formüle etmeyi ve bir iktisatçının işini yapmayı kafasına koydu." (*L'Economie politique perdue et retrouvée* s. 106.)

53-*Selected Correspondence*, s. 103.

54-*Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*, Sol Yay., s. 92.

neltti. Bunlardan biri, üretim ilişkilerini bir anlamda, verilen toplumun "anatomik sistemi"ni oluşturduğuydu. Bu yasayı etkince formüllendirmek için Marx, zamanının (diğer insan bilimlerinin birçok verisi ile birlikte) iktisat biliminin bütün görgül verilerinde ustalaşmak zorundaydı.[55] Burjuva toplumuna ilişkin bütünsel eleştirisini tamamlamak için, gelişmeleri içsel bir mantık izleyen (hatta son çözümlemede bir bütün olarak toplumsal ve iktisadi evrimle belirlense bile) iktisadi doktrinler tarihine derinlemesine dalmak zorundaydı.[56] Bu iktisat bilimini diğer insan bilimlerinden ayırmanın olanaksızlığına dair özel bir bilinçle bezenmiş bir iktisatçı olan Marx'ı, bu ikili zorunluluk iktisat biliminin özne sorunu ile ilgilenmeye yöneltti.[57] Bundan dolayı Marx yalnızca bir iktisatçı olarak bağımsız bir çalışma yaptığı ölçüde "bilimsel sosyolojinin öncülerinden biri"dir. İktisaçtı olarak kendi öz buluşları olmaksızın onun tüm toplumsal teorisi esasta ütopik karakterde, volontarist ve sözcüğün olumsuz anlamıyla "felsefi" olurdu.[58] Yalnızca iktisadi buluşları sayesindedir ki o,

---

55-Marx daima görgül verilerin bütünlüğüne, toplumsal olarak gerçekleşmiş zekaya (=intuition) değinir." (E.V. İlenkov, *La dialettica dell'astratto*, s. 13.)56-"Araştırmacı ancak kısmi ve sınırlı bir şekilde başarabileceğini bilse bile, daima bütün ve somut gerçekliği bulmaya çalışmalı ve bunu yapmak için toplumsal gerçeklere dair yaptığı incelemeye bu gerçeklere ilişkin teorilerin tarihini katmalı ve aynı zamanda bilincin gerçeklerine dair yaptığı incelemeyi, onların zaman içindeki yerlerine ve ekonomik ve toplumsal altyapısına bağlamalıdır." (Lucien Goldmann, *Siences humaines et philosophie*, s. 18.)

57-"Yapı ve sistem fikirlerinin ortaya getirilmesi, sık sık birbirinden ayırdedilen iki araştırma tipi -tarihsel araştırma ve teorik çözümleme- arasında bir köprü kurmakta bilimin şimdiye dek bulduğu yegane araç olarak gözükmektedir." (André Marchal, *Systèmes et structures economiques*, s. 11.) André Marchal'ın değindiği yapı ve sistem fikirlerinin ortaya getirilmesini olanaklılaştıran çözümleme için tarihsel kategorileri kullanarak tarih ile iktisadi çözümleme arasında bu köprüyü kurmayı ilk başaran Marx'dan başkası değildir.

58-Benzer şekilde *Marxisme et philosophie*de Karl Korsch, Marx'ın öğretisindeki teori ile pratiğin birliğini yeniden kurmak ve reformist epigonlara karşı onun devrimci önemini savunmak meşru arzusu ile hareket ederek sonuçta, Marx'ın iktisadi çözümlemesinin nesnel olarak bilimsel karakterini sorguya çeker ve onda "devrimci bir sürecin teorik ifadesi" dışında birşey görmekden yanılmaktadır. (s. 103) Kapitalizmdeki sınıf mücadeleleri çözümlemesini ve sermayenin devrimci bir devrilmesine

kendisinin de yaşamının başlıca işi olarak gördüğü şeyi gerçekleştirebilmiştir: *proletaryanın sosyalist esinlerine ve mücadalelerine bilimsel bir temel vermek,* "... Diyalektik düşünce, toplumsal bilimlerin bilgisindeki nesnellik ile toplumsal süreçte zorunlu olarak takınılan siyasi tavrın eşzamanlı varoluşunu, kendileri bu nesnel bilgi ile dolu olan kimselere anlama olanağı sağlar."[59]

Marx'daki sosyoloğu devrimciden, tarihçiyi iktisatçıdan ayrıştırmak olanaksızdır. Ama Marx'ın etkin şekilde –yani bilimsel olarak– bir sosyolog, bir tarihçi, ve herşeyden çok da bir devrimci olabilmesi onun iktisatçı olmasından, doğuşlarını bu kitapta adım adım izlemeye çalıştığımız buluşlarıyla iktisat biliminde devrim yaratmasındandır. Bu iş başarıldığında, *Kapital* hazır demekti ve geriye onu yazmak kalıyordu.

doğru ilerleyişini teorik olarak geçerli -yani etkin- bir biçimde formüllendirmek için Marx herşeyden önce insan bilimlerinin bütün verilerinde görgül olarak ustalaşmak ve onları eleştirmek, bilimsel olarak aşmak *zorundaydı.* Bütün yaşamına can veren "devrimci tutku"su ve durmadan ulaşmaya çabaladığı devrimci amaç bir yana, bugün anlamını yanlış yorumlamaya ya da nesnel bilimsel değerini sorguya çekmeye meydan vermeyecek kadar çoklukta olmak üzere, Marx bizzat kendi çalışmasını bu doğrultuda tanımlamıştır.

59-Max Adler, *Marxistische Probleme*, s. 59.

Marx işe bir bütün olarak ele alınan burjuva toplumunun genel bir eleştirisini yapmak arzusu ile başladı. Bu onu bütün insan toplumlarının evrimi üzerine bazı genel yasalar formüllendirmeye yöneltti. Bunlardan biri, üretim ilişkilerini bir anlamda, verilen toplumun "anatomik sistemi"ni oluşturduğuydu. Bu yasayı etkince formüllendirmek için Marx, zamanının (diğer insan bilimlerinin birçok verisi ile birlikte) iktisat biliminin bütün görgül verilerinde ustalaşmak zorundaydı. Burjuva toplumuna ilişkin bütünsel eleştirisini tamamlamak için, gelişmeleri içsel bir mantık izleyen (hatta son çözümlemede bir bütün olarak toplumsal ve iktisadi evrimle belirlense bile) iktisadi doktrinler tarihine derinlemesine dalmak zorundaydı. Bu iktisat bilimini diğer insan bilimlerinden ayırmanın olanaksızlığına dair özel bir bilinçle bezenmiş bir iktisatçı olan Marx'ı, bu ikili zorunluluk iktisat biliminin özne sorunu ile ilgilenmeye yöneltti. Bundan dolayı Marx yalnızca bir iktisatçı olarak bağımsız bir çalışma yaptığı ölçüde "bilimsel sosyolojinin öncülerinden biri"dir. İktisaçtı olarak kendi öz buluşları olmaksızın onun tüm toplumsal teorisi esasta ütopik karakterde, volontarist ve sözcüğün olumsuz anlamıyla "felsefi" olurdu. Yalnızca iktisadi buluşları sayesindedir ki o, kendisinin de yaşamının başlıca işi olarak gördüğü şeyi gerçekleştirebilmiştir: proletaryanın sosyalist esinlerine ve mücadalelerine bilimsel bir temel vermek, "... Diyalektik düşünce, toplumsal bilimlerin bilgisindeki nesnellik ile toplumsal süreçte zorunlu olarak takınılan siyasi tavrın eşzamanlı varoluşunu, kendileri bu nesnel bilgi ile dolu olan kimselere anlama olanağı sağlar."

Marx'daki sosyoloğu devrimciden, tarihçiyi iktisatçıdan ayrıştırmak olanaksızdır. Ama Marx'ın etkin şekilde –yani bilimsel olarak– bir sosyolog, bir tarihçi, ve herşeyden çok da bir devrimci olabilmesi onun iktisatçı olmasından, doğuşlarını bu kitapta adım adım izlemeye çalıştığımız buluşlarıyla iktisat biliminde devrim yaratmasındandır. Bu iş başarıldığında, Kapital hazır demekti ve geriye onu yazmak kalıyordu.

ISBN 975- 7178 - 30 - 6